

EZREDFORDULÓ

STRATÉGIAI TANULMÁNYOK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN

MAGYARORSZÁG UNIÓS FELKÉSZÜLTSEGE

Glatz Ferenc: Európa, Európai Unió, Magyarország

Inotai András: Gazdasági integráció

Bayer József: Államrend, politikai rendszer

Gazdag Ferenc: Biztonságpolitika

Michelberger Pál: Közlekedés

1-2 2002

A nyugat-európai társadalmak szerves fejlődés eredményeként jutottak el az EU-hoz mint területigazgatási egységhez. Más a helyzet a közép-kelet-európai országokkal. 1998 márciusában megkezdődött Magyarország uniós felkészültségének átfogó vizsgálata. Az államigazgatás tagolódása szerint mérték fel a jelölt országok mezőgazdaságának, környezetvédelmének, jogrendszerének szintjét, és vizsgálták, mennyire harmonizálnak azok az EU megfelelő előírásaival. Most látszik csak meg, hogy az uniós tagság a magyar ember számára sok vonatkozásban kényszermodernizáció lesz. Az uniós jelenlétét nemcsak a nálunk is bevezetendő fizetési eszközön mérheti majd le, meg azon, hogy még több nemzetközi vállalkozás van jelen környezetében, hanem azon is, hogy a fehér és a színes üveget külön kell válogatni, hogy a szennyvizeket szigorúan tisztítórendszerekbe kell irányítani, a csomagolóanyagokat újrahasznosítható anyagokból kell bizonyos százalékban előállítani. És az EU-ban élő magyar embernek újra fel kell fedeznie a szorgalom és az iparkodás eredményes voltát, amely iparkodásról a szovjet rendszer intézményesen próbálta leszoktatni.

Lásd Glatz Ferenc: Európa, Európai Unió, Magyarország c. cikkünket a 3-4. oldalon!

Magyarország szinte minden gazdasági mutató esetében jóval felkészültebb az egyébként sokkal fejlettebb integrációba való sikeres beépülésre, mint bármelyik dél-európai ország volt az 1980-as években. Ezt olyan tények bizonyítják, mint szabad kereskedelem az EU-val a tagság előtt, a kereskedelmi összefonódás mértéke, a kivitel áruszerkezete, a gazdaság privatizáltsága, a mikroszféra versenyképessége, a nemzetközi tőkével való együttműködés mélysége és minősége.

Lásd Inotai András: Gazdasági integráció c. cikkünket az 5-7. oldalon!

Az EU kohéziós, illetve strukturális alapjaiból támogatást elsősorban a területfejlesztéshez, a mezőgazdaságra és a környezetvédelemre lehet kapni. Bár ezen alapok mérete, és az azokból majdan kapható támogatások nagysága fölöttébb bizonytalan (sőt bizonytalan volt maguknak az alapoknak a hosszú távú léte is), mindenképpen „EU-konformmá” kellett tenni a regionális fejlesztés és a mezőgazdaság támogatási rendszerét, hogy alkalmassá váljunk ezen támogatások elnyerésére. A regionális fejlesztés „eleve” környezetvédelmi, tájhasználati kérdés is, a mezőgazdaság terén pedig az EU-ban tapasztalható legutóbbi fejlemények szerint a támogatások egyre inkább a környezetkímélő gazdálkodáshoz és a biodiverzitás megőrzéséhez, illetve fejlesztéséhez kapcsolódnak. [...]

Lásd Kerekes Sándor: Környezetvédelem c. cikkünket a 20-21. oldalon!

Címlapkép: European Community, 2004.

EZREDFORDULÓ

Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián

(Megjelenik évente négy alkalommal,
a História, a Köznevelés, a Technika és a Természet Világa mellékleteként.)

Szerkesztő: Glatz Ferenc
Szerkesztőség: 1014 Budapest, Úri utca 53. Tel./fax: 356-0457
Kiadó: MTA Történettudományi Intézete
1014 Bp. Úri u. 53. Tel.: 224-6750
Kiadói munkatársak: Kovács Éva,
Csányi Attila, Nagy Béla, Horváth Imre, Péterfi András
Nyomdai munkálatok:
Mesterprint Kft. Bp., Vak Bottyán u. 30-32B
Felelős vezető: Losonczy György
ISSN 1417-8826

Tartalom

• FIGYELŐ •

MAGYARORSZÁG UNIÓS FELKÉSZÜLTSEGE	
GLATZ FERENC: Európa, Európai Unió, Magyarország	3
INOTAI ANDRÁS: Gazdasági integráció	5
SÁRKÖZY TAMÁS: A piacgazdaság eurokonform törvényei	8
BAYER JÓZSEF: Államrend, politikai rendszer	10
GAZDAG FERENC: Biztonságpolitika	13
VARGA GYULA: Mezőgazdaság	15
MICHELBERGER PÁL: Közlekedés	18
KEREKES SÁNDOR: Környezetvédelem	20
SOMLYÓDY LÁSZLÓ: Vízgazdálkodás	22
PINTÉR RÓBERT – Z. KARVALICS LÁSZLÓ: Információs társadalom	24
VITÁNYI IVÁN: Kultúra és oktatás	26
SZARKA LÁSZLÓ: Kisebbségpolitika	28

• HÍREK •

A Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián program kiadványai 2003-ban	30
A Magyar Tudománytár sorozat kötetei	32

Szerzőink

BAYER József	a politikatud. doktora, igazgató, MTA Politikai Tudományok Intézete
GAZDAG Ferenc	a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs, Teleki László Intézet
GLATZ Ferenc	akadémikus, a Nemzeti Stratégiai Kutatási Program elnöke, igazgató, MTA Történettudományi Intézete
INOTAI András	a közgazd. tud. doktora, igazgató, MTA Világ-gazdasági Kutatóintézet
KEREKES Sándor	a közgazd. tud. kandidátusa, egyetemi tanár, dékán, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem
MICHELBERGER Pál	akadémikus, egyetemi tanár, prof. emeritus, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
PINTÉR Róbert	kutató, egyetemi tanársegéd, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Információs Társadalom és Trendkutató Központ
SÁRKÖZY Tamás	az állam- és jogtud. doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, tud. tanácsadó, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, MTA Jogtudományi Intézet
SOMLYÓDY László	akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
SZARKA László	a tört. tud. kandidátusa, igazgató, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet
VARGA Gyula	a közgazd. tud. doktora, egyetemi tanár, tud. tanácsadó, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet
VITÁNYI Iván	a szociológiai tud. doktora, tud. tanácsadó, MTA Politikai Tudományok Intézete
Z. KARVALICS László	tudományos és stratégiai igazgató, egyetemi docens, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Információs Társadalom és Trendkutató Központ

MAGYARORSZÁG UNIÓS FELKÉSZÜLTSEGE

Az Ezredforduló szerkesztősége összeállítást közöl Magyarország európai uniós felkészültsége, a várható EU-követelmények témájában. A gazdasági integráció, a piacgazdaság törvényei, a politikai rendszer, a biztonságpolitika, a mezőgazdaság, a közlekedés, a környezetvédelem, a vízgazdálkodás, az információs társadalom, az oktatás-művelődés és a kisebbségpolitika témakörei kerülnek sorra. Az összeállítás alapjául a budapesti Európa Intézet megrendelésére neves kutatók, a témák ismert szakértői által készített tanulmányok szolgálnak, amelyekből a legfontosabb megállapításokat és következtetéseket tartalmazó részeket válogattuk össze. Az írások teljes terjedelmükben németül vagy angolul megjelennek majd az Európa Intézet Begegnungen című könyvsorozatában.

Az Európai Unió területigazgatási egység. Egyben politikai szervezet. Nem több és nem is kevesebb. A „politikai Európa” – az unió – soha nem lesz azonos a földrajzi vagy a kulturális értelemben vett Európával.

A földrajzi értelemben vett Európa az Urálig terjed. Az unió – előreláthatóan – nem fog idáig kiterjedni. Az EU vezetői a földrajzi Európa keleti felén létrejött államalakulatokkal inkább „aktív szomszédságpolitikát”, jó szerződéseket tűznek ki távoli célként. [...]

A kulturális értelemben vett Európa önmagában is változó tartalmú, vitatott fogalom. Ha az „európai kultúrát” a keresztény kultúrára épülő napi szokásrendszerrel azonosítjuk, akkor annak határa teljesen elválik a földrajzi értelemben vett Európától: átlép a földrajzi határokon. Az „európai kultúra” köre kiterjeszkedik a földgolyó ún. „fehér ember” övezetére, de mindenképpen Vlagyivosztokig tart, sőt áttérjed az amerikai kontinensre is. Ezen területeknek az Európai Unióhoz való csatlakozásáról beszélni egyelőre értelmetlen.

A mindenki számára elfogadható álláspont: az unió leszűkítése azokra a területekre, ahol valamikor a nyugati, ill. részben a keleti keresztény hitelveket követő népek éltek/élnek. De ma még nem látjuk: milyen tényezők erősödnek fel a világpolitikában és hogyan fejlődik majd az emberiség technikai-informatikai eszköztára. Márpedig ezek alapvetően meghatározhatják a következő évtizedek területigazgatási egységeinek határait. [...]

Az Európai Unió olyan területigazgatási szervezet, amely a területén élő polgároknak jobb feltételeket biztosít az egyszerű megélhető élethez, mint a nemzetállamok igazgatási rendszere. Az informatika korában a nemzetállamok területigazgatási rendszere elavult. Ez a rendszer szemben áll az ipari tömegcikkktermelés igényeivel, gátolja az emberek fo-

GLATZ FERENC

Európa, Európai Unió, Magyarország*

gyasztási szükségleteinek kielégítését és a személyek, ill. a kulturális javak szabad áramlását. Gátolja az állami határokhoz nem igazodó természeti folyamatok kézben tartását. Feltételezésünk: az EU-ban teljesen szabad lesz az unió területén élő személyek és az itt keletkezett szellemi és anyagi termékek mozgása. Nem utolsósorban a szakértelem mozgása. A nagy térség előnye a gazdaságban: a munkaerő szabadon áramlik az igények és a befektetések után, és az áru szabadon áramlik a fogyasztási igények, a piac után. Nő ugyanakkor a munkavállalók között a verseny, a polgárt ez ösztönzi a magasabb szintű önképzésre. Vagyis az unió területén élő polgárok versenyképessége nő. Erre azért is szükség van, mert a 21. században már a távol-keleti és az amerikai emberekkel kell az unió volt és leendő polgárainak versenyképesnek lenniük. [...]

Új kulturális értékek keletkeznek. A különböző szokásrendek keverednek, a régi szokásrendek modernizálódnak és alkalmazkodnak az új körülményekhez.

* Részlet Glatz Ferenc: *Európa, Európai Unió, Magyarország. Mire jó nekünk az Európai Unió?* című tanulmányából, amely teljes terjedelmében megjelent a *Helyünk Európában* (Bp. 2003) című kötetben.

Az EU segíti a természet és az ember új viszonyának intézményesedését. Az unió igazgatási határai igazodnak a természeti egységhez, azaz az európai félszigethez, és így kínálja a lehetőséget, hogy az emberi közösség és a szállásterület természeti adottságai között új együttélési stratégia alakuljon ki. [...]

Az unió békét teremt a kontinensen. A 20. század Európáját két világháború tette tönkre, ami miatt az Egyesült Államok termelési és kulturális közösségei az európaiak elé kerülhettek. A béke társadalmi békét is jelent, vagyis a *demokrácia* – mindenekelőtt az emberi szabadságjogok – biztosítását. [...]

Az EU egy új *európai identitás* megteremtője. Ez önkritikus történelemszemléleten nyugszik, de büszkeséget is tartalmaz: az európai kultúra, technika és közösségszerveződés öt évszázadig a világ fejlődésének élén állt, és annak előrehajtó ereje volt. Az EU büszkén vállalja, hogy az európai történelmi értékeket – a zsidó-keresztény szokásrendi és a görög-római politikai szerveződés értékeit – jövőorientáltan felhasználja, és ha kell, más kontinensek kultúrájával ütközteti, amivel hozzájárulhat a fegyveres összecsapások elkerüléséhez. [...]

Helyünket keressük Európában mint állampolgári közösség, mint nemzeti-kulturális közösség és mint egyén. [...] Állampolgári kötődésünk előreláthatóan csökkenni fog. Az *állampolgári identitás* jelenleg szinte minden más identitásunkat kiszorít. Ez a túlsúly megszűnik. De az élet mikroszintjén évszázadra menően megmarad még. Csak más súllyal. Az *államok hatalmi jellege* több évezred után csökkenni fog, mivel az államok átadják az uniónak katonai, külpolitikai és pénzügyi funkcióik nagy részét. Mégis feltehetően sok évtizedig a lokális igazgatás egységei maradnak. Csak a hatalmi államból *szolgáltató állam* lesz. Az állami adminisztrációnak elsősorban az egészségügyet, az iskolaügyet, a lokális igazgatást, a helyi közbiztonságot és a szociális hálót kell működtetni. [...]

A *nemzeti közösségek* feltehetően erősebbek lesznek, mint az állampolgári közösségek. Ennek az erősödésnek alapja az, hogy az unión belül megmarad a nyelvek, a nemzeti kultúrák jelentősége. Európában feltehetően a nyelvi érintkezés három szintje fog rögzülni: a glóbusz szintű lingua franca (angol) mellett több lokális lingua franca is létezni fog (Európában minden bizonnyal a spanyol, német, orosz, francia), és mindemellett élni fognak a nemzeti nyelvek.

Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a nyelvtudás alapján az EU szociálisan-kulturálisan két részre fog tagozódni: a társadalom egyik része, amelyik nyelveket tud, elfoglal bizonyos foglalkozási ágazatokat, gyorsan fog emelkedni, míg a másik része egy szociálisan és kulturálisan alacsonyabb szintet megélt társadalmi réteget fog képezni. [...]

A nyugat-európai társadalmak szerves fejlődés eredményeként jutottak el az EU-hoz mint területigazgatási egységhez. Más a helyzet a *közép-kelet-európai országokkal*. 1998 márciusában megkezdődött Magyarország uniós felkészültségének átfogó vizsgálata. Az államigazgatás tagolódása sze-

rint mérték fel a jelölt országok mezőgazdaságának, környezetvédelmének, jogrendszerének szintjét, és vizsgálták, mennyire harmonizálnak azok az EU megfelelő előírásaival. Most látszik csak meg, hogy az uniós tagság a magyar ember számára sok vonatkozásban *kényszermodernizáció* lesz. Az unió jelenlétét nemcsak a nálunk is bevezetendő fizetési eszközön mérheti majd le, meg azon, hogy még több nemzetközi vállalkozás van jelen környezetében, hanem azon is, hogy a fehér és a színes üveget külön kell válogatni, hogy a szennyvizet szigorúan tisztítórendszerekbe kell irányítani, a csomagolóanyagokat újrahasznosítható anyagokból kell bizonyos százalékban előállítani. És az EU-ban élő magyar embernek újra fel kell fedeznie a *szorgalom* és az *iparkodás* eredményes voltát, amely iparkodásról a szovjet rendszer intézményesen próbálta leszoktatni. A tagjelölt országok állampolgárainak meg kellene magyarázni, mit jelent számukra az EU polgárának lenni. [...]

Kik mondják el ezt a csatlakozásra váró országok polgárainak? Azok, akiknek feltételezhetően van erről ismeretük: az *értelmiségiek* (tudósok, tanárok) és a *politikuskok*. [...]

Új típusú politizálásra lenne szükség a csatlakozásra váró országokban. A politikus és a választó kapcsolata ne csak abból álljon, hogy a választót rábírák a saját politikai pártjuk programjának támogatására, azaz beszavaztatják magukat a parlamentbe vagy a helyi képviselői szervezetekbe. A politikusnak felvilágosítást is kellene folytatnia választói körében. [...]

Egyelőre csak a nagyipari és a mezőgazdasági munkaerőpiacon jelentkezik a *tömeges munkanélküliség* és a személyes egzisztenciasüllyedés. De az EU első tíz éve már alapjában rázhatja meg a jelenlegi tisztviselői középosztályt is. Sem a professzor, sem a helyi tisztviselő nem fog boldogulni, ha nem lesznek Európa-ismeretei (ha nem tud nyelvet), ha nincs fölkészítve a nemzetközi versenyre. [...]

Vajon *politikuskaink* mennyire tájékozottak az EU ügyeiben? Egyáltalán, a többpártrendszer pártpolitikája mennyire nevel ki ún. *szakpolitikuskokat*? Hiszen a politikusok nagy része, hasonlóan a nyugat-európaiakhoz, nem szakpolitikus, hanem pártmunkás. Többségükből hiányzik a szakpolitikai műveltség, és ennek következtében hiányzik az *európai szakpolitikában való jártasság*. Van-e bátorságunk megbeszélés tárgyává tenni itthon és Európában: az, amit politizálásnak neveznek ma, jórészt intrikába, személyi érdekcsoportképzésbe kényszerült aktivitás. Így aztán nehezen várható el a hivatásos politikusoktól, hogy hitelesen beszéljenek a polgároknak a rájuk váró európai jövőről.

Az *értelmiség* felelőssége ilyen helyzetben még nagyobb, mint általában. Sokkal többet kellene felvállalnia az „Európa-ismeretek” meghonosításának programjából! Sokkal több Európa-ismeretet kellene megszerezni – különösen a tanár-értelmiségnek – az alsó szinttől az egyetemig. No és az író-szerkesztő értelmiségnek...

INOTAI ANDRÁS

Gazdasági integráció*

Az Európai Bizottság 1997 óta éves rendszerességgel készített országjelentéseiben Magyarországot a leginkább felkészült tagjelöltek csoportjában tartotta számon. A Koppenhágában megfogalmazott gazdasági kritériumok közül az első, a „működő piacgazdaság” feltétele kezdettől fogva érvényesült, a másodikat, a versenyképességi feltételt pedig néhány év óta teljesítjük. [...]

Magyarország szinte minden gazdasági mutató esetében jóval felkészültebb az egyébként sokkal fejlettebb integrációba való sikeres beépülésre, mint bármelyik dél-európai ország volt az 1980-as években. Ezt olyan tények bizonyítják, mint szabad kereskedelem az EU-val a tagság előtt, a kereskedelmi összefonódás mértéke, a kivitel áruszerkezete, a gazdaság privatizáltsága, a mikroszféra versenyképessége, a nemzetközi tőkével való együttműködés mélysége és minősége. Ezeken a területeken a dél-európai országok csatlakozásuk idején átmeneti mentességekre szorultak, hosszú időbe telt gazdaságuk (relatív) zártságának feloldása, és mindehhez a tagság első pillanatától kezdve tetemes közösségi költségvetési hozzájárulásban részesültek (ami a mi esetünkben nem mondható el). [...]

A kibővített EU-ban való sikeres gazdasági szereplés azonban nem alapozható csak mikrogazdasági előnyökre és a 2003 közepétől végrehajtott gazdaságpolitikai korrekció remélhetőleg hamarosan érvényesülő versenyképességi előnyeire. Azt a közeget, amelyben a magyar gazdaság mozogni fog a tagság utáni időszakban, nagymértékben a közösségi gazdaságpolitikák alakítják. Sok függ attól, mennyire gyorsan és átfogóan tudnak megújulni az Európai Közösség jövője szempontjából meghatározó gazdaságok, vagyis milyen mértékű reformokra lesz képes Németország, Franciaország, Olaszország. Jó lenne, ha a reformokhoz minimálisan szükséges kritikus tömeget tudná biztosítani a bővítés pozitív sokkhatása, de az is lehet, hogy éppen ellentétes tendenciák kapnak támogatást.

A gazdasági modernizációs folyamat fenntarthatóságának egyik kulcskérdése az uniós költségvetés alakulása, a Magyarország (és a térség) számára rendelkezésre álló pénzügyi erőforrások nagyságrendje és felhasználásuk lehetséges szerkezete. Eltérően a 2004–2006 között valójában a „maradékeln” alapján meghatározott forrásoktól, amelyek összességében és nettó értékben mintegy 1,5 Mrd eurót szánnak a magyar gazdaságnak – egyébként éppen a

csatlakozás utáni első és mindig kritikus években –, 2007 és 2013 között az Európai Bizottság (2004. februári) első előterjesztése alapján Magyarország évente 3 Mrd euró feletti összeghez juthat, ami – számításaink szer-

int – elégségesnek tűnik a sikeres modernizációhoz. Feltéve, hogy a pénzeszközök a magyar fejlesztési prioritásokat támogatják, és hogy Magyarország minden szempontból felkészült lesz ezen erőforrások gyors és hatékony „felszívására”. E vonatkozásban még jelentős hazai teendőink vannak. Megfontolandó lenne ugyanakkor, hogy a pénzek egy részét *határokon átnyúló infrastrukturális fejlesztésekre* fordítsa az unió, hiszen 2004 májusában – a két szigetországtól eltekintve – földrajzilag összefüggő európai térség

2004. május 1. történelmi dátum valamennyi csatlakozó ország, így Magyarország számára is. Nem egyszerűen visszatérés Európába, ahonnan egyébként földrajzilag vagy kulturális vonatkozásban sosem szakadtunk ki. Sokkal inkább beépülés az európai értékrendbe, intézményi szerkezetbe, párbeszédbe, viselkedési normákba, nem utolsósorban pedig a magyar pozíciók megszilárdítása a kontinens gazdasági vérkörében. Leginkább azonban egyedülálló esély arra, hogy gazdagítsuk azt az Európát, amely a 21. században a globális kényszerek, kockázatok és lehetőségek közegeiben kell, hogy megtalálja saját szavát, helyét és komparatív előnyeit a legszélesebb nemzetközi versenyben. Az alapvető feladat azoknak a követelményeknek a kidolgozása és teljesítése, amelyek alapján Magyarország rövid időn belül az EU sikeres tagjává tud válni. A sikert két szinten mérjük: egyrészt a magyar társadalom nagy része viszonylag rövid időn belül kell, hogy érezze: EU-tagságunk kézzelfogható gyarapodást, gyorsuló felzárkózást jelent. Ez nem minden esetben jelenik meg a személyes jövedelem azonnali növekedésében, de kifejezésre kell, hogy jusson a környezet átalakulásában. Beleértve ebbe a mindenki számára látható modernizációs beruházásokat, új munkahelyek teremtését, a gazdasági és társadalmi biztonság és a kiszámíthatóság erősödését, olyan európai értékek térhódítását a magyar közéletben, mint a kompromisszumkészség, a párbeszéd, a tolerancia, mások értékeinek tiszteletben tartása, mindeneke előtt pedig az együtt-cselekvés az ország érdekeinek meghatározása, védelme és érvényesítése területén. Sikerenek tartjuk, ha Magyarország az EU-ban aktív, jövőorientált és az európai versenyképesség erősítését célzó politikát folytat, ha európai módon tud érdekeket érvényesíteni, értelmes kompromisszumokat kötni. Alapvetően fontos a közösségi viselkedési normák megtanulása, mások érdekeinek megértése (még ha a saját érdekeink ezekkel ellentétesek is), stratégiai és taktikai szövetségek kötése. Mindez azonban csak akkor képzelhető el, ha az országnak a közösségi politika mai és jövőbeli területeit lefedő világos stratégiai elképzelései vannak.

* Összefoglaló részletek Inotai András: *A magyar gazdaság és az európai uniós csatlakozás* című tanulmányából („Magyarország integrációs érettsége – gazdasági nézőpontból” és „Túl a gazdaságon: a sikeres tagság néhány további feltétele” c. fejezetek), amely teljes terjedelmében a budapesti Európa Intézet *Begegnungen* sorozatában jelenik majd meg.

Az Európai Unióba irányuló magyar kivitel közel kétharmadát adják modern, magas vagy közepes technológiai szintet képviselő termékek (gépek, berendezések, elektronikai és hírközlési eszközök, járművek, optikai termékek, gyógyszerek stb.). Ez az arány 55% a cseh és szlovák, 45 a szlovén, 35 a lengyel és 20% alatti a balti országok EU-viszonylatú kivitelében. A legfontosabb felvevő piacra, Németországba irányuló magyar iparcikkexport egy tonnájáért közel 10 ezer eurót fizetnek, miközben ugyanekora mennyiségért a szlovénok és szlovákok kevesebb mint 6000, a csehek alig több mint 4000, a lengyelek pedig kevesebb mint 3000 eurót kapnak.

lesz az EU tagja. Ilyen fejlesztésstratégia nagymértékben javítaná a rendelkezésre álló pénzek felhasználásának hatékonyságát, pozitív politikai üzenete lenne az egész térség felé (beleértve a nálunknál később csatlakozó, de velünk határos országokat), és számottevően élénkítené a hazai és külföldi tőke érdeklődését a régióban való letelepedés iránt.

Nem egy területen éppen a bővítést követően gyorsul fel az EU *belső piacának liberalizációja* (energia, vasúti közlekedés, esetleg adópolitika). Ez a gyengébb fejlettségi és finanszírozottsági szint ellenére előnyöket kínál a magyar gazdaságnak, ugyanis mi egyrészt erőteljesebben liberalizáltunk az elmúlt tíz évben, mint Nyugat-Európa számos országa, másrészt – részben a transzformációs tapasztalatok alapján – rugalmasabban tudunk alkalmazkodni az új helyzetekhez. Potenciális előnyeinket azonban csak akkor tudjuk kihasználni, ha nemcsak a gazdaság, hanem a társadalom is felkészült az új befogadására. Vagyis nem a kockázatokból, lehetséges veszteségekből, nem is létező fenyegetésekből indul ki, hanem a feltáruló új lehetőségeket igyekszik megragadni, jövőorientáltan gondolkodik és cselekszik.

Együtt kell élnünk a következő években azzal a ténnyel, hogy a nyugat-európai országok csak fokozatosan fogják megnyitni *munkaerőpiacukat* a magyarok előtt. Ennek azonban eltérőek a magyar és megint mások, pl. a lengyel vonatkozásai. Magyarországon a munkanélküliség hivatalos mértéke az egész térségben a legalacsonyabb (6%), a munkaerő mobilitása még Magyarországon belül is alacsony fokú, sőt gátja a gyorsabb szerkezeti váltásnak. Emellett a szabad munkaerőmozgásnak nemcsak előnyei, de hátrányai is vannak, mindenekelőtt a modernizáció kritikus szakaszában lévő gazdaságokra. Egészében véve sokkal nagyobbak az előnyei és kisebbek a hátrányai, ha – részben éppen a korlátozások miatt – a nemzetközi tőke jön Magyarországra és teremti itt munkahelyeket, mintha a magyar munkaerő vándorolna a tőkéhez. A következő évek munkaerő-piaci korlátozásaiból fakadó következményeket ezért megfelelő gazdaságpolitikával versenyképességi előnnyé tudjuk változtatni.

Világos gazdaságpolitikai menetrendre van szükség annak érdekében, hogy mikor és milyen gazdasági versenyké-

pességgel (emellett milyen rögzített árfolyam mellett) csatlakozunk a *monetáris unióhoz*. Ezzel kapcsolatban többfajta nézet látott napvilágot. Egyesek a minél gyorsabb belépést pártolják (ennek azonban ma több gazdasági alapkövetelményét nem teljesítjük), mások a fokozatosság hívei. Valójában a kettő vegyítésére van szükség. Egyfelől olyan gazdaságpolitikára, ami megteremti a gazdasági szféra bizalmát a kormányzat felé és egyértelműen elkötelezett a maastrichti kritériumok teljesítését illetően (főleg a költségvetési deficit lefaragása és az infláció csökkentése tartozik ide). Másfelől a fenti célok elérésére alkalmazott eszközök és időtáv nem fojtja meg az egészséges gazdasági növekedést, a folyamatos szerkezeti modernizációt. Világos menetrend kidolgozása bizalomerosztó, de figyelembe kell venni, hogy külső tényezők módosíthatják a menetrendben kitűzendő időpontot. Akár a közös pénzzel kapcsolatos közösségi problémák, akár a most csatlakozó országok euróval kapcsolatos politikája befolyásolhatják a magyar menetrendet. Minden forgatókönyv esetében alapvető azonban a magyar versenyképesség gyors és folyamatos emelését elősegítő gazdaságpolitika megvalósítása.

A magyar versenyképességet és gazdasági teljesítményt nagyban fogják befolyásolni a következő években a velünk együtt belépő országokkal alakuló *kereskedelmi és tőkekapcsolatok*. 2004. május 1-jétől mindenfajta kereskedelmi korlátozás, amelynek oly gyakran voltunk tanúi a CBFTA keretében – a termelők a rövid távú haszonélvezői, a fogyasztók az egyértelmű kárvallottjai – végérvényesen megszűnt. Ebből minden bizonnyal következik a regionális kereskedelem dinamikus fejlődése. Ezt támogatják majd a nemzetközi, de a kelet-közép-európai tőkemozgások is, hiszen számos transznacionális vállalat át fogja alakítani stratégiáját a kibővített EU követelményeinek megfelelően. A magyar (vagy magyarországi) vállalatok működőtőke-kivitelének állománya 2003 végén meghaladta az 5,5 Mrd eurót, ami kiemelkedik a régió többi országának hasonló „teljesítményéből” (az utánunk következő Csehország és Szlovénia egyenként a 2 Mrd eurós szint alatt marad). Várható az is, hogy az új tagállamok telephelyelőnyei jelentős érdeklődést keltenek a kisebb és közepes nyugat-európai vállalatok körében. Ezek a múltban – a jogi és intézményi bizonytalanságok miatt – nem döntöttek külföldi termelési vagy szolgáltatási tevékenység mellett, a jövőben viszont – részben az erősödő globális versenyben való helytállás, részben a hazai közeg versenyképességet gátló hatásai miatt – várhatóan nagy számban jelennek majd meg az új tagállamok piacán.

Magyarország alapvető érdeke, hogy világméretben versenyképes, nem pedig a nemzetközi versenyben lemaradó, egyre inkább bezárkózó európai integráció teljes jogú és aktív tagja legyen. Ezt a szerepet nem egy területen *jobban tudja betölteni*, mint számos jelenlegi tagállam. Igaz, hogy az egy főre jutó GDP-ben mért fejlettségi szintünk az uniós át-

lag 55-60%-án van. De növekedési ütemünk jelentősen meghaladja az uniós átlagáét, és a kevésbé fejlett tagállamoktól nem választ el bennünket jövedelmi szakadék. Sőt, ha a hivatalos magyar statisztikai adatokat korrigáljuk a statisztikába fel nem vett „szürkegazdaság” teljesítményével, továbbá hozzáadjuk azt az EU-támogatást, amit például évente a görögök vagy a portugálok élveznek, akkor a statisztikailag kimutatható különbség nagy része a következő néhány évben megszűnik.[...]

Az informatikai társadalom kiépítésében, a vállalkozói szabadsághoz szükséges feltételek biztosításában, a telekommunikációban és a szociális ellátó rendszerek modernizálásában a Csehországból, Szlovéniából, Észtországból és Magyarországból álló országcsoporthoz jobban felkészült a jövőre, mint az uniós átlag. A távlatok megítélésakor tehát célszerűbb a fenti dinamikus mutatókból kiindulni, mintsem unos-untalan az egy főre jutó jövedelem statikus mércejét alkalmazni. Csak így érhető ugyanis el, hogy a magyar gazdaság aktív szerepet vállaljon az európai versenyképesség erősítésében, ellenezze az európai piac lezárását bármely versenytárral szemben, és tevékenyen hozzájáruljon az EU költségvetésének olyan reformjához, amely a szolidaritást és a regionális kohéziót össze tudja kapcsolni a technológiai megújulással és a versenyképesség globális mértékű erősítésével. [...] Tovább javíthatja a sikeres beépülés feltételeit a világgazdasági konjunktúra és a magyar gazdaság számára meghatározó tagállamok, mindenekelőtt Németország, sürgető belső reformjainak megvalósítása.

A sikeres gazdasági integrációnak ugyanakkor vannak *nem gazdasági* összetevői is. A 21. század első évtizedeiben világszerte egyértelműen megnő a versenyképesség ilyen típusú tényezőinek jelentősége. Ez két területen különösen nyilvánvaló. Egyrészt meghatározó sikertényezővé válik a *közigazgatás* minősége, mégpedig minden szinten, nemcsak a központi, hanem a regionális (területi) és helyi irányítás szintjén is. Másrészt felértékelődik – elsősorban a kisebb országok esetében – a társadalmi rugalmasság, még inkább pedig a *társadalmi kohézió* szerepe. Szétaprózott, atomizált vagy éppen tudatosan kettéhasított társadalommal aligha van esély a világpiacon való helytállásra – akár a regionális integráción belül, akár azon kívül.

A közösségi döntéshozatalba való sikeres *beépülés*, a magyar mozgástér növelése fontos előfeltétele lehet a sikeres gazdasági integrációnak. Ehhez azonban türelmes, kompromisszumkész és a többiek érdekeit is figyelembe vevő magyar politikára van szükség. A közösségi politizálást tekintve Magyarországnak két történelmi előnye is van. Egyrészt az ország történelmi során általában akkor tudott gyarapodni, amikor szűk volt a mozgástere, és ennek lépésről lépésre való tágítása volt a feladat. Az uniós tagság biztosította mozgástér az ország földrajzi-gazdasági ismérvei alapján aligha nevezhető tágnak. A 25 tagú EU lakosságának 2,2, GDP-jének kb.

1,2-1,3%-át adja majd Magyarország. Ennél azonban jelentősebb szerepe lesz az uniós döntéshozatalban, hiszen az EU Tanácsában mintegy 4%-os, az Európai Parlamentben pedig 24 képviselővel 3,3%-os lesz a részvételi arányunk. Ugyanakkor a közösségi politikák alakításában – megfelelő felkészültség és multilaterális diplomáciai érzék mellett – ennél nagyobb szerepet játszhatunk. Másrészt az a tény, hogy a magyar nemzet évszázadokon át együtt élt más nemzetekkel, és soknemzetiségű, sokvallású, eltérő értékrendeket mutató országok, népcsoportok és társadalmi rétegek közösségében fejlődött, kifejezett előnyt jelenthet mind az uniós tagjaként, mind a globális versenyben. Feltéve, ha magatartásunkat nem a többiek kizárása, hanem befogadása határozza meg (akárcsak az EU többi tagországáét).

A gazdasági siker elengedhetetlen feltétele, hogy Magyarország rendelkezzen világos és rugalmas *közösségi stratégiával* minden olyan területen, ahol kialakult vagy a jövőben kialakul a közösségi politika valamilyen szintje. Csak ebben az esetben tudunk aktív-alakító szerepet játszani az uniós döntéshozatalban és a magyar prioritások alapján „terelni” az uniós politikát. Ennek – természetesen a többi most csatlakozó ország hajlandóságának függvényében is – szerves része lehet a regionális szintű érdekharmonizáció. Stratégiai és taktikai szövetségeseink köre azonban kezdetől fogva túl fog terjedni a kelet-közép-európai régióra.

Minden fenntartható gazdasági siker alfája és omegája a *társadalom felkészültsége* a változásokra. Sikeres magyar EU-tagság elképzelhetetlen az integrációt sikerként meg tapasztaló társadalom nélkül. Ez a sikerélmény azonban hosszabb idő alatt érik csak be, és messze nem csak gazdasági, szűken értelmezett jóléti tényezők függvénye. Ahhoz azonban, hogy beérjen, kezdettől fogva értelmes és őszinte párbeszédet kell folytatni a társadalommal. Fel kell hívni a figyelmet az alkalmazkodási kényszerekre és költségekre, mindenekelőtt pedig arra, hogy kinek milyen konkrét feladatai adódnak a változó-megváltozott közegben (a változások nagy részét: az árakat, a munkaerőpiacot, a termelési struktúrát, a jogi és intézményi keretek kiépítését, a magyar gazdaság már maga mögött tudja). Azokat az új lehetőségeket kell hangsúlyozni elsősorban, amelyek a tagságból adódnak, és amelyekhez a tagságon kívül nem vagy csak igen nagy többletköltséggel és időhátránnyal tudnánk hozzájutni. Az integrációt sikerként csak célra orientált, megfelelően mobilizált társadalom tudja megélni. A cselekvésről lebeszélte vagy a nagyrészt igaztalan és egyoldalúan bemutatott félelmek és kockázatok hatására megbénított, demobilizált társadalom csak vesztesként kerülhet ki ebből a folyamatból. Mindannyiunk közös felelőssége ezért a társadalom megfelelő felkészítése és az állandó párbeszéd mindenekelőtt a tagság első és kritikus éveiben, amikor az átütő sikerek még nem, az alkalmazkodás terhei azonban már jelen lesznek a gazdaság számos területén.

SÁRKÖZY TAMÁS

A piacgazdaság eurokonform törvényei*

A rendszerváltozás polgári piacgazdaságának alapvető törvényei 1988–1995 között hazánkban megszülettek, mégpedig alapvetően két hullámban.

Az első hullám 1988–1991 közé esik. Mindehkeelőtt létrejött a gazdasági társaságokról szóló 1988. évi VI. tv. (Gt.), amely irreverzibilis folyamatokat indított el a magyar kapitalizmus és egy újabb sajátos eredeti tőkefelhalmozás irányában. A Gt.-hez járult az átalakítási tv. (1989:XIII. tv.), amely lehetővé tette a korábbi szocialista szervezeti formációk kereskedelmi társaságokba való átmenetét, a külföldiek befektetéseiről szóló 1988. évi XXIV. tv., a cégeljárás szabályozása az 1989. évi 23. tvr.-rel (ekkor szűnik meg a vállalatok államigazgatási felügyeleti joga és jön létre a bírósági cégeljárás), az egyéni vállalkozásokról szóló 1990. évi V. tv., az első értékpapír- és tőzsdetörvény, az 1990. évi VI. tv. (ennek alapján 1990 tavaszán az értéktőzsde tevékenykedni kezd Budapesten), valamint az első versenytörvény, a tisztességtelen piaci magatartás tilalmáról szóló 1990. évi LXXXVI. tv.

A második hullám 1991–1995 között zajlott le. Egyik oldalról az alapvető pénzügyi törvények (a számvitelről szóló 1991. évi XVIII. tv., a csődeljárásról, a felszámolási és végelszámolási eljárásról szóló 1991. évi IL. tv., az államháztartásról szóló 1992. évi XXXVIII. tv., a banktörvény [1991:LXIX. tv.], a jegybanktörvény [1991. évi XV. tv.], a befektetési alapokról szóló 1991. évi LXIII. tv.) születtek meg. Ezek közül kiemelném a nyugati könyvvezetési elveket bevezető 1991. évi számviteli törvényt, amely nélkül a tömeges privatizációt nem tudtuk volna lebonyolítani (vagyonértékelési nehézségek). Másik oldalról alapvető gazdasági státuszjogszabályok születtek meg: az állami vállalatok gazdasági társasággá való kényszerátalakításáról szóló 1992. évi LIII–LIV. és LV. tv., amelyeket követően az 1995. évi XXXIX. törvénnyel megszületett a privatizációs törvény. Ennek segítségével 1998-ig az intézményes privatizáció tömeges mértékben végbement Magyarországon, és a magántulajdon aránya a nemzeti vagyonban elérte a 85%-ot. [...] Lényeges „szervezeti” jogalkotás az 1992. évi I. tv. a szövetkezetek kereskedelmi társaságosításáról, illetve az új, piaci jellegű Munka törvénykönyve (1992:XXII. tv.), amely az individuális munkaszerződések jogát, illetve a kollektív munkajogot, kollektív szerződést egyaránt összefogja (a magyar sztrájk törvény már 1989-ben megszületett).

* Részlet Sárközy Tamás: *A piacgazdaság intézményrendszerének joga Magyarországon és az Európai Unióban* című tanulmányából („A piacgazdaság alapvető eurokonform törvényei Magyarországon” c. fejezet), amely teljes terjedelmében a budapesti Európa Intézet *Begegnungen* sorozatában jelenik majd meg.

1995 körül az alapvető piacgazdasági törvények elsődleges kodifikációs feladatai lezárultak. Ezt követően három alapvető jogalkotási folyamat indult meg hazánkban.

1. Az európai jogharmonizációs követelmények, illetve a gya-

korlati tapasztalatok alapján az alapvető piacgazdasági törvények 6-8 évenként való felülvizsgálata és újrakodifikálása, amely egyben a gazdasági jogrendszer egységét, a különböző időkből létrehozott törvények közötti ellentmondások kiküszöbölését, a jogalkotási hajrában elkövetett technikai hibák kiküszöbölését is célozza (a mennyiségi jogalkotás helyett a minőségi jogalkotás előtérbe helyezése lett a jogpolitika fő célkitűzése). Ez történik például a versenyjogban: az 1990. évi versenytörvény helyett új alkotása az 1996. évi LVII. törvénnyel, majd újabb novella 2000-ben (2000:CXXXVIII. tv.). A gazdasági társaságok újrakodifikálása a cégjoggal együtt az 1997. évi CXLIV. és CXLV. törvényekkel valósult meg, 2005 végére tervezzük a társasági és a cégtörvény újabb modernizációját. Hasonló szakaszos modernizációra került sor az értékpapír- és tőzsdejogban az 1996. évi CXI. törvénnyel, illetve a 2001. évi CXX. törvénnyel, amely a tőkepiac egységes jogi szabályozását hordozza, a biztosítási jogban (1995:XCVI. tv., 2003:LX. tv.) vagy a számviteli jogban (2000:C. tv.).

2. Az 1990-es évek közepétől kezdődő tendencia az alapvető piacgazdasági törvények ún. másodlagos (szakágazati stb.) törvényekkel való kiegészítésének folyamata, amely a 2000-es évek elejére nagyjából befejeződött (vasúttörvény, bányatörvény, vízügyi törvény, postatörvény, távközlési, majd 2003-ban a hírközlési törvény, villamosenergia-törvény, halászati törvény, növényvédelmi törvény, a hulladék-gazdálkodásról szóló törvény stb.). Ebbe a sorba tartoznak a technikai haladást, így az információs társadalom új követelményeit hordozó törvények is, pl. a 2001. évi XXXV. tv. az elektronikus aláírásról, a 2001. évi CVIII. tv. az elektronikus kereskedelemről. Megtörtént a szellemi alkotások jogának újrakodifikálása is. 1995-ben a találmányi jogot, 1999-ben a szerzői jogot, 1997-ben a védjegyjogot modernizáltuk, a gazdasági reklámokat az 1997. évi LVIII., a kereskedelmi médiákat az 1996. évi I. tv. szabályozta. Kifejezetten az uniós követelmények eredménye a fogyasztóvédelemről szóló 1997. évi CLV. tv., a kereskedelmi ügynökökről szóló 2000. évi CXVIII. tv. vagy a kockázati tőkebefektetésekről szóló 1998. évi XXXIV. tv.

3. Lényegében befejeződött az alapvető piacgazdasági törvények infrastruktúráját biztosító törvényhozás is. Ide sorolható például egyik oldalról a termékfelelősségről szóló 1993. évi X. tv., a közbeszerzési jog kialakulása (első törvényi szabályozása az 1995. évi XL. tv.) vagy az agrárpiaci

rendtartásról szóló 1993. évi VI. tv. és a statisztikai törvény (1993:XLVI. tv.), másik oldalról a közjegyzőkről szóló 1991. évi XLI. tv., az ügyvédekről szóló 1998. évi XI. tv., a könyvvizsgálói tevékenységről szóló 1997. évi LV. tv., a választottbírói törvény (1994:LXXI. tv.), a gazdasági kamarákra vonatkozó törvényalkotás (1994:XVI. tv., 1999:CXXI. tv.). De voltaképp infrastrukturális jogalkotásnak tekinthető még az uniós csatlakozás miatt alapos dereguláción át esett magyar vám- és devizajog, a nonprofit szervezetek törvényi szabályozása (1997:CLVI. tv.), illetve a szociális törvény (1993:III. tv.), a munkavédelmi (1993:XCII. tv.) és a környezetvédelmi törvény (1995:LIII. tv.).

E három folyamat együtthatásának eredményeként megállapíthatjuk, hogy a *piacgazdaság jogintézményeinek törvényhozói kiépítése Magyarországon az uniós csatlakozás előtt megtörtént*. Ez a joganyag az uniós jogával *harmonizált*, ez a gazdasági jog megfelel az eddigi tizenöt uniós ország jogtechnikai színvonalának, és a most csatlakozó tízek között a cseh és a lengyel joggal együtt mindenképp a legfejlettebbek közé tartozik.

Jogalkotási hiányterületeink a következők:

– A *kereskedelmi szerződések* új, modern szabályozása. Ez az új magyar Polgári törvénykönyv (Ptk.) feladata lesz, amelynek előkészítése 1998 óta folyik, koncepcióját 2003 elején elfogadták. Feltehetően a 2006–2010 közötti kormányzati periódusban a parlament elé fog kerülni az 1959. évi IV. törvényt felváltó új magyar Ptk., amely átfogóan szabályozza – az újabb európai jogfejlődést figyelembe véve – a személyek jogát, a tulajdonjogot, a szerződéses jogot, valamint a család- és örökjogot. A monista felfogásnak megfelelően a Ptk. mellett új Kereskedelmi törvénykönyvet nem alkotunk, a kereskedelmi jogi intézmények is a Ptk.-hoz csatlakoznak.

– Új *államháztartási törvény* létrehozása az elavult 1992-es helyett, és ebben a köztulajdon és az azt kezelő költségvetési szervek modern jogállásának megteremtése, ideértve egy modern államkincstár (fiscus) létrehozását is, amely eddig még nem jött létre.

– Az eddigi *ingatlan-nyilvántartási rendszer* anomáliáinak megszüntetésével a bíróságok felügyelete alatt működő osztrák–magyar telekkönyvi rendszer helyreállítása, természetesen a technikai modernizáció eredményeinek felhasználásával. (Az ingatlanok jogi helyzetének viszonylagos rendezetlensége komoly akadálya a magyarországi befektetéseknek.)

– Az igen fejlett társasági joggal szemben a *szövetkezeti jog* konszolidációja nem sikerült, alapvetően politikai okok következtében. Jelenleg, önellentmondóan, két eltérő koncepciójú szövetkezeti törvény is hatályban van (1992:I. tv., 2000:CXLI. tv.). Remélhetőleg az európai szövetkezetekről szóló uniós rendelet, amely erőteljesen közelíti a szövetkezeteket a részvénytársaságokhoz, Magyarországon is világhosszra teszi, hogy a modern szövetkezetek nem az egyesüle-

Az 1998–2002 közötti kényszerű szünet után 2003-ban megtörtént a *táblabíróságok* felállítása. Így a konkrét ügyektől mentesülő Legfelsőbb Bíróságnak egyre jobban módja van jogegységi döntésekkel biztosítani a gazdasági joggyakorlat egységességét. Ezáltal az üzleti kockázatot alapvetően érintő jogbizonytalanság jelentősen csökkenthető. A bírák felkészítése az Európai Bíróság joggyakorlatának átvételére évek óta folyik, ebben a körben jelentős hátráltató tényező a nyelvtudás viszonylagos hiánya. Nyilván szükséges bizonyos idő ahhoz, hogy az Európai Bíróság joggyakorlatát a magyar bíróságok követni tudják, de ez így volt más korábbi csatlakozó országok esetében is. Az alapfeltételeket azonban a csatlakozásig a bíróságok számára is biztosítani tudtuk.

tekhez közelítő szociális nonprofit formák, hanem sajátos kereskedelmi társaságok, és megszülethet végre egy egységes, korszerű szövetkezeti törvény Magyarországon.

– A kiélezett politikai pártharcok eddig meggátolták egy új *polgári Alkotmány* létrehozását Magyarországon, az alkotmányosságot 1990 után alapvetően az alkotmánybírói gyakorlat fejlesztette. Ez viszont nem ellentmondásmentes. Az új Alkotmánynak lenne a feladata a gazdasági alkotmányosság alapelveinek – tulajdonvédelem, versenyvédelem stb. – kibontása, amely a jelenlegi Alkotmányban meglehetősen elmaradott terület.

– A rendszerváltozás jogának kiépítése szükségképp túlszabályozást idézett elő a gazdasági életben. Alapvető feladat ezért a *dereguláció* – az indokolatlan állami beavatkozások megszüntetése, a gazdasági joganyag erőteljes depolitizálása, a vállalkozók piacra lépése előtt még fennálló adminisztratív akadályok lebontása, költségterhek enyhítése.

A súlypont a gazdasági jogalkotásról egyre jobban átkerül a *gazdasági jogalkalmazásra*. Érthető, hogy az új törvények és főleg az új piacgazdasági szemlélet beidegzésére a bíróságoknak, az ügyvédi karnak stb. idő kellett. Egyelőre még bizonytalan és viszonylag lassú a joggyakorlat, de pl. a cégperekben vagy a felszámolási ügyekben is kezd már a kellő rutin kialakulni, a konszernjogi vagy kartelljogi gyakorlat is kezd megszilárdulni. Kialakult egy új, kereskedelmi ügyekre szakosított ügyvédi réteg, megjelentek a privát közjegyzők, könyvvizsgáló cégek, korszerűsödött a bírósági végrehajtás. Lassan megteremtődnek a gazdasági szakbíráskodás személyi és tárgyi bázisai, a magyar társaságok is egyre jobban élnek a választottbíráskodás lehetőségeivel, sokat javult a cégnyilvántartás hitelessége. Gazdasági jogi szakfolyóiratok jöttek létre, terjed a korszerű kereskedelmi jogi kultúra. Reális reményünk van tehát arra, hogy egy-két évtizeden belül a gazdasági jog terén utolérjük a Nyugatot, behozzuk azt a hátrányt, amelyet a II. világháborút követő majdnem fél évszázad okozott.

Magyarország 2004. május 1-jén az Európai Unió teljes jogú tagjává lett. Ez gyökeres változást jelent az ország történetének eddigi időszakaihoz képest, és új távlatokat nyit hazánk további fejlődése előtt. Az unióhoz való csatlakozást a politikai rendszerváltozás és az általa megnyitott társadalmi és gazdasági átalakulások sora készítette elő. [...]

Hazánkban az 1989–1990-es politikai rendszerváltozás teremtette meg az alkotmányos, demokratikus jogállam intézményes alapjait. A rendszerváltozás félig tudatos, félig spontán, tervezetlen folyamata nyitotta meg az utat az ország teljes szuverenitásának helyreállítása, nemzetközi kapcsolatainak átrendeződése előtt. Az eltelt tizenöt év alatt az új demokratikus politikai rendszer intézményi tekintetben konszolidálódott, működésében kiszámítható, stabil körülményeket teremtett a piacgazdasági átalakulás és a társadalom szerkezeti átalakulása számára. A demokratikus vívmányok szubjektív elsajátítása, a politikai kultúra oldaláról tekintve azonban az új demokrácia még korántsem tekinthető konszolidáltnak, hanem a krónikusan gyenge legitimitás és a kiélezett politikai küzdelmek jellemzik.

Magyarország új kormányzati rendszere *parlamentari demokrácia*, melyben a végrehajtó hatalom elsődlegesen a mindenkori Országgyűlés által megválasztott kormány kezében van. Az államfő a köztársasági elnök, akinek hatáskörei azonban rendkívül korlátozottak, hatalma inkább jelképes; ezzel szemben a miniszterelnök intézkedési jogköre tág és pozíciója igen szilárd. Erről a választási rendszeren kívül a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézménye is gondoskodik, amely nehezen leválthatóvá teszi a kormányt. Ebben az értelemben a magyar kormányzati rendszer a német és az osztrák „kancellári demokrácia” típusához áll közel. A rendszerben formailag érvényesül a hatalmi ágak elválasztásának klasszikus elve: a törvényhozás, a parlamentnek felelős kormány és a bírói hatalom – mindenképp az Alkotmánybíróság – egymástól elválasztva és egymást is ellenőrizve működnek. A demokrácia további fontos alkotóelemeit képezik a szabad nyilvánosság intézményei és a decentralizált önkormányzatok rendszere. A demokratikus politikai folyamat főszereplői a politikai pártok. Magyarországon *többpártrendszer* működik, és bár a pártrendszer koncentrációja egyre nő – jelenleg mindössze négy párt képviselői ülnek a parlamentben – változatlanul magas a parlamenten kívüli bejegyzett pártok száma. Működnek a

BAYER JÓZSEF

Államrend, politikai rendszer*

szabad érdekképviseletek, és komoly fejlődésnek indult a civil társadalom szervezetrendszere. [...]

A politikai rendszer alapvető intézményei a következők:

1. A *törvényhozás*. Magyarországon négyévente tartanak parlamenti választásokat, ekkor 386

országgyűlési képviselőt választanak be az *Országgyűlésbe*. Közülük 176-an egyéni kerületekben szereznek mandátumot, a hagyományos területi (egyéni) képviselő alapján, 210 képviselő pedig az országos és területi pártlistákra leadott szavazatok összesítésével, illetve a töredékszavazatokból összeálló kompenzációs listáról kerül a parlamentbe. Mivel az egyéni jelöltek is általában pártok támogatásával indulnak, ez a modern pártelvtű képviselő megvalósulását jelenti.

1989-ben a háromoldalú nemzeti kerekasztal-tárgyalásokon fektették le az új politikai rendszer alapjait, a megállapodásokat pedig az utolsó állampárti parlament iktatta törvénybe, az ország új, alapvetően módosított alkotmányával együtt, amely már megfelel a demokratikus rend és a jogállamiság követelményeinek. Az új demokratikus államszervezet azonban csak az 1990. évi parlamenti választások nyomán felálló parlament és kormány működése nyomán épült ki teljesen. A megújult Alkotmány értelmében Magyarország köztársaság, független és demokratikus jogállam. Az Alkotmány rögzíti az állam intézményes rendjét, az állampolgárok jogait és kötelességeit, tartalmazza a politikai intézmények közjogi alapjait. Megfogalmazódik benne a népszuverenitás elve, mely a képviselői demokrácia legitimitációs alapja, továbbá a hatalommegosztás, a törvények uralma, a polgárjogok és az emberi jogok elvei. A módosított Alkotmányból törölték az összes olyan kitétel, amely korábban korlátozta a népszuverenitást és a demokratikus szabadságjogok érvényesülését.

A magyar törvényhozás egykamarás, munkáját a házelnökség, a parlamenti frakciók és bizottságok szervezik. A kezdeti vita-parlament jellegtől mindinkább a munkaparlament irányába fejlődik. A parlament választja meg az ország legfőbb tisztségviselőit. A köztársasági elnök által kormányalakítással megbízott miniszterelnök személyéről a kormányprogram elfogadásával, egy aktusban szavaznak. A parlament választja meg az alkotmánybírákat, a Legfelsőbb Bíróság elnökét, a főügyészt, az Állami Számvevőszék elnökét és az ombudsmanokat, a közmédia testületeinek tagjait is.

A parlament rengeteg új törvényt hozott, amelyek az új piacgazdasági és társadalmi-politikai viszonyok bevezetését szolgálták. Az alkotmányozás folyamatát is az első szabadon választott parlament fejezte be, a két legnagyobb párt, az MDF és az SZDSZ paktuma alapján végrehajtott alkotmány-

* Részletek Bayer József: *Magyarország – államrend, politikai rendszer és az uniós csatlakozás* című tanulmányából, amely teljes terjedelmében a budapesti Európa Intézet *Begegnungen* sorozatában jelenik majd meg.

módosításokkal, melyek a végrehajtó hatalom stabilitását kívánták növelni, valamint az önkormányzati törvény megalkotásával. A törvényalkotási folyamat a parlamenti munka zömét teszi ki, bár a nyilvánosságban nagyobb hangot kapnak a kormány ellenzék általi ellenőrzése körüli viták. A munkaparlamenti jelleg erősödésével azonban a parlamenti tevékenység súlypontja mindinkább a bizottsági munkára helyeződik át.

2. *A végrehajtó hatalom.* A *köztársasági elnök* az alkotmány szerint „kifejezi a nemzet egységét, és örökdik az államszervezet demokratikus működése felett”. Ez a megfogalmazás is jelzi, hogy hatalma inkább szimbolikus, személye egyfajta „morális hatalmi ágat” képvisel. Politikai patthelyzet, válság vagy hatalmi vákuum esetén azonban megnőhet a szerepe. Öt évre választja meg a parlament, az első két szavazási körben kétharmados többséggel, azután egyszerű többség elérése is elegendő. Miközben az államfő cselekvési jogköre pontosan körülhatárolt, tevékenysége mégis nélkülözhetetlen, mert számos ponton összekapcsolódik az államszervezet mindennapi működésével. Ő hitelesíti aláírásával a törvényeket, melyek ellen politikai vagy alkotmányos vétőt is emelhet. Fontos szerepet játszik a kormányalakítási procedúrában, miután ő bízta meg kormányalakítással a potenciális miniszterelnököt. Kiemelt feladatköre van a főtisztviselők kinevezési gyakorlatában, és az ő közreműködése ad legitimitást számos kormányfői döntésnek. Az államfő választási ciklusának eltérése a parlamenti ciklustól azt is eredményezheti, hogy a kormányok változása esetén valamiféle kiegyenlítő, mérséklő, szimbolikus politikai ellensúly szerepét töltsse be. A Magyar Köztársaság első elnöke Göncz Árpád volt, aki tíz évig volt hivatalában. Jelenleg Mádl Ferenc a köztársasági elnök, akinek első mandátuma 2005-ben jár le.

A valódi hatalom a *miniszterelnök* és *kormány*a kezében van. Az 1990-es megállapodás az MDF és az SZDSZ között olyan módosításokat eredményezett a kormányzati rendszerben, amelyek a kancellári demokráciához közelítik. A mögöttes szándék a „weimarizálódás” elkerülése volt az átalakulás sok bizonytalansággal terhes időszakában. Ennek egyik eszköze a „konstruktív” *bizalmatlansági indítvány* bevezetése volt, amely megnehezíti a kormány leváltását. Bizalmi szavazást a kormány ellen a képviselők egyötöde, és csak az új miniszterelnök személyének megnevezésével együtt kezdeményezhet. A bizalom megvonása egyben az egész kormány távozását és az új kormány egyidejű beiktatását jelenti. [...]

A kancellári modell második eleme a *miniszterek parlamenti felelősségének* korlátozása. A parlament nem hívhatja vissza egyenként a minisztereket. A miniszterelnök szuverén módon dönthet a kormány összetételéről és a miniszterek sorsáról, megbízhatja és felmentheti őket. A miniszterelnöknek van tehát *kormány*a, és nem a kormány-

Biztonságpolitikai téren az 1990-es évek elején a bizonytalanabbá váló nemzetközi környezetben az ország a NATO-békepartnerség révén igyekezett biztonsági érdekeit érvényesíteni. Részt vett az ún. visegrádi országcsoport regionális együttműködésében, sorozatos kétoldalú államszerződésekben rendezte kapcsolatait a szomszédokkal, s ezekbe lehetőség szerint belefoglalta a határon túli magyar nemzeti kisebbségek érdekeinek védelmét is. Az évtized végére Csehországgal és Lengyelországgal együtt Magyarország is a NATO tagjává vált. Részt vállalt a délszláv válság megoldását elősegítő békefenntartó akciókban, az IFOR- és a KFOR-akciókban. Szerepet vállalt a NATO afganisztáni küldetésében, sőt az Egyesült Államok iraki háborújában is, ha nem is harcoló alakulatokkal.

nak miniszterelnöke. Ez az elem is a kormány stabilitását és a miniszterelnök kiemelését szolgálja.

A miniszterelnök pozícióját erősíti egy harmadik elem is: a *kormány programjának* megalkotása és politikai irányvonalának meghatározása a miniszterelnök joga. Ezen a kormány koalíciós jellege sem változtat, legfeljebb a koalíciós szerződésben előre rögzíthetnek néhány kompromisszumos megállapodást. A parlament egy aktusban szavaz a miniszterelnök személyéről és benyújtott kormányprogramja elfogadásáról; a kormány tagjait csak ezután, a miniszterelnök javaslatára nevezi ki az államfő. Ez az alkotmányos konstrukció bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy eddig mindig magyar kormány kitöltötte a teljes parlamenti ciklust, ami a térség új demokráciáiról korántsem volt elmondható. Valamennyi eddigi kormány koalíciós jellegű volt.

A rendszerváltás óta a következő miniszterelnökök kaptak kormányfői megbízatást:

- Antall József 1990. május 23–1993. december 12. (haláláig); őt Boross Péter követte, először 1993. december 12-től ügyvezető, majd december 21-től rendes miniszterelnökként 1994. július 15-ig.
- Horn Gyula 1994. július 15–1998. július 7.
- Orbán Viktor 1998. július 8–2002. május 27.
- Medgyessy Péter 2002. május 27-től.

A rendszerváltás nyomán átalakuló gazdasági viszonyok és a polarizálódó társadalomszerkezet számos olyan konfliktust teremtett, amelyek feldolgozására egyelőre nem képes maradéktalanul a politikai rendszer. Miközben a demokrácia elfogadottsága általános, a politikai rendszer főbb intézményeivel szembeni közbizalom viszonylag alacsony fokú. A magyar demokrácia kiállta a konszolidáció politikológiai tesztjét, amennyiben egymás után többször is kormányváltásra került sor a parlamenti választásokon. A magasabb szintű konszolidáció most már azt feltételezné, hogy valamelyik hivatalban lévő kormány legalább két cikluson át meg tud kapaszkodni a kormányhatalomban. Ehhez azonban a gazdaság tartós fejlődésére, az életszínvonal és a köz-

szolgáltatások minőségi javulására, az úgynevezett társadalmi konszolidáció jeleire lenne szükség. [...] A rendszerváltozást kísérő társadalmi megrázkódtatásokkal összevetve tulajdonképpen meglepően mérsékelt a politikai kultúra. Vannak szélsőséges megnyilvánulások, sőt a populizmus jelei is erősek, de a politikai viták hevessége és az állampolgári bizalom alacsony szintje ellenére, Magyarország politikailag szilárd országnak mondható. Ebben jelentős szerepe volt a külső kapcsolatok stabilizáló hatásának is.

A kelet- és közép-európai átalakulás és a Szovjetunió összeomlása teljesen új helyzet elé állította a közép-európai kisállamokat. A szovjet tömb már 1989–1990-ben szétesett, fokozatosan felbomlott a KGST és a Varsói Szerződés, radikálisan új gazdasági és biztonságpolitikai kihívások jelentek. Miközben a közép-európai országok visszanyerték szuverenitásukat, külgazdaságilag kényes helyzetbe kerültek, elvesztvén kelet-európai piacukat. Magyarország gyors külgazdasági orientációváltással és külső kapcsolatrendszerének átalakításával válaszolt az új kihívásokra. Az ország külgazdasági szempontból beteljesítette azt a fordulatot, amit a külkereskedelmi kapcsolatok fokozatos Nyugatra terelése terén már korábban megkezdett. 2001-re Magyarország kivételének közel háromnegyede már az Európai Unióba irányult. A közép-európai szabadkereskedelmi megállapodások pedig a térség partnerországaival igyekeztek rendezni a külgazdasági kapcsolatokat. [...]

1989–1990 óta az ország folyamatosan törekedett az *európai integrációs folyamatban* való részvételre és már a rendszerváltozás előtt normalizálta kapcsolatait az Európai Közösséggel. Az 1988-ban kötött kereskedelmi és együttműködési megállapodás már kilátásba helyezte a kivétel mennyiségi korlátozásának fokozatos leépítését. A rendszerváltozás minőségileg új szakaszt jelentett az integrációs törekvésekben. Magyarország részt vehetett a Phare-programban, amely a diszkriminációmentes kereskedelem helyreállítását jelentette, a mennyiségi korlátozások feloldását és a gazdaság élénkítését szolgáló segítő akciókat, hitelek nyújtását. 1992-ben az Európai Unió társulási szerződést kötött Magyarországgal. Ez a szorosabb integráció kezdeti lépése volt. Az Európai Tanács a maastrichti csúcscrtekezleten vetette fel először az unió jelentős kibővítésének kérdését, és a koppenhágai csúcson meg is fogalmazták ennek feltételeit az átalakuló gazdaságú országok számára: a demokrácia és a jogállamiság biztosítékait, a piacgazdasági intézményeket és a gazdaság viszonylagos versenyképességét, valamint az EU addig elért vívmányainak, az uniós joganyagoknak a maradéktalan átvételét. Magyarország e feltételek tudatában, formálisan 1994-ben nyújtotta be tagfelvételi kérelmét. Hosszú előkészületek után, melybe beletartozott az országjelentések elkészítése és folyamatos vizsgálata, az Agenda 2000 a következő jelentést tette közzé Magyarországról:

„Magyarország a stabil intézményekkel rendelkező demokrácia jegyeit mutatja, amely biztosítja a jogállamiságot, az emberi jogok érvényesítését és a kisebbségi jogok védelmét. Az országot működő piacgazdaságként lehet kezelni, amely középtávon képes lehet arra, hogy az unión belül szembenézzen a piaci erővel és a verseny nyomásával. Magyarország középtávon abban a helyzetben lehet, hogy képes lesz az unió joganyagát, elsősorban az egységes belső piacét átvenni, amennyiben folytatja tevékenységét e joganyag átültetésével kapcsolatban. Különleges erőfeszítések lesznek szükségesek azonban a környezetvédelem, a vámügyek és az energia területén. Ugyancsak további reformok szükségesek ahhoz, hogy Magyarországon létrejöjjenek az EU-joganyag átültetéséhez és alkalmazásához szükséges struktúrák.”

A konkrét felvételi tárgyalások 1998-ban kezdődtek meg az Európai Unió és Magyarország tárgyaló delegációi között. Harmincegy különböző uniós tárgyalási fejezetet nyitottak meg, melyeket fokozatosan zártak le, ez a folyamat egészen 2002 végéig, a koppenhágai csúcscrtekezletig tartott. Magyarország számára a kényes kérdések közé tartozott a termőföld szabad forgalmazásának kérdése, a külföldi befektetőknek nyújtott adókedvezmények átalakítása EU-konform regionális támogatásokká, különféle agrárkvóták kialakítása, valamint az EU testületeiben az arányos képviselő elérése. Mindezekben kielégítő kompromisszumot sikerült elérni, számos más kérdésben – például a környezetvédelmi előírásokban – pedig derogációt kaptunk, átmeneti időszakot az uniós jogszabályok maradéktalan alkalmazásának előkészítésére.

Az Európai Unió keleti kiterjesztése az eddigi bővítési hullámokkal szemben számos nehézséget jelentett, és egybeesett az integráció elmélyítésére, a politikai unió kialakítására irányuló törekvésekkel. Ugyanakkor különleges jelentőséget kölcsönöz neki az a tény, hogy a bővítés felszámolta Európának a második világháború óta fennálló politikai megosztottságát. Mint Balázs Péter későbbi magyar EU-biztos fogalmazott: „a szerződés aláírásának pillanatában megváltozott az ország nemzetközi státusa és megítélése; véget ért a kirekesztettségnek és bizonytalanságnak az a megkerülhetetlen állapota, amelyben az elhúzódó EU-tárgyalási folyamat több mint egy évtizeden át tartott bennünket”.

Magyarország képviselői 2003-ban már részt vehettek az új Európai Konvent vitájában, és megfigyelőket küldhettek az Európai Parlamentbe. A felvétel után immár magyar EU-biztos is részt vesz az Európai Bizottság munkájában, a 2004. június 13-án tartandó EU-parlamentari választások után Magyarország 24 képviselőt küldhet az Európai Parlamentbe. Ezzel megkezdődik az unióba való integrálódás, hazánk nyugati világba való visszailleszkedésének minőségileg új szakasza.

GAZDAG FERENC

Biztonságpolitika*

Magyarország számára a rendszerváltás egyik központi célkitűzése a fejlett országokhoz való gazdasági-társadalmi felzárkózás volt. Kiemelt figyelmet kaptak ennek mind tartalmi, mind intézményes kérdései. Az 1990 nyarán hivatalba lépett Antall-kormány stratégiai választása az *euroatlanti integráció* lett, és döntésében támaszkodhatott valamennyi parlamenti párt egyetértésére. Az új stratégia nem csupán a biztonságról szólt. Egyrészt Magyarország – hasonlóan a többi visegrádi országhoz – mindig is az európai civilizációhoz tartozónak érezte magát, másrészt a megcélzott nyugat-európai térség gazdaságilag jóval fejlettebb szintet képviselt. Következésképp a „Visszatérés Európába” jelszó Magyarország számára is a gazdasági fejlődés ugrásszerű növekedését ígérte. Ennek alapján érthető, hogy a kiépülő többpártrendszer mindegyik részvevője valamiképp összekapcsolta az integrációs elképzelést a demokrácia és a jóléti társadalom ígéretével. Harmadrészt a nyugati világot a második világháború óta működőképes és a hidegháború után győztes pozíciót elfoglaló intézmények hálózata fűzi össze, amely egyúttal magában foglalja a világ jelenlegi legerősebb hatalmát, az Amerikai Egyesült Államokat. E tényezők mindegyike megjelent a *nyugati orientáció* kialakításában. Tehát a NATO felé törekvés alapvető indítéka nem valamiféle közvetlen fenyegetés elhárítására szolgált. Magyarország ugyanis az 1990-es évek során – kivéve azt a rövid időszakot, amikor a délszláv háború közvetlenül az ország határainak közelében dült – soha nem érezte fenyegetve magát egyik szomszédjától sem. A magyar külpolitika számára a NATO az euroatlanti integrálódás egyik fontos, de nem egyetlen intézményének bizonyult, amelyhez mindig hozzákapcsolódott a tagság óhaja az Európai Unióban és más szervezetekben. Az új politikai elit számára nyilvánvaló volt, hogy az ország modernizációja és fejlődése érdekében fontos átfogó és kedvező feltételeket a minél gyorsabb és teljesebb körű intézményi beépülés biztosítja, amely a nemzeti érdekek érvényesítésének leghatékonyabb kereteit nyújthatja. A magyar politika az ország felvételét az Európa Tanácsba (1990), a fejlett államokat tömörítő Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezetbe (OECD) (1996), majd végül a NATO-ba (1999), ugyanazon integrációs stratégia lépcsőfokainak tekintette. A folyamat befejezése – ebben az értelemben – az Európai Unióhoz való csatlakozás 2004 tavaszán.

integrálódás az ezt képviselő intézményekbe; jószomszédi és szoros regionális kapcsolatok; a határokon túl élő magyar kisebbségek támogatása.

Bár az egymást váltó kormányok változtatták a hangsúlyokat – az Antall- és az Orbán-kormány inkább a kisebbségekkel kapcsolatos kérdésekre, míg a Horn-kormány egyértelműen az integrációra összpontosított –, mégis változatlanok maradtak a külpolitikai prioritások fő irányai. Érdemi változtatásra igény először az 1999-es NATO-csatlakozás, majd a 2004-es uniós csatlakozás kapcsán keletkezett, tekintettel arra, hogy e betagozódásokkal Magyarország a NATO és EU keleti határát képezi. A megváltozott geopolitikai pozíció pedig radikális átrendeződéseket indukál mind a három stratégiai tengelyt illetően.

A magyar kül- és biztonságpolitika *külső feltételrendszere* s közvetlen környezete is radikális átalakuláson ment át. Mint minden európai állam számára a poszt-bipoláris korszak beköszöntét a keleti szövetségi rendszer szétesése (1991), a Szovjetunió eltűnése, a német egység megvalósulása (1990), a nemzetközi rendszer egészének fájdalmas átalakulásai kísérték. Szűkebb térségünkben pedig szétesetek az első világháború után összetakolt többnemzetiségű állami formációk. Közülük a szovjet felbomlás nyomán létrejött Ukrajna (1991) lett Magyarország legnagyobb kiterjedésű új szomszédja, s ugyancsak békésen zajlott le Csehszlovákia szétválása (1993) is. Viszont a véres belső konfliktusokba torkolt jugoszláv felbomlás a második világháború óta Európa legnagyobb fegyveres konfliktusa lett. Magyarország számára különleges kihívást jelentett, hogy szomszédos volt mind a három felbomlott állammal, s az átrendeződés nyomán az ország szomszédainak száma ötről hétre nőtt. Közülük több nemzetnek egyáltalán nem voltak állami hagyományai, ami mindmáig nehezíti illeszkedésüket a nemzetközi és az európai struktúrákba. Magyarország az új szomszédokkal sorban kétoldalú egyezményeket kötött, nyílt vitákra csak Szlovákiával (kisebbségi kérdés és a bösi vízi erőmű) és Romániával (elvileg nem volt szükség egyezményre, tekintettel, hogy Románia pozíciójában nem történt változás) került sor. E két állammal végül 1995–1996-ban került sor a kétoldalú egyezmény megkötésére. [...]

A *regionális erőviszonyokban* nagyon jelentős volt az 1990. november 19-i párizsi CFE-egyezmény végrehajtása. Az egyezmény célja az volt, hogy csökkentse a katonai szembenállás mértékét a hagyományos fegyverzetek terén. A katonai tömbök közötti egyezmény a NATO és a Varsói

* Összefoglaló részletek Gazdag Ferenc: *Kisállami helykeresés és alkalmazkodás: magyar biztonságpolitika 1989–2004* című tanulmányából, amely teljes terjedelmében a budapesti Európa Intézet *Begegnungen* sorozatában jelenik majd meg.

MAGYARORSZÁG ÉS SZOMSZÉDAI ADATAI A CFE-SZERZŐDÉS ÁLTAL ELŐÍRT CSÖKKENTÉS MEGKEZDÉSE ELŐTT ÉS UTÁN

Ország	Időpont	Harcokcsl	Páncélozott harcjármű	Tüzérségi eszköz	Harci repülő	Támadó helikopter	Személyi állomány
Magyarország	1993. január 1.	1 345	1 731	1 047	143	39	82 728
	1995. november 16.	835	1 540	840	144	59	66 051
Szlovákia	1993. január 1.	1 069	1 496	1 135	147	19	53 051
	1995. november 16.	478	683	383	114	19	45 832
Ukrajna	1993. január 1.	6 128	6 703	3 591	1 650	271	509 531
	1995. november 16.	4 039	4 896	3 723	1 008	270	367 879
Románia	1993. január 1.	2 967	3 171	3 942	508	15	244 807
	1995. november 16.	1 375	2 073	1 471	373	16	214 468

Szerződés egésze között alakított ki egyensúlyt, de tekintve, hogy időközben a Varsói Szerződés felbomlott, a két katonai tömb egyensúlyán alapuló egyezmény kvótáit fel kellett osztani a tagállamok között. Annak érdekében, hogy ne alakuljanak ki nagy aránytalanságok, meglehetősen bonyolult konstrukciók születtek mind az egyes területi zónák, mind az ellenőrzés, mind a végrehajtás tekintetében. Magyarországon és környezetében az egyezmény értelmében jelentős csökkentéseket kellett végrehajtani a hagyományos fegyverek öt legfontosabb kategóriájában. [...]

A NATO állam- és kormányfőinek 1997. július 8–9-i madridi értekezletén született meg a döntés, hogy a bővítés első lépésekor három állam – Csehország, Lengyelország és Magyarország – felvételére kerül sor. A magyar parlament nyilatkozatban üdvözölte ezt (július 15.). A kormány programjának megfelelően 1997. november 16-án népszavazást tartottak a NATO-tagságról (a három ország közül egyedüliként). A referendum előtt újból heves vita lángolt fel, nem annyira a NATO-csatlakozásról magáról, hanem egyéb eljárás, illetve belpolitikai kérdésekről. Végül minden parlamenti párt a csatlakozás támogatására, illetve a népszavazáson való részvételre szólította fel a lakosságot. [...]

A referendum eredményes és érvényes volt. 49,2%-os részvétel mellett 85,3% szavazott igennel, 14,6% pedig nemmel. A nagy arányú támogatás meglepte a politikai élet résztvevőit, mert bár minden előrejelzés és felmérés a támogatók többségét mutatta, de ekkora arányra senki sem számított. Ez a népszavazás egyértelműen legitímálta a magyar csatlakozási szándékot a NATO-ba, és igazolta a szabadon választott kormányok törekvéseit. [...]

A NATO-tagsággal alapvető fordulat történt Magyarország geostratégiai helyzetében: az ország intézményesen is az euroatlanti térség demokratikus, fejlett és stabil országainak közösségéhez csatlakozott. Részévé vált annak a katonai-politikai szövetségnek, amely az elmúlt fél évszázadban a legsi-

keresebbnek bizonyult a béke megőrzésében és tagállamai biztonságának garantálásában. A szövetség első keleti irányú kibővülésével formálisan is lezárult a hidegháború időszaka, és jelentős mértékben erősödött a közép-európai térség stabilitása.

Magyarország számára a NATO-tagság mindenekelőtt *külső biztonságot* jelent, amelynek biztosítékát a világ legerősebb katonai szövetsége szavatolja. Jelenti azt a szervezeti keretet is, amelynek felhasználásával megvalósíthatók biztonságpolitikai nemzeti érdekeink.

Az európai uniós tagság biztonságpolitikai vonzatai elternek a NATO-étól. Az unió második pilléréként formálódó *közös kül- és biztonságpolitika*, valamint az 1998 óta gyorsuló ütemben kibontakozó biztonság- és védelempolitika figyelmének előterében ugyanis mindenekelőtt a válságkezelés problémái állnak. Az EU jelenleg ebben az irányban építi ki szervezeti és képességi rendszerét. Magyarország a csatlakozási tárgyalások megkezdésekor egyfelől azonnal jelezte, hogy képes és kész teljesíteni az ebből fakadó feladatokat. Másfelől folyamatosan hangoztatja – ennek különösen a 2001. szeptember 11-i terrorista merényletek után lett jelentősége –, hogy a formálódó európai biztonság- és védelmi politika csak úgy tud hatékony lenni, ha megmarad a *szoros együttműködés* az EU és a NATO között.

2002 végén, illetve 2003 elején azonban a magyar biztonságpolitika (Csehországgal és Lengyelországgal együtt) egy rendkívül kényelmetlen választási kényszer elé került. A Szaddam Husszein rendszerét katonai intervencióval megdöntő amerikai külpolitikával az EU meghatározónak számító államai (Franciaország, Németország) nem értettek egyet, miáltal az atlanti szövetség legmélyebb válsága alakult ki. A választási kényszer elé került közép-európai államok a vitában az USA mellé álltak, amivel viszont Berlin és Párizs rosszállását váltották ki. Ráadásul mindezt néhány hónappal az uniós csatlakozásuk előtt. A magyar külpolitika számára nemcsak az a kényelmetlen, hogy a transzatlanti vitában választásra kényszerül (holott ezt el kívánja kerülni), hanem az is, hogy az EU és az USA között dúló vita egy olyan struktúra felé mozgatja az egész nemzetközi rendszert, amelyben növekszik a fegyveres erők szerepe, s a nemzetközi intézmények a meghatározó szereplők unilateralizmusa miatt veszítenek jelentőségükből. Mindkét tényező a közepes és kis államok érdekérvényesítési lehetőségei ellen hat. A magyar külpolitikának tehát kétszeresen is érdeke, hogy a fejlődés ne ebbe az irányba tartson.

VARGA GYULA

Mezőgazdaság*

Nem lett volna jobb még várni – legalábbis agrárszempontból – a belépéssel, és kívülállóként, szorgosan folytatni a felkészülést? – kérdik az „euroszeptikusok”, nem minden hátsó szándék nélkül. Ha visszatekintünk az elmúlt másfél évtized történéseire, akkor erre a kérdésre csak a teljesen elutasító *nemmel* felelhetünk! A jogi és adminisztratív, illetve elsősorban az intézményi rendszer sok kívánnivalót hagyó, de minden bizonnyal már működőképes kiépítettségével szemben ugyanis, a magyar mezőgazdaság teljesítménye, üzemi-vállalati világa napról napra látványosabban szakadt le a világ, s benne az EU agrárgazdaságától. Minden, az uniót kívül töltött év, hónap és nap csak újabb hátrányt hozott volna, s legyenek bármekkora is a belépés kockázatai, azok az idő múlásával csak növekedtek volna! [...]

A magyar mezőgazdaság még ma is az átalakulás nehézségeivel küzd, s ennek a küzdelemnek minden bizonnyal csak az EU-hoz való csatlakozást követő néhány év után lesz vége. A tulajdoni átalakulás és a privatizáció törvényekkel szabályozott és „diktált” fázisa befejeződött, és uralkodóvá vált a magántulajdon (a mezőgazdasági terület 94-95%-a, az erdők 41%-a magántulajdonú). A *másodlagos* tulajdoni átalakulás azonban, amelytől nemcsak a „normális” koncentrációs folyamat fölerősödését várhatjuk, hanem azoknak a súlyos hibáknak a korrekcióját is, amelyek a nem eléggé végiggondolt kárpótlási törvényekből és az ideológiák vezérelte üzemi átalakításokból erednek, még csak elkezdődött.

A transzformáció nehézségei az elmúlt évek során egybemosódtak az agrártermékek világpiacán fölerősödött konkurenciaharcával, a növekvő versennyel és az erősödő protekcionizmussal. Ebben a küzdelemben a súlyosbodó versenyképességi zavarokkal küzdő magyar agrárszektor egyre nehezebben tud helytállni. A csekély termelői jövedelmek miatt az üzemek technikai felszereltsége romlott, illetve egészségtelen méretűvé vált a termelők közötti differenciáltság (ez a felszereltségtől kezdve, a jövedelmekig, mindenre vonatkozatható). Az állami támogatások szintje ugyan sokkalta kisebb, s csak mintegy harmadrésze az EU-ban szokásosnak, e költségvetési kiadások mégis nagy összeget tesznek ki. Allokációjuk azonban többnyire nem a gazdasági céloknak alárendelt módon, a versenyképesség és a hatékonyság javítását segítve valósult meg, hanem részben szociális célokat, részben pedig a mezőgazdaságban bekövetkezett károk – rendre csak utólagos – enyhítését szolgálta.

* Összefoglaló részletek Varga Gyula: *Mezőgazdaságunk helyzete és kilátásainak az Európai Unióban* című tanulmányából, amely teljes terjedelmében a budapesti Európa Intézet *Begegnungen* sorozatában jelenik meg.

Az elmúlt évek agrárpolitikáját a kisebb méretű termelőegységek fokozott preferenciája és a nagyüzem hátrányos megkülönböztetése jellemezte. A kisméretű gazdaságok területalapú támogatása átlag feletti volt, a 300

ha-nál nagyobb területen gazdálkodókat, pedig teljes egészében kizárták ebből a körből. Az EU-ba tartva ez már nemcsak hibának, hanem súlyos bűnnek is minősül. Most kell szembesülnie sok kistermelőnek azzal, hogy a „kicsi szép” ugyan, de versenyképtelen, s hogy a demagóg ígéretések mögött csak üres nagyizálás, felelőtlen porhintés volt.

A magyar mezőgazdasági termelést a nemzetgazdaságon belüli fokozatos *térvesztés* jellemzi. Világtendencia, hogy a mezőgazdaság részesedése csökken a GDP-hez való hozzájárulásban, a foglalkoztatásban és a külkereskedelemben, de abban egyedi és sajátos a magyar helyzet, hogy a mezőgazdaság teljesítményének *abszolút értékei* is csökkennek. A rendszerváltás óta Magyarország mezőgazdaságának részesedése a világtermelésből lényegében a felére apadt. [...]

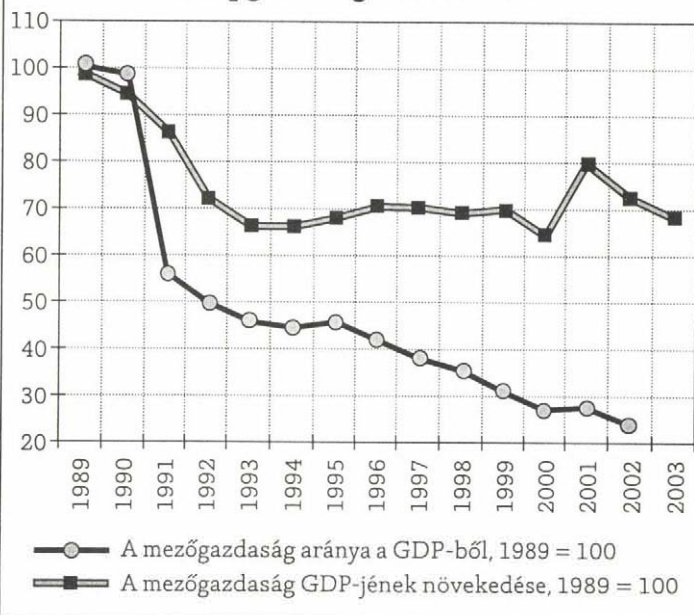
A Magyarország és az Európai Unió közötti tárgyalásokon az EU alapállása az volt, hogy a *közös agrárpolitikát* s az abban foglalt intervenciók és kvóták alapuló rendszert ránk is ki akarja terjeszteni, kivéve ennek egyik kulcselemét, a direkt jövedelemtámogatást. A merev és durván elutasító állásfoglalás helyét fokozatosan a kompromisszumkeresés foglalta el, teret adva ezzel a tárgyalásokon a tényleges alkufolyamatnak. Az EU képviselői a közvetlen kifizetések elutasítása helyett, a rendszer ránk való kiterjesztésével járó uniós kiadások összegének leszorítására váltottak át. A kapcsolódó bázisadatok (a referenciahozam és a kvóták) dolgában viszont az EU elhárította azt a törekvésünket, hogy a rendszerváltás előtti időszak mezőgazdaságát tekintse kiindulópontnak. Az indoklás alapjául – meglehetősen farizeus módon – a „tervgazdálkodás” szolgált, feledve, hogy az 1980-as évtized magyar agrárpolitikájában ennek sokkal kevesebb eleme élt és működött, mint ami a közös agrárpolitikát ma is jellemzi. [...]

A végső feltételek nemcsak a kívülmaradásnál, de az akár csak egy-két évvel későbbi (bizonytalan) belépésnél is sokszorta kedvezőbb eredményt jelentenek a magyar agrárgazdaság számára. [...] A legfontosabb döntések az alábbiakban foglalhatók össze:

- Az EU agrárpolitikájának egyik nagyon fontos eleme, a *piacvédelem* és a *belső piacszabályozás*, benne az intervenciókkal és az ehhez kapcsolódó árakkal, minden új belépőre egyaránt vonatkozik, mégpedig a régi tagokkal azonos mértékekkel.
- A *kvóta* az EU agrárszabályozásának leginkább piacidegen, tervutasítást idéző eleme. [...] Mivel az unió – egyetlen csatlakozó ország esetében sem – fogadta el

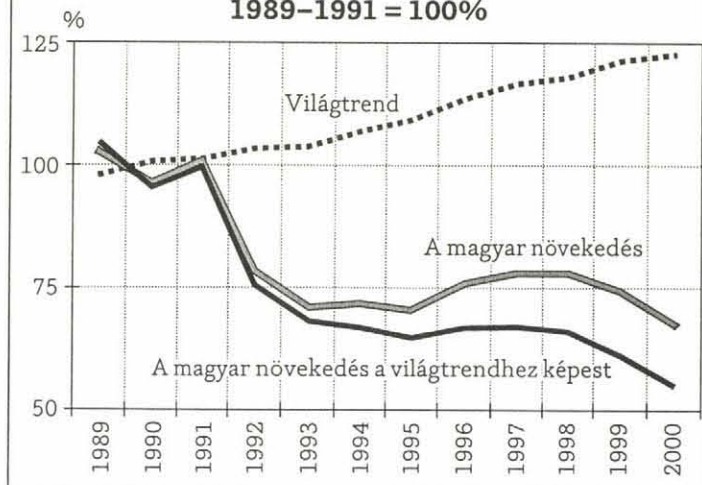

A magyar mezőgazdaság GDP-jének növekedése és népgazdasági részesedése

kiindulási alapnak a többnyire kedvezőbb képet nyújtó 1980-as évtizedet, nekünk is meg kellett elégedni a jövőt szűk korlátok közé szorító tejkvótával, s a csak szerény növekedési tartalékokat mutató vágómarha- és juhlétszámmal. Ha ezért valakinek is szemrehányást tehetünk, akkor azok az elmúlt 12 év kormányai, amelyek – noha tudván tudták, hogy az EU-ba tartunk –, képtelenek voltak számolni a termelés-csökkenés jövőt meghatározó, negatív hatásaival, s a forrásokat rossz célokra költötték.

A világ és Magyarország agrártermelésének alakulása 1989 és 2000 között
1989–1991 = 100%

- A földalapú direkt támogatások kvótájához szorosan kapcsolódó magyar referenciaszintet a 2001. év pótlólagos figyelembevételével, a jónak ítélt 4,73 t/ha-ra tudtuk korrigáltatni. A kvótákról és a referenciaszintekről folyó vitákat kezdettől fogva homály és kétértelműség jellemezte. Az EU minden hivatalos megnyilatkozása úgy szólt, hogy ez nem jár az új tagoknak. [...] Csak a végső tárgyalási szakaszban tette meg azt a javaslatát, hogy az első évben 25%-ra redukált direkt támogatásokat, tíz év alatt lépcsőzetesen növelve, mégis megkapják az újonnan belépők. Sőt, az utolsó pillanatban abba is belement, hogy nemzeti forrásból ez a 25% további 30%-kal kipótolható legyen. Ez a gyakorlatban azt is jelenti, hogy az átmeneti idő, vagyis a teljes összeg elérése, tíz helyett hat esztendőre rövidült, s a magyar gazdák az EU-beliekhez képest az első évben már 55%-os támogatottságot élvezhetnek.
- Formájában mások, de végül is hatásukban nem nagyon különböznek ettől az állattenyésztési ágazatok támogatásai sem, melyek azonban közvetlenül csak a szarvasmarha- és juhágazatot segítik. A sertés- és a baromfitartás a tisztán piaci megoldásokat kell, hogy kövesse, bár pályázati alapon, bizonyos korszerűsítési, elsősorban környezetvédelmi és állatjóléti beruházásokat segítő támogatásokban ezek az ágazatok is részesülhetnek. [...]

Az agrártámogatásokat nem az ország lakossága, nem a mezőgazdasági dolgozók, hanem a termelés volumene és korábban elért szintjének figyelembevételével állapítják meg. Az az állítás, hogy mi jóval kevesebbet kaptunk, mint pl. Lengyelország, a helyzet nem ismerését vagy a megtévesztés szándékát bizonyítja. Mindennél beszédesebbek azonban azok az adatok, amelyek a négy legjelentősebb belépő ország agrártámogatásainak mértékét hasonlítják össze. [...] A magyar támogatási szint a direkt támogatások területén jóval magasabb néhány régi tagországnál is (megelőzi Portugáliát, Finnországot, Spanyolországot és Olaszországot). Mindez azonban nem a tárgyalásokon „kiharcolt magyar győzelemnek”, hanem az alapul vett évek korábról még részben megőrzött, elfogadható gabonahozamainak köszönhető.

A belépést követően a támogatások ún. egyszerűsített kifizetési rendszere a földhasznosításban s a különböző ágazatok egymáshoz viszonyított jövedelmezőségében igen lényeges változásokat hoz majd. A területalapú támogatások tíz éven keresztül folyamatosan növekednek, a termékhez kötöttek pedig hat éven át azonos összegűek maradnak, ezt követően pedig négy év alatt fokozatosan megszűnnek, s ezek is területi alapon kerülnek felosztásra.

Milyen hatásokkal számoljanak a hazai termelők?

- A biztos *gabonapiac* (értékesítési és árgarancia), a jelentős támogatás és az ugaroltatási kötelezettség törlése minden eddiginél kedvezőbb helyzetbe hozza az

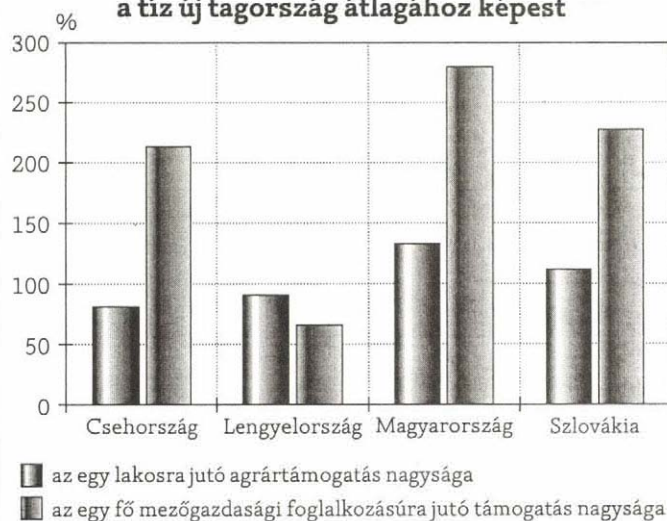

ágazatot, amely eddig is a legversenyképesebb része volt a magyar mezőgazdaságnak.

- Az *ültetvénykultúrák* és a ténylegesen hasznosított gyepterületek már 2004-től élvezik a területalapú, az EU-tól jövő direkt kifizetések korábban nem remélt előnyeit. A támogatások értéke tíz év alatt (kb. 16-17 ezer Ft-ról 65-70 ezer Ft/ha-ra növe) megkétszereződik.
- Az ún. *GOF-növények* (gabona, olajnövények) direkt támogatásának egy része „átvándorol” más területre, de az állattenyésztési ágaké ide is osztódik. A hat éven át magyar forrásból fizethető, mintegy 20-23 ezer Ft/ha-nyi támogatás pedig hozzáadódik az előző összeghez.
- Mivel a terület alapján fizetett, EU-forrású támogatásnak csak a földek *kultúrállapotban tartása* a feltétele, egyre több, csak veszteséggel művelhető szántót lesz érdemes gyepesíteni, erdőként hasznosítani vagy éppen ugaroltatni.
- „Rosszabbul jár” az újraelosztás e rendszerével, a brüsszeli források teljes mezőgazdasági területre történő „szétterítésével” a *szarvasmarha-* és a *juhtartás*, s azonos szintre kerül a ma sem támogatott sertés- és baromfiágazattal. Ugyanakkor az egész mezőgazdaság több támogatáshoz jut azáltal, hogy a kvóták teljes köre után járó összegek a tényleges létszámtól függetlenül lesznek szétoszthatók.
- Az állattartás ebből eredő hátrányait a termelés költségeinek csökkentésével, vagy ami ennél is nagyobb kitorési lehetőséget kínál, a *vágóállatok* minőségének jelentős áremelkedést ígérő javításával lehet ellensúlyozni. Mivel e termékeknél magas a kisméretű termelési egységek részesedése, számukra az eddig elhanyagolt s a korábbi politika által „ellenjavallt” szövetkezés és összefogás, a szerződéses fegyelem szigorú érvényesítése lehet a megoldás nyitja és feltétele.
- Nem tagadható a veszély, hogy az amúgy is mélyponton lévő állattartás tovább szűkül. E veszélyt mérsékli, hogy az ún. „nemzeti borítékból” hat éven át külön támogatást kap a marha és a juh. A kérdés csak az: lesz-e végre kellő politikai erő és bátorság arra, hogy a forrásokat csak a korszerűsítésre és az átállásra, nem pedig a leszakadók, a versenyben helytállni nem tudók segélyezésére fordítsuk?
- Az EU-csatlakozás megmozgatja a *magyar földpiacot* is, ezt a politika-verte területet, ahol a direkt támogatások már el kezdték hatásukat kifejteni, előbb és nagyobb részben a bérleti díjra, majd lassabban és nem robbanásszerűen a föld árára is. [...]

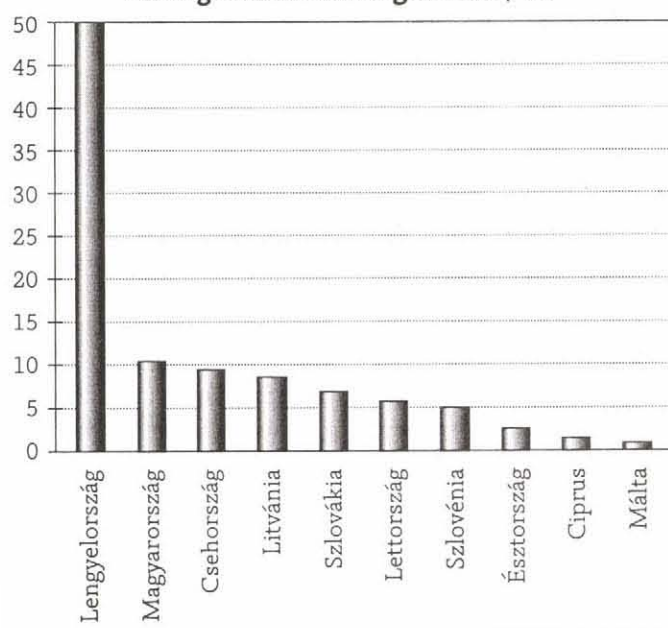
A mai magyar mezőgazdaság mentőövet lát az EU agrárpolitikájában, de arra is számít – kényszerűen és joggal –, hogy a leginkább rászoruló kisgazdaságokon ez nem tud segíteni. Az EU-nak a vidék fejlesztését, a hátrányos helyze-

Az agrártámogatások nagysága a tíz új tagország átlagához képest

tűek fölzárkóztatását támogató forrásai – együtt a magyar költségvetési pénzekkel – minden eddiginél realisabbá tesszik a versenyképes, környezetkímélő mezőgazdaság megteremtését és a vidék esélyegyenlőségének javítását, ami az egyik legfontosabb gazdasági és társadalmi feladatunk is. Igaz, ehhez – a pénz és a szándék mellett – megértés, összefogás, társadalmi béke is kell. Acsakodás helyett kiegyezés az alapvető célokban. A részleteket aztán ki-ki cifrázhatja majd, saját ízlése és belátása szerint.

Az EU által nyújtott vidékfejlesztési támogatások országok közötti megoszlása, %

A magyar közlekedésfejlesztés céljait – mind közép-, mind hosszabb távra – alapvetően a következők határozzák meg: az ország földrajzi helyzete; a magyar közlekedés és hírközlés jelenlegi állapota, elmaradottsága az EU jelenlegi szintjéhez képest és lehetőségeink; a globalizálódó világ közlekedésfejlesztésében érvényesülő új technikai lehetőségek; az Európai Unió ez utóbbiból levezetett közlekedéspolitikai koncepciója. [...]

A magyar közlekedés jelenlegi állapotát az alábbiak jellemzik:

- A közlekedési *beruházások* a 1990-es évek végére – folyó áron számítva – erősen megnövekedtek, elérték a nemzetgazdaság beruházásának 8-9%-át, de nem érték el a GDP 1%-át, ami EU-ajánlás a tagországoknak.
- A *jármű- és pályaalomány* alig korszerűsödött. A vasúti járműállomány átlagos életkora a jelentős állománycsökkenés ellenére húsz év feletti. A személy-, ill. tehergépkocsi- és autóbusszalomány átlagos életkora még mindig tíz év felett van. A vasúti pályahálózat jelentős részére állandó sebességkorlátozást kell előírni. A közúthálózat állapota – elsősorban a helyi és bekötőutakon – a nem kielégítő felújítások miatt balesetveszélyes.
- A közlekedésben *foglalkoztatottak* száma a nagyvállalatoknál erősen csökkent, míg a kis magánfuvarozók száma jelentősen nőtt.
- A *szállítási munkamegosztásban* a közúti szállítás részesedése az áruszállításban 60%-ra, a személyszállításban 84%-ra nőtt. A vasúti áru-, ill. személyszállítás aránya 27%, ill. 11%, szemben az EU-tagországok 14, ill. 6%-ával.
- Városainkban csökkent a *tömegközlekedés* részaránya. A járműállomány és a hálózat felújításának elmaradása, a járatsűrűség csökkentése a finanszírozási nehézségek miatt a kedvezőtlen folyamatot tovább erősíti.
- A *hajózás* teljesítménye a tengerhajózás egyre erősödő visszaesése miatt is jelentősen csökkent, jelenleg már csak a teljes áruszállítás 4%-át éri el, a személyszállításban teljesen visszaszorult. A hajózást nagymértékben sújtotta a délszláv háború is.
- A *légi közlekedésben* a szovjet gyártmányú repülőgépeket korszerűbb nyugati típusok váltották fel, a személyszállítási teljesítmény 1980-hoz képest három-

MICHELBERGER PÁL

Közlekedés*

szorosára növekedett, felújították és bővítették a Ferihegyi repülőtér fogadóépületét.

- A magyar közlekedési rendszerben a *kombinált áruszállítások* teljesítményének (közút-vasút, közút-hajó) részaránya nem éri el az 5-6%-ot, elsősorban a logisztikai központok (átrakodási lehetőségek) kiépíthetlensége miatt.

- A közúti közlekedés *balesetbiztonsága* 1987 és 2000 között látványosan javult, a 100 ezer lakosra számított halálos közúti baleset 24-ről 12-re mérséklődött, kimutathatóan a kötelező nappali tompított világítás használata, valamint a lakott területeken belül az 50 km/h sebesség előírása miatt. Az eredmény megközelelti az EU-átlagot, de az EU közlekedéspolitikai koncepciójában további 50%-os csökkenést tervez.
- A közlekedési rendszer *fejlettségi* (korszerűségi) *elmaradásai*ból (pályahibák, járműállomány elöregedése, logisztikai, forgalomszervezési és -irányítási hiányosságok, gondatlan üzemeltetés stb.) eredő környezeti károk éves szinten 100 Mrd Ft-os nagyságrendűek. Ezek elkerülésére sokszor hatásosabb egy-egy jól átgondolt politikai vagy pénzügyi lépés megtétele, mint valamilyen bonyolult műszaki megoldás keresése. [...]

Az EU *közlekedéspolitikai koncepciója* [...] középpontjában a közlekedésben részt vevő, annak előnyeit élvező vagy káros hatásait elszenvedő ember áll. A közlekedés fejlesztéséhez és fenntartásához elengedhetetlen a balesetek (különösen a halálos balesetek) számának csökkentése, a természet és az épített környezet fokozott kímélése, a közlekedés szolgáltató jellegének erősítése, a közlekedésben részt vevők védelme. Ehhez minden szükséges jogi, gazdasági szabályozást és műszaki fejlesztést igénybe kell venni úgy, hogy az egyes EU-országok között jelenleg meglévő különbségek belátható időn belül eltűnjenek. A koncepció kiemelten foglalkozik a nagy gazdasági veszteségeket és környezet-szennyezést okozó torlódások, közlekedési akadályok megszüntetésével is. [...] Emellett – a korábbi időszakok felfogásától eltérően – nemcsak a 25 tagországra vonatkozik,

A MAGYAR ÁRUSZÁLLÍTÁS ADATAI

Áruszállítás (Mrd útkm)	1980	1990	2000
Vasúti közlekedés	24,9	16,8	8,1
Közúti közlekedés	11,4	15,2	20,9
ebből: közlekedési szervezetek	6,0	6,7	13,3
nem közlekedési szervezetek	5,4	5,8	6,1
fuvarozó kisiparosok	–	2,7	1,5
Vízi közlekedés	7,9	14,5	1,0
Légi közlekedés	0,0	0,0	0,1
Egyéb (csővezetékessé szállítás)	4,4	5,2	4,0
Összesen	48,6	51,7	34,1

*Összefoglaló részletek Michelberger Pál: *A magyarországi közlekedés helyzete az európai uniós csatlakozás idején* című tanulmányából, amely teljes terjedelmében a budapesti Európa Intézet *Begegnungen* sorozatában jelenik meg.

hanem tudomásul veszi a globalizáció tényét és a tagállamokon kívülre irányuló közlekedési, szállítási feladatokkal is számot vet. A transzatlanti kapcsolatokon kívül a keleti (orosz, ukrán) és a mediterrán (Közél-Kelet, Észak-Afrika) kapcsolatokkal is számol. Központi feladatnak tekinti, hogy a különböző nemzetközi szervezetekben (repülés, hajózás, vasúti közlekedés) az egyes tagállamok véleménye mellett az EU egységes szemlélete is érvényesüljön (jelenleg csak megfigyelői státusza van). [...]

Összességében megállapítható – szemben egy sereg jogi, gazdasági és politikai szabályozással –, hogy a közlekedés közösségi irányítása meglehetősen elmaradott. [...] E tény számunkra mégis kedvező, mert egy kiforrott, fejlett rendszer helyett egy jelenleg alakuló közlekedési rendszerhez kell csatlakoznunk, melynek kialakításában az új tagországok véleményét is figyelembe kell venni. [...]

A közlekedés jelenlegi állapota, a fejlett ipari országokban tapasztalható műszaki fejlődés és az EU közlekedéspolitikai koncepciója egyértelműen kijelöli a hazai közlekedésfejlesztés feladatait is. [...] Ezek közül a legfontosabbak a következők:

1. Az általános közlekedésfejlesztés terén

- A *fenntartható mobilitás* a közlekedési infrastruktúra fejlesztésében megköveteli a fő hálózatok tervezésénél a kapcsolódó régiókból az elérhetőség javítását, a zavartalan forgalom elősegítését és a kapcsolódó szolgáltatások kiépítését.
- A *hálózatok* kiépítésével egyenrangú feladat azok üzemeltetésének, logisztikájának megszervezése, a közlekedés társadalmi hatékonyságának növelése.
- Fel kell készülni a közlekedési hálózatoknak az EU-tagországok közötti *kölcsönös használatára*.
- A magyar közlekedési infrastruktúra eurokompatibilitásának megvalósítása. Ez kiemelt feladattá teszi a *tranzitforgalmi* hálózatrészek fejlesztését, valamint a határátkelőhelyek kapacitásbővítését.
- A magyar tranzitközlekedési kínálat komplex, rendszerszemléletű fejlesztése a gazdaság egész fejlődésére nézve „kitörési lehetőség”, mely jelentős értéket képvisel az EU számára is. Ezáltal Magyarország fontos *euro-logisztikai központtá* válhat egyrészt az EU, másrészt a Balkán és Ukrajna (Oroszország) között.
- A *közlekedésbiztonság* fejlesztésének műszaki oldala mellett egyenértékű feladat a közlekedési szabályok, jogi előírások korszerűsítése, azok betartásának ellenőrzése, esetleges vétségek szankcionálása, a közlekedésben részt vevők magatartásának formálása.
- Egyre fontosabb a *regionális közösségi közlekedési rendszerek* integrált kiépítése, több közlekedési mód azonos feltételek melletti igénybevételét lehetővé tevő közlekedési (tarifa-) szövetség létrehozása.

A MAGYAR SZEMÉLYSZÁLLÍTÁS ADATAI

Személyszállítás (Mrd útkm)	1980	1990	2000
Vasúti helyközi közlekedés	13,7	11,4	9,7
Közúti helyközi közlekedés	13,5	10,6	12,1
Közúti helyi és kötőtpályás helyi közlekedés	60,4	69,8	64,2
ebből közlekedési szervezetek	13,3	12,5	9,8
nem közlekedési szervezetek	7,4	8,2	7,8
fuvarozó kisiparosok	39,2	48,5	46,6
Vízi közlekedés	0,1	0,1	0,0
Légi közlekedés	1,1	1,7	3,5
Összesen	88,8	93,6	89,5

2. A vasúti közlekedési infrastruktúra terén

- Jogilag, szervezetenként és gazdaságilag is szét kell választani a *pályavasutat* a *személyszállítástól* és az *áru-fuvarozástól*. Ez utóbbi két feladatot 2008-ig teljesen szabaddá kell tenni az EU fuvarozói számára.
- Meg kell oldani az alig terhelt *mellékvonalak* üzemeltetésének feltételeit. Az országhatárok unión belüli szerepének csökkenésével egyes, jelenleg a trianoni békeszerződés miatt csonka mellékvonalak új regionális feladatokat kaphatnának. A mellékvonalak egy része regionális (városi közösségi) tulajdonba kerülve üzemelhetne tovább. Néhány mellékvonal forgalmát teljesen meg kellene szüntetni, de ilyen esetekben megfelelő helyettesítő közlekedési módról kell gondoskodni.

3. A közúti közlekedési infrastruktúra terén

- A korszerű *telematikai rendszerek*, így pl. a műholdas helymeghatározási rendszerek a közlekedésben a forgalomszervezés és irányítás színvonalát – és ezzel a közlekedés biztonságát is – a globális és a regionális forgalmak tekintetében egyaránt jelentősen növelik.
- Kiemelt szerepe van az *informatikai fejlesztésnek* a veszélyes áruk fuvarozásában.
- A *műholdas navigációs* (helymeghatározási) *rendszerek* bevezetése és ennek a logisztikai, fuvarszervezési és biztonságtechnikai kapcsolódása érdekében az MTA SZTAKI, KNORR Bremse és a BME ígéretes közös fejlesztésbe kezdett.

4. A repülés és a belvízi hajózás terén

- A *repülőterek* megközelíthetőségének javítása.
- A *Duna* legalább 11 hónapon át hajózhatóvá tétele. [...]

A 21. század feladata az intelligens és fenntartható, hatékony közlekedés megvalósítása. Ehhez integrált, a közlekedési folyamatot, járművet és a pálya aktuális állapotát figyelemmel kísérő, hatékony informatikai szabályozóeszközre lesz szükségünk. Az eszközök jó része még nem áll rendelkezésre, sőt még a szabályozandó kérdések köre is jórészt tisztázatlan. Rajtunk múlik, hogy létrehozásukban, megfogalmazásukban is részt veszünk-e, vagy megelégszünk a passzív felhasználó szerepével.

Az Európai Unióhoz való csatlakozásunk Janus-arcú fejezete a környezetvédelem. Súlyos gondok (a szennyvízkezelés, a városi légszennyezés, a hulladékártalmatlanítás megoldatlansága stb.) mellett pozitív sajátosságok (kismértékű egy főre jutó környezetterhelés, jó mutatók a természetvédelem és a biodiverzitás területén stb.) jellemzik ezt a területet.

Eltérések mutatkoznak a környezetvédelem társadalmi megítélésében és támogatottságában is. A fejlett országokban a tiszta, egészséges környezet iránti igény már az 1980-as években alapvető szükségletté vált. Az újonnan csatlakozott országokra inkább az jellemző, hogy a gazdasági-társadalmi gondok: egyes régiók és társadalmi rétegek leszakadása, a szegénység tömegessé válása, a munkanélküliség miatt a környezetvédelem nem tartozik a társadalmat leginkább aggasztó problémák közé. Ez a különbség önmagában is kivált bizonyos tartózkodást az EU-tagállamok polgárai részéről az újonnan belépőkkel szemben. [...] Az EU tagországait a csatlakozni kívánó országokban folytatott környezetpolitikából elsősorban két dolog érdekli: 1. „laza” környezetpolitikájuk ne jelentsen versenyelőnyt az egységes piacon, 2. a kelet-közép-európai exporttermékek ne veszélyeztessék polgáraik egészségét. [...]

A tiszta, egészséges környezet az állampolgárok jólétének egyik legfontosabb összetevője és egyúttal előfeltétele a gazdasági növekedésnek is. A mai Magyarország számára a jó környezetpolitika nem a növekedés és egyúttal a fogyasztás visszaszorítását, korlátozását jelenti, hanem mindenekelőtt a természeti erőforrásokkal való *takarékos és hatékony* gazdálkodást. A környezetvédelem eszközrendszerét, a gazdasági ösztönzőket, a jogi szabályozást és a társadalmi nyomásgyakorló csoportok erejét felhasználva elérhető, hogy a gazdaság növekedése radikálisan csökkenő fajlagos anyag-, ill. energiafelhasználással és a környezetre ártalmas anyagok különösen veszélyes változatai kibocsátásának abszolút csökkenésével menjen végbe. Magyarország jelenleg a gazdasági fejlődésnek abban a szakaszában van, amely igen gyors és környezeti értelemben kedvező irányú szerkezetváltást eredményezhet a termelőszférában. Itt mindenekelőtt az ipar elavult technológiáinak visszaszorulására, illetve új, környezetbarát technológiákkal való felváltására van lehetőség, ezáltal élvezhetjük a gazdasági modernizáció környezeti ajándék hatását. A környezetvédelem legolcsóbb és legjobb módja a *megelőzés*. A jelenleg legsúlyosabbnak

KEREKES SÁNDOR

Környezetvédelem*

számító, az emberi egészségre közvetlen veszélyt jelentő környezeti ártalmak kizárólag a modernizációval szüntethetők meg. A környezetvédelmi stratégiát ezért nem különállóan, hanem a gazdaságfejlesztési program szer-

ves részeként kell kezelnünk.

A *fogyasztásban és az életmódban* környezeti szempontból kedvezőtlen irányú változások érzékelhetőek. Ilyenek mindenekelőtt a közlekedésben a tömegközlekedés háttérbe szorulása, a szállításban a közúti közlekedés további térnyerése a vasúti szállítással szemben, az egy főre jutó települési hulladék mennyiségének és a lakosság energiafelhasználásának a növekedése, amelyek a környezet egészét veszélyeztetik. Ezért fontos, hogy átfogó stratégiával rendelkezünk a fogyasztás kedvezőtlen környezeti hatásainak visszaszorítására, a háztartásokban a környezetbarát, energia- és víztakarékos, ill. a szelektív hulladékgyűjtési rendszerek elterjesztésére.

A környezetbarát fejlődés elveinek következetes érvényesítése összehangolt és átfogó *gazdaságfejlesztési stratégiát* igényel. A kormányzat gazdasági szabályozótevékenységének ezt elő kell segítenie. Ennek érdekében az adórendszernek és a szabályozás más eszközeinek a termelő felhasználásban és a végső fogyasztásban is az anyag- és energiatakarékos megoldások elterjedését és a mind szélesebb körű foglalkoztatást kell szolgálniuk. [...]

Az EU kohéziós, illetve strukturális alapjaiból támogatást elsősorban a területfejlesztéshez, a mezőgazdaságra és a *környezetvédelemre* lehetett kapni. Bár ezen alapok mérete, és az azokból majdan kapható támogatások nagysága fölöttebb bizonytalan (sőt bizonytalan volt maguknak az alapoknak a hosszú távú léte is), mindenképpen „EU-konformmá” kellett tenni a regionális fejlesztés és a mezőgazdaság támogatási rendszerét, hogy alkalmassá váljunk ezen támogatások elnyerésére. A regionális fejlesztés „eleve” környezetvédelmi, tájhasználati kérdés is, a mezőgazdaság terén pedig az EU-ban tapasztalható legutóbbi fejlemények szerint a támogatások egyre inkább a környezetkímélő gazdálkodáshoz és a biodiverzitás megőrzéséhez, illetve fejlesztéséhez kapcsolódnak. [...]

Az elmúlt tíz évben, a hazai környezetpolitika feltételrendszerét tekintve két trendtörést tapasztalhattunk.

Az *elsőt* a magyar gazdaság szerkezetének átalakulása okozta, aminek következtében a hazai nehézipar vállalataiból szinte csak néhány maradt mutatóban. A gazdaság szerkezetváltásának hatására a munka termelékenysége mellett a fajlagos anyag- és energiafelhasználás is javult. A káros kibocsátások (emissziók) pedig nemcsak fajlagosan, hanem abszolút értékben is számottevően csökkentek.

*Összefoglaló részletek Kerekes Sándor: *A környezetvédelem Magyarországon és az uniós elvárások* című tanulmányából, amely teljes terjedelmében a budapesti Európa Intézet *Begegnungen* sorozatában jelenik majd meg.

A gazdasági átalakulás „környezeti ajándék hatását” összefoglalóan a következőkkel jellemezhetjük:

– Az ipar, mindenekelőtt a nehézipar „kényszerű” szerkezetváltása, aminek következményeként a kén-dioxid-, a por-, az ólom-, a szén-dioxid-, a VOC- és a veszélyeshulladék-kibocsátás csökkent.

– A mezőgazdaság tulajdon- és termelési szerkezetének átalakulása és ennek következtében az intenzív agrártermelés (műtrágya- és növényvédőszer-használat) visszaszorulása. [...]

A környezeti mutatók javulását nagyrészt a gazdaság szerkezetváltása okozta, az emisszió csökkenésében a környezetvédelmi intézkedések hatása jelentéktelen. Sajnos a környezetvédelmi intézkedéseknek (katalizátorprogram, Trabantok kivonásának támogatása stb.) nemcsak a környezeti hatása elhanyagolható, hanem gazdasági hatékonyságuk is nagyon kedvezőtlen. Míg ugyanis a szerkezetváltás egyértelműen a tisztább termelési eljárások elterjedését eredményezte, amelyeknek szennyezéselhárítási határköltségei negatívak, addig a környezetvédelmi célú intézkedések mindegyike „csővégi” megoldásokkal operált, amelyeknél a szennyezéselhárítási határköltségek magasak.

A második trendtörést a környezetpolitikában az EU-csatlakozásra való felkészülés és az ebből származó követelményeknek való megfelelni akarás okozta. Az EU követelményeinek megfelelően megváltoztak a környezetvédelem területén a prioritások. Ennek legfontosabb jelei:

– A nemzetközi kötelezettségek teljesítése érdekében fejlettségünket meghaladó erőfeszítéseket teszünk.

– Az egészségre ártalmas szennyezések esetén az elvárhatónál lassúbb a javulás.

– A diffúz szennyezések elhárítására nincs forrás.

– Erőltetett infrastruktúra-építés.

– Nagyrészt „csővégi” környezetvédelmi fejlesztések.

A hazai környezetvédelem nem „szervesen”, hanem „kényszerűen” fejlődik. Szerves fejlődés esetén a környezetpolitika elsősorban a lakosságot közvetlenül érintő környezeti problémák megoldására törekedne, a globális problémák, illetve a nemzetközi szerződésekből származó kötelezettségek teljesítése hátrébb sorolódna. A csatlakozás következtében a megoldandó feladatok rangsorában előbbre kerültek a nemzetközi kötelezettségek. Az uniós csatlakozás ez utóbbiakat állította előtérbe, ez (is) az egyik magyarzata a környezetpolitika kisebb társadalmi támogatottságának.

A két trendtörés számos előnyös következménnyel járt, viszont kiegyensúlyozatlan fejlődést eredményezett. Az 1995-ben elfogadott környezetvédelmi kerettörvény, illetve az emissziós határértékek megfelelnek az EU-követelményeknek, azonban az intézményrendszer egyenlőtlenül fejlődött. Több, a környezetvédelemben meghatározó jogosítványokkal rendelkező intézmény működéséhez hiányoznak

a szükséges feltételek. A települési önkormányzatok olyan környezetvédelmi jogosítványokkal is rendelkeznek, amelyekhez nem kielégítőek sem a személyi, sem a tárgyi feltételeik. A környezetpolitikában a legnehezebben orvosolható problémát valószínűleg nem a szembetűnő infrastrukturális hiányok pótlása, hanem a meglévő intézményrendszer iránti bizalmatlanság megszüntetése jelenti. Ez utóbbi kedvezőtlen következményei leginkább a hulladékgazdálkodásban, azon belül is a veszélyes hulladékok kezelésével kapcsolatban jelennek meg. Az intézményrendszernek a szubszidiaritás elvének megfelelő fejlesztése időigényesebb, mint amit az EU-harmonizáció időtávja eredetileg feltételezett. Az intézményrendszer fejlesztése nem kapott megfelelő figyelmet, így a lemaradásból ezen a területen alig sikerült lefaragnunk.

Az előbb említett két trendtörés mellett a magyar gazdaság megcélozhatja egy *harmadikat* is, nevezetesen egy, a környezeti gondoskodás sokkal fejlettebb szintjét jelentő környezetpolitikát és ennek adekvát környezettechnikai megvalósítását. Erre azért volnának viszonylag kedvező esélyeink, mert a hazai gazdaság most kezd feléledni. Jó esélyeink vannak a gazdaság méretének tizenöt év alatti megduplázódására. Nem mindegy azonban, hogy ez a duplázódás milyen szerkezetben következik be. Sajnos a gyors gazdasági növekedés mindenekelőtt olyan iparágak fejlesztését igényli, amelyek akcelerátorként hatnak, vagyis tovagyűrűző növekedésserkentő hatásuk van. Ilyenek például az út- és lakásépítések vagy a járműipari fejlesztések. Ezek az iparágak azonban akcelerátorként hatnak a *környezetterhelés növekedése* irányában is. Amennyiben egy differenciáltabb gazdaságpolitika mentén a regionalitás erősítésével helyi ellátó rendszereket fejlesztenénk ki, ezek a helyi gazdaságok kisebb növekedéssel is magasabb életminőséget hoznának létre.

Miután a csővégi megoldások nagyrészt a hagyományos környezetvédelmi ipar termékei, ezen ágazat túlfejlesztése kínálati nyomást generál, és gátjává válhat a tisztább termelés terjedésének. Célszerű volna tehát a „recikláló gazdaság” fejlődési szakaszát minimálisra szorítani, annak ellenére, hogy a recikláló gazdaság szintén növekedést gerjeszt, de nagyrészt a környezeti tőke rovására. Rövid távon tehát növekedésserkentő, de hosszabb távon növekedést korlátozó hatású.

Magyarország 2004. május 1-jén az EU tagja lett, és jó esélyünk van arra, hogy öt-hét éven belül teljesíteni tudjuk az EU-direktívák szabta követelményeket. Ezzel kapcsolatban nem szabad elfelejtenünk, hogy például a sokat emlegetett integrált szennyezésmegelőzési és -ellenőrzési direktíva esetén az EU-tagállamok is 2007-ig kaptak haladékot. A direktívát az új beruházásokra már mi is alkalmazzuk, és 2007-ig a meglévő létesítményekre is teljesíthetőek a követelmények. [...]

Az Európai Unió politikája a *fenntartható fejlődést* állítja a középpontba. A célkitűzések: az egészséges ivóvízellátás, a racionális vízigények kielégítése, az ökoszisztémák megőrzése és a kockázatok megelőzése, elhárítása vagy csökkentése. A kezelendő problémák három nagy csoportja: a vízszennyezés, a vízhiányok, illetve a nem körültekintő vízhasználatok és az emberi beavatkozások egyéb hatásai. Az alapelvek tartalmazzák a védelmet és elővigyázatosságot, a megelőzést és a károk elhárítását a keletkezés helyén, a „szennyező fizet” koncepciót, a költségek és hasznok mérlegelését, az integrációt, a szubszidiaritást és a nemzetközi együttműködést. A vízgazdálkodás sajátos szempontjai között megjelennek a szennyvíz-kibocsátási határértékek vagy a befogadók (folyók, tavak stb.) vízminőségi célok szerinti szabályozása, az „övezetek” és a vízgyűjtő igazgatás fontossága.

A fenti alapelvek képezik valamennyi meglévő EU-jogszabály alapját. A megvalósítás fontos eleme a vízre vonatkozó tíz irányelv (amelyek például a felszíni vizekre, a veszélyes anyagokra, a halászatra, a felszín alatti vizekre, az ivóvizekre és a települési szennyvizek tisztítására vonatkoznak). Ezeket kapcsolódó irányelvek teszik teljessé (a szennyvíziszap elhelyezése, az integrált szennyezés megelőzése, a környezeti hatások vizsgálata stb.). A fentiekben túl egyéb szabályozások sokasága igyekszik biztosítani azt, hogy „minden” vízre vonatkozó tevékenység hatását és vízigényét egységes, integrált vízgazdálkodási rendszerbe lehessen foglalni.

2000 decemberében jelent meg az EU *vízgazdálkodási keretirányelve*, ami a vizek védelmének jogi kereteit adja meg. A keretszabályozás az érvényben lévő irányelvekkel összhangban készült, ezekre vagy hivatkozik, vagy a melléletek beépülnek a jogszabályba. A végrehajtás első feladata volt a jogi és intézményi harmonizáció. A keretirányelvet erős integráló törekvés jellemzi: a különböző vizek együttes védelme, a mennyiség és minőség integrálása, a szennyezések csökkentésének kombinált megközelítése (vízminőségi célállapotok, megelőzés és az emisszió csökkentése révén), valamint az egyéb környezeti elemekkel való kölcsönhatások figyelembevétele. A gazdálkodás alapját a vízgyűjtő kerületekre (tengeri torkolattal rendelkező vízgyűjtő vagy vízgyűjtők csoportja) kidolgozott tervek jelentik, amelyeket 2009-re kell kidolgozni. Legfontosabb célként a vízgyűjtő kerületeken belüli felszíni és felszín alatti víztestek „jó álla-

SOMLYÓDY LÁSZLÓ

Vízgazdálkodás*

potának” 2015-re történő elérését tűzi ki célul, ami gyakorlatilag víztípusonként megadott morfológiai, hidrológiai, biológiai és kémiai paraméterekre vonatkozó előírások teljesítését jelenti. Az emberi beavatkozás

(vízkivételek, vízbevezetések, tározás, átvezetések, folyószabályozás) csak a biztonság, az életminőség javítása és kivételes gazdasági érdekek esetén engedhetők meg, de csak olyan megoldással, amely mellett a környezet károsodása minimális. A „jó állapot” eléréséhez szükséges teendőket egy intézkedési programban kell összefoglalni, ami a vízgyűjtő-gazdálkodási terv egyik legfontosabb eleme, ezen keresztül érvényesülnek a felsorolt alapelvek. A döntések társadalmi konszenzuson alapulnak, ehhez a társadalmi szervezetek és a közvélemény számára biztosítani szükséges a véleménynyilvánítás lehetőségét. Az intézkedési program teljesítését, és általában a víztestek állapotát, többszintű monitoring-program felügyeli. [...]

Magyarország számára a vízgazdálkodási keretirányelv a következő két évtized vízgazdálkodási stratégiájának meghatározó pillére. A megállapítás még akkor is igaz, ha az EU vízügyi politikája és a direktívák is számos módosításon fognak keresztül menni. [...]

A magyar vízgazdálkodás stratégiai szempontból legfontosabb tulajdonságai felsorolásszerűen a következők:

1. Magyarország a „legek” országa: a Föld egyik legzártabb medencéje legmélyén helyezkedik el. Az Alföldön a lefolyástalan vagy előntésnek kitett területek aránya nagy. Vízjárását a szélsőségek jellemzik: az árvíz, belvíz és aszály egyaránt kulcskérdés. A fajlagos felszíni vízkészlet az egyik legnagyobb Európában, de túlnyomóan külföldi eredetű. Az országon belüli lefolyás hozzájárulása ehhez messze a legkisebb a kontinensen. Az ivóvízellátás döntően a felszín alatti vizekre épül. A közműöllő az egyik legnagyobb a kontinensen (és a kistélepülések helyzete lényegesen rosszabb, mint a városoké).

2. Magyarország vízgazdálkodása alapvetően nemzetközi tényezőktől függ. A hidrológiai viszonyok a területváltozásra és a potenciális éghajlatváltozásra feltehetően érzékenyen reagálnak. A természetes vízgyűjtő és az államhatár szétválasztásának eredményeként az ország területe szinte kizárólag osztott, több országhoz tartozó vízgyűjtőkből áll. A lefolyási viszonyok döntően a környező országok terület-használati viszonyainak függvényei. Kitétségünk és a kockázat nagy, a meglévő egyezmények pedig gyengék. Az Európai Unióhoz történő csatlakozás a jövőt meghatározó pillér.

3. Az általános vízbőség ellenére a vízkészlet-gazdálkodás néhány térségben nehéz, amelyhez hozzájárul a kis vízfolyássűrűség. A Duna és a Tisza völgye jelentősen eltérnek egymástól. Utóbbi nehezebb feladatot jelent.

* Részletek Somlyódy László (szerk.): *A hazai vízgazdálkodás stratégiai kérdései* (MTA, Bp., 2002) című kötetéből. („A hazai vízgazdálkodás stratégiai pillérei” és „A hazai vízgazdálkodás stratégiai kérdései: összefoglaló” c. tanulmányok részletei.)

4. Az országot a települések környezetében elszennyeződött felső vízadó réteg, a sérülékeny parti szűrésű vízbázisok, a védett rétegvizek és a talajvízfogalom tisztázatlansága jellemzi. Felszíni vizeink közül a kis hígítóképességűek minősége rossz. Sekély tavaink az eutrofizálódás különböző mértékű jeleit mutatják.

5. A rendszerváltást megelőző évtizedek több, nem fenntartható fejlesztése, a meglévő infrastruktúra gyakori elhanyagolása gazdasági okok miatt és a befejezetlen fejlesztések – beleértve a Duna és a Tisza szabályozását is – sok és nem könnyű koncepcionális, rehabilitációs és rekonstrukciós feladatot adnak a következő évtizedeknek.

6. A jövőnek a tág értelemben vett átalakulásból származó bizonytalan trendekkel kell számolnia, a gazdaságtól kezdve az emissziókon át a szakembergárda fejlődéséig.

7. Hasonlóan számolni kell a változó szemlélettel, amely a követeléssel, a védekezéssel és a rövid távú gondolkodással szemben a megelőzésre és a hosszú távon fenntartható megoldásra fekteti a hangsúlyt. Gyakran felveti új koncepciókon alapuló megoldások bevezetését, amelyek kombinálása meglévő vízi infrastruktúrával nem egyszerű feladat. Átgondolt kutatások alapvetően fontosak.

8. A vízgazdálkodás fejlesztési költségei nagyok: a cselekvés ütemezése és a megfelelő finanszírozási formák megtalálása kulcskérdés, különösen a gazdaság átmeneti időszakában. [...]

A következő egy-két évtized vízminőségét az EU-csatlakozás és ennek részeként az európai vízpolitikát meghatározó joganyagok, az EU vízgazdálkodási keretirányelvnek hazai bevezetése és annak sikeressége alapvetően befolyásolja. [...] A keretirányelv a „szubszidiaritás” elvére épül. Csak olyan rendelkezéseket tartalmaz, amelyeket EU-szinten kell, vagy ott a legcélszerűbb szabályozni. A folyamat jellegét jól érzékelteti a bevezetés nagy időléptéke: a legkorábbi megnevezett határidő két év, míg a legkésőbbi tizenkilenc év.

A keretirányelv számos fogalmat *definiál*, melyek jelentős részben eltérnek a hazaiaktól. A legfontosabb tartalmi eltérés a „vízgyűjtő” meghatározása: ez az a terület, amelyről minden felszíni lefolyás vízfolyások, folyók és esetenként tavak sorozatán keresztül a tengerbe folyik. A vízgyűjtő fogalma tehát a tengerhez kötődik, és így a keretirányelv bevezetése és EU-csatlakozásunk után Magyarországon csak részvízgyűjtők léteznek (például „Tisza vízgyűjtő”). Kitérítettség szerep jut a vízminőségi megfontolásoknak, ugyanakkor azonban hiányoznak a számszerűsített konkrétumok. [...] Rendkívül fontos, hogy vízminőségi határvízi egyezményeink a jövőben összhangba kerüljenek a nemzetközi szerződésekkel. Ezeket felvízi szomszédaink szinte kivétel nélkül ratifikálták. Gyakorlatba történő átültetésüket és határvízi egyezményekbe való beépítésüket nagymértékben nehezíti – esetenként lehetetlenné teszi – a jóváhagyott szöveg gyakran „puha”, szinte megfoghatatlan jellege.

A program sikeres implementálása esetén a következő, mintegy 15 év alatt a felszíni vizeket érő kibocsátások negyedére-ötödére csökkennek, és ez párosul a felszín alatti vizeket érő szervesanyag-emisszió mintegy 50%-os mérséklődésével. Az oxigén- és tápanyagháztartás jellemzői a Dunán, a Tiszán és a nagyobb folyókon alig változnak majd, a mikrobiológiai állapot természetesen kedvezőbbé válik. Lényeges, osztálykülönbséget is eredményező javulás a kis hígítási arány miatt 10 m³/s alatti, kisebb vízfolyásokon és patakokon következik be. Ennek mértéke függ a szennyvíztisztítástól, de az összes foszfor tekintetében akár romlás is várható: nem biztos, hogy a csatornázás terhelésnövelő hatását a tisztítás kiegyenlíti.

A többi emisszió-összetevő jövőbeni alakulásáról csak „találgatni” tudunk. A nagyobb ipartelepek – ahogyan ez már ma is sokfelé történik – minden bizonnyal a legkorszerűbb gyártási és tisztítási technológiákat fogják alkalmazni. A múlthoz képest feltétlenül pozitív a kevésbé szennyező iparágak előretörése. A közepes és kisebb üzemek „habitus” nehezebben kiszámítható. Talán még kevesebb mondható a mezőgazdaságról, amelynek átalakulása, a birtokszerkezet és a tulajdonviszonyok változása nehezen mérlegelhető. A műtrágyahasználat minden bizonnyal növekedni fog, de a múlttal szemben meghatározó lesz a gazdaságos termelés megvalósítása. Kedvezőtlen esetben az ipari és mezőgazdasági emisszió növekedhet, és ennek eredményeként a vízminőség romolhat – igaz, a romlás mértéke sohasem fogja elérni a múltbelit. Ennek a forgatókönyvnek a megvalósulása nagymértékben függ attól, hogy a környezet-szabályozás mennyire erősödik meg a politika szintjén és a gyakorlatban. Intő jel, hogy az országot elhagyó folyók vízminősége az elmúlt néhány évben enyhén romlott.

A határon túli hatások vonatkozásában Németország és Ausztria területén lényeges emisszióváltozásra nem számíthatunk. A többi, szennyezés szempontjából befolyással bíró, átmeneti ország megítélése nehezebb. Mindenütt várható a műtrágya eredetű, nem pontszerű terhelések növekedése. Csehország területén ezen túlmenően lassú javulás, míg a többi oldalon inkább romlás valószínű.

A felvázolt, nem túl egyértelmű képet tovább bonyolítja, hogy előfordulhatnak ma nehezen előrelátható vízminőségi problémák és meglepetések (például mikroszennyezők feloldulása, hulladéklerakók hatásai, haváriák), továbbá olyan halmozódó jelenségek és kölcsönhatások, amelyek káros hatásai csak évtizedek múlva jelentkezhetnek.

Mekkora a beruházási költségigény? Óriási. A települési vízgazdálkodás területén nagyságrendileg 1000 milliárd forint. Az ipari határértékek betartása, a meglévő bevezetések megszüntetése és a keretirányelvnek megfelelően a „jó minőségű állapot” elérése érdekében a korábbi károsodások felszámolása együttesen körülbelül ugyanekkora terhet jelenthet.

Az információs társadalom Magyarországon is a mindennapok realitása és nem jövőbeni vízió. Egy leszakadó, rugalmatlan és ingatag külpiaci térbe kényszerített, izolált, elavult termelési szer-

kezetű ipari-agrár országból hazánk rövid idő alatt életképes exportpiacokkal rendelkező, regionális középhatalommá vált, amely lépésről lépésre távolodik az ipari korszaktól. A foglalkoztatottak száma az információs és a szolgáltatás-szektorban nőtt a leggyorsabban, sokszorosára nőtt a felsőoktatásba kerülők száma, a munkaerőpiac átalakulását az új képzettségi és szakmavilágok követelményei irányították, és a fogyasztói kosárban egyre nagyobb százalékat szorítanak ki maguknak az információs és tudásáruk. Megjelentek a távmunka, az élethosszig tartó tanulás, a hálózati kultúra előőrsei, és a magyar vállalatok, intézmények és magánszemélyek szinte észrevétlenül válnak a globális információs kultúra helyi képviselőivé. És ezen a ponton válik különös jelentőségűvé, hogy miként integrálódunk abba az európai fejlődési folyamatba, amely évek óta, elkötelezetten és egyértelműen a tudásalapú (új) gazdaság és az információs társadalom gyorsított ütemű fejlesztését tűzte ki célul. Európa számára a prioritássá tett információtársadalom-politika az unió versenyhelyzetét kívánja javítani az észak-amerikai és távol-keleti régiókkal szemben, az infrastruktúra, intézmény- és tudásszerkezet megteremtése révén. Magyarország számára a kihívás összetettebb: a gazdasági teljesítmény növelése és a kultúráváltás „levezénylése” mellett helyet és identitást kell találnia az uniós játéktéren is, hogy maximalizálhassa a csatlakozás hasznát, miközben a maga eszközeivel hozzá is járul Európa sikeréhez. [...]

A frissen csatlakozott és a csatlakozásra váró országok (a balti államok: Észtország, Litvánia, Lettország; a visegrádi négyek: Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Magyarország; a „különutas” Szlovénia; a nem kelet-európai csatlakozók: Málta és Ciprus; a csatlakozásból 2004-ben kimaradók: Bulgária, Románia; végül a „kakukktójás” Törökország) nem tekinthetők homogén csoportosulásnak. Az unió jelenlegi 15 tagállamához képest viszonylag kicsi gazdasági erővel bírnak, viszont annál meghatározóbb népességük számaránya, valamint politikai befolyásuk. [...]

Ha a gazdaságon belül az *információtechnológia* szerepére koncentrálunk, ketté kell választanunk vizsgálódásunkban az IST-t (Information Society Technologies – információs társadalmi technológiák) és az ICT-t (Infor-

PINTÉR RÓBERT – Z. KARVALICS LÁSZLÓ

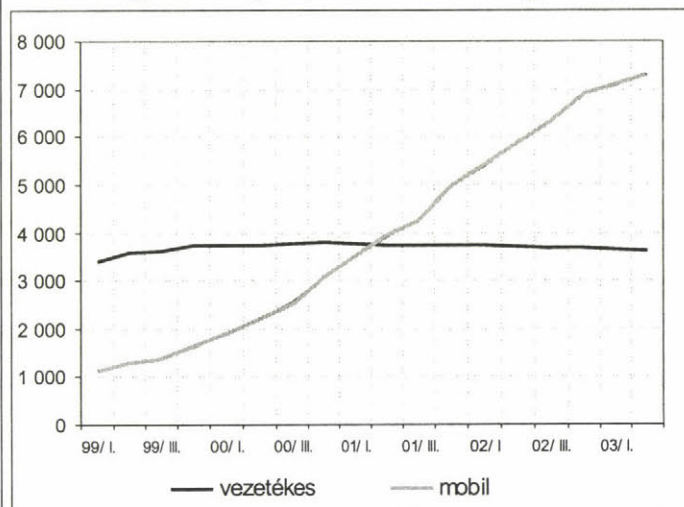
Információs társadalom*

mation and Communication Technologies – információs és kommunikációs technológiák) területeit. Az IST alatt a keresleti oldalt, a *társadalmi szétterjedést* értjük, míg az ICT-t kínálati oldalként, *információs iparként* határozhatjuk meg. [...]

Az eszközök elterjedtsége és használata az új tagállamokban és a csatlakozásra váróknál általában alatta marad az EU átlagának, de vannak kiugró országok (pl. Észtország vagy Szlovénia). Mindez szoros összefüggést mutat az eszközök és szolgáltatások megfizethetőségével, hozzáférhetőségével, az elektronikus szolgáltatások színvonalával és a kormányzati politikával az adott országban. A digitális szakadék Észtországban a legkisebb, majd Csehország, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia, Litvánia, Magyarország, Lettország, Bulgária és Románia következik. Jellemző, hogy hazánk rendre *közepes* vagy *leszakadó* teljesítményt mutat a csoporton belül, már ami az IST-mutatókat illeti. Mindent összevetve 1998–2002 között a csoport egészének a távolsága az EU-hoz képest nőtt, miközben a csoporton belüli távolságok is jelentősen megnövekedtek.

Érdekes képet kaphatunk a sokkal ritkábban vizsgált ICT terén. A szektor piaci értékét tekintve (egyes állampolgárra számított ICT-költés évente) jóval alatta marad az EU tagállamokénak és a jövedelmi viszonyokat tükrözi (Szlovéniával az élen és Romániával a sor végén). Ennél sokkal pozitívabb a helyzet, ha azt vizsgáljuk, hogy GDP-arányosan mekkora súlyt képvisel az ICT piaci értéke ezekben az országokban: egyedül Törökországban alacsonyabb ez az adat, mint az EU-átlag. Az ICT-piac tehát – Törökországot

A vezetékes és a mobiltelefon-előfizetések száma Magyarországon (1999–2003, 2. negyedév)

Forrás: Nemzeti Hírközlési Hatóság

* Összefoglaló részletek Pintér Róbert és Z. Karvalics László: *A magyar információs társadalom a kibővülő Európában* című tanulmányából, amely teljes terjedelmében a budapesti Európa Intézet *Begegnungen* sorozatában jelenik meg.

leszámítva – valamennyi országban az EU 6,1%-os adatát meghaladó értékkel bír GDP-arányosan.

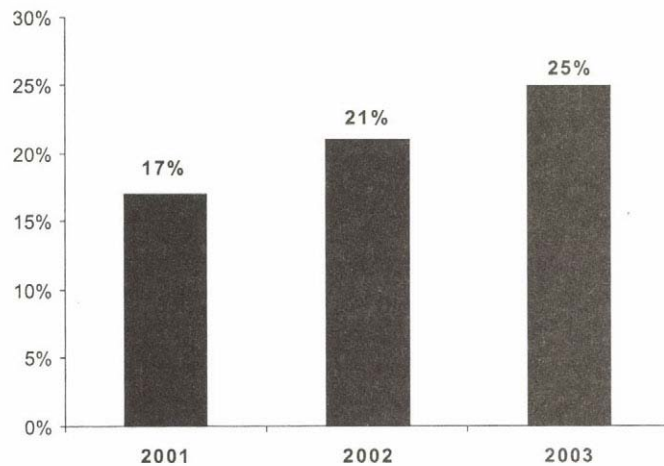
Az ICT-szektornak a termelés egészében betöltött szerepe a GDP-hez viszonyítva 1,3% és 8,5% között szóródik a vizsgált országokban. Észtország, Magyarország, Szlovénia és Bulgária kiemelkedik – ezekben az országokban az EU átlagát is meghaladja a szektor szerepe a GDP-hez viszonyítva. Az ICT exporton belüli súlya 2002-ben Máltában volt a legmagasabb (60%-os), majd Magyarország következett (30%-kal), Észtország (26%-kal) és Szlovénia (14%-kal). Tovább árnyalja a képet, ha az ICT-szektorban foglalkoztatottak arányát is megnézzük (0,3% és 5% közötti adatok), ezek rendre alacsonyabb értékek, mint az EU átlagos 7%-a. Máltán, Magyarországon és Észtországban központi szerepet játszik az exportban az ICT, és még ha ez napjainkban elsősorban összeszerelést és vámszabadterületen folyó termelést is jelent, a helyi hozzáadott érték érzékelhetően növekedett az elmúlt években, ami szerkezeti változásokra utal.

A vizsgált országokban tehát inkább az IST terén figyelhető meg kisebb polarizáltság, sokkal nagyobbak a különbségek az ICT-ipar területén. Mindez a rendszerváltás előtti és körüli „örökségre”, a rendelkezésre álló humán erőforrásra és infrastruktúrára, a tőkeviszonyokra, a gazdaságpolitikára, valamint a gazdaságok méretbeli különbségeire vezethető vissza. A csatlakozás feltehetően nem fogja jelentősen megváltoztatni az EU ICT-termelésének a nagyságrendjét, illetve a világpiacon betöltött szerepét, de a belső munkamegosztásban elmozdulások várhatók a régi és új tagok között. Az ICT-szektor fejlődése sokkal országspecifikusabb, mint az IST szétterjedése, amely mindenhol közel azonos mintázatokat mutat. [...]

Fontos megjegyezni, hogy az IST (azaz a keresleti oldal) széles körű társadalmi használata a munkaerő produktivitásának növelésén keresztül közvetve a GDP-nek akár a felére is hatással lehet, miközben növeli az életszínvonalat és szélesebb társadalmi célokat is szolgál. Kérdéses emellett, hogy az egyes országok, kormányzatok mennyiben képesek az ICT-szektorra erős hatást kifejteni, hiszen a termelés túlnyomó részét néhány nagy multinacionális vállalat adja, amelyek döntéseiket nem rendelik alá a nemzeti érdekeknek. Sokkal érdekesebbnek tűnik tehát mindenhol az *IST terjedésére koncentrálni*, hiszen itt nagyobb befolyással bírnak a helyi szereplők és a kiváltott hatás is sokkal erőteljesebb lehet, továbbá a hasonló fejlődési út miatt az országok könnyebben tanulhatnak egymástól (pl. a digitális szakadék kezelése). [...]

A technológia észrevétlenül, egyre mélyebben ágyazódik be a mindennapokba, ennek eredménye pedig egy rejtőzködő információs társadalom. Ez a „rejtőzködés” természetesen minden országban tapasztalható, mert az információs társadalmi hatások, a transzformáció igazi mélysége nehezen megfogható. Különösen ott erős mindez, ahol a téma nem elsődleges politikai prioritás, nem jellemzi sem a köz-

**Internethasználók aránya Magyarországon, 2001–2003
(a teljes lakosság százalékában)**

Forrás: TÁRKI-WIP 2003.

beszédet, sem a politikai ágazatokkal kapcsolatos döntéseket; ahol alacsony az IST elterjedtsége (a technológia szétterjedtsége a különböző alrendszerekben pl. lakosság, oktatás, egészségügy, kormányzat/önkormányzat); ahol gyengék az iparági klaszterek (az ún. kínálati oldal: az ICT-termelők és az ICT-t közvetlenül felhasználó iparágak). A rejtőzködő információs társadalmakban nem kielégítő a kapcsolati csatornák minősége a kormányzat, a gazdaság, a civil társadalom és a tudomány között. A rejtőzködés mértéke különösen magas Magyarországon. A jelenség létezik a többi vizsgált országban is (beszélhetnénk akár közép- és kelet-európai információs társadalmi fejlődési útról is), csakhogy mindenhol más-más formában.

A magyar információs társadalom jövőjével kapcsolatban tehát egyelőre a kérdések számosabbak:

- A jelenlegi közéleti és politikai közönyt felváltja-e az információs társadalom prioritásként, stratégiai fókuszpontként való kezelése?
- Vajon túl tudunk-e lépni azon a szemléleten, amely az információs társadalmat az informatikára és kutatás-fejlesztésre redukálja?
- Sikerül-e egyéni/egyedi megoldásokat találni a felmerülő kihívásokra, vagy mechanikusan igazodni fog az ország az uniós célkitűzésekhez? Mekkora lökést ad a hazai folyamatoknak a betagozódás az EU nagy léptékű fejlesztési programjaiba?
- Meg tud-e erősödni annyira a magyar középosztály, hogy valódi tömeghatást eredményező információs kultúraváltást „hordjon ki”?
- Megerősödnek-e annyira a tárgyilagos hangon megszólaló médiamunkások, hogy az EU-ba belépve már ne a mítoszok határozzák meg a befogadás kultúráját?

VITÁNYI IVÁN

Kultúra és oktatás*

A magyar kultúra helyzetét az utóbbi évszázadokban – az ország földrajzi, politikai, gazdasági viszonyaiból következően – két tényező határozta meg. Egyrészt kialakult egy európai és világszintű *magaskultúra*, amely színvonalában, értékében és mondanivalójában egyaránt megfelelt más, a gazdasági-társadalmi fejlődésben nálunk előbbre tartó országok teljesítményének. Másrészt szűkebb a hazai kultúra alkotó, hordozó és *befogadó közössége*, mint az európai fejlődés centrumában. Sokkal nagyobb azoknak a rétegeknek az aránya, akikhez a modern kultúra igazi értékei nem jutnak el. [...]

Az Európába való teljes értékű beilleszkedés nem csupán az Európai Unióba való felvétel aktusát, a szükséges jogi és intézményes keretek bevezetését igényli, hanem egy olyan érdemi átalakulást, amelynek során az európai fejlődés *társadalmi vívmányait* is hiánytalanul magunkévá tesszük. Azaz: a társadalom többsége számára is biztosítjuk azt az életminőséget (kultúrát, civilizációt, biztonságot), amit a centrumországok már megszereztek maguknak.

Induljunk ki Ralf Dahrendorf nevezetes elméletéből, amelyben a diktatórikus-totalitáriánus rendszerekből a demokráciára való áttérés szakaszait fogalmazta meg. Három fázist különböztet meg. Az első a *politikai átalakulás*, a plurális demokrácia alapintézményeinek (pártok, szabad választások, önkormányzatok, köztársasági elnök, alkotmánybíróság stb.) megteremtése. Ehhez hat hónap elegendő. A második a modern gazdaság intézményrendszerének létrehozása (a magántulajdontól a bankrendszerig). „Futamideje” hat év. A harmadik a modern plurális demokráciához és gazdasághoz szükséges *társadalmi és kulturális átalakulás*. Dahrendorf ezt tartja a legfontosabbnak, és azt állítja, hogy nem kevesebb, mint hatvan év kell hozzá.

Az eddig történtek öt igazolják. A magyar rendszerváltás folyamatában valóban hat hónap alatt meg lehetett teremteni a demokrácia intézményrendszerét. [...] A gazdasági rendszer átalakulása talán valamivel többet igényelt hat évnél, de nem sokkal. A társadalom átalakulása azonban várat magára. Igaz, sok minden történt a politikai és a gazdasági változások következtében, ipari ágak alakultak át, munkahelyek szűntek meg, újak jöttek létre, az egyes rétegek népessége módosult, a mezőgazdaság szerkezete radikálisan átalakult. Mindezzel együtt azonban valami nem változott: és ez a társadalom előbb vázolt szerkezete, a felső, középső, alsó és az alsó alatti rétegek aránya. Ma nem kevesebben, hanem többen vannak veszélyeztetett állapotban, mint 15

évvél ezelőtt, a felső és az alsó 10% közötti távolság pedig nem csökkent, hanem növekedett. Miközben az egy főre eső jövedelem csak az ezredforduló után haladta meg (lassan) az 1990 előtti. [...]

Milyen átfogó tendenciák érvényesülnek ebben a kulturális átalakulásban? 1995-ös és 2003-as országos felmérésünk adatai szerint az intézményhálózat működését és a közönség aktivitását összevetve azt mondhatjuk: a kínálat jelentősen nőtt, de a kereslet csökkent. Ma lényegében több könyvet adnak ki, mint 1990 előtt, a kínálat minden irányban gazdagabb (a modern irodalom nagy műveitől az olcsóbb lektűr-ig), de kevesebb példányban és drágábban. Az eredmény: kevesebbet olvasnak. Ma jóval több hangversenyiroda működik, több komolyzenei koncertet rendeznek, mint tizenöt éve, a választék nagyobb, de a koncertre járó közönség aránya kisebb és szűkebb. Sokkal több a kiállítóterem, galéria, műkereskedés – de nem látogatják többen. Nem sokat csökkent a színházlátogatók száma, de a korábrinál nagyobb azok aránya, akik csak a szórakoztató darabokat kedvelik.

A televízió helyzete látszólag ellentmond a kínálat-kereslet előbb kifejtett törvényének. Itt nemcsak a kínálat nőtt meg (1990-ben csak három csatorna működött, ma több mint harminc), hanem a kereslet is. Azok közé az országok

A magyar kultúra, a művészet és a tudomány teljesítménye a múlt században egyenrangú volt Európa és a világ nagy népeinek eredményeivel. Ugyanakkor megvolt az a sajátossága, hogy – mivel az ország egésze még a felzárkózás primer lendületével élt – felismerje és megfogalmazza az új problémákat, teret adjon az új mozgalmaknak, új stílusoknak, új megoldásoknak, és ezzel ne csupán csatlakozzon a gazdaságilag fejlettebb országokhoz, de olyan saját mondanivalóval jelentkezzen, amelyet a világkultúra fejlődésének egyetemes tendenciái között kell értékelni.

Ennek a mi közép-európai, eddig félperiférikus régióknak az az egyik impresszív sajátossága, hogy benne jó talajra talál, megfogon és felnövekszik az adott kor legmagasabb szintű kultúrája és civilizációja. Nemcsak a szó szorosabb értelmében vett művészet és tudomány, hanem a kultúrának és civilizációnak az a szélesebb körre terjedő egyetemessége, ami a magaskultúrát körülveszi és ami kialakulásához szükséges. Budapest főváros már a 19–20. század fordulójára európai stílusú várossá nőtt (itt épült például a kontinens első földalatti vasútja), iparral, kereskedelemmel, a hozzá tartozó polgári réteggel és európai stílusú értelmiséggel és szavát hallható munkássággal. Ők alkották a kultúra befogadó közönségét is – a szűkebb, „értő” közönség arányát tekintve nem kisebbet, mint bárhol a világon. Ez a tény nemcsak jó pontot jelent az „iskolai bizonyítványunkban”, hanem Európába való jövő beilleszkedésünknek is legfontosabb alapja, záloga.

*Összefoglaló részletek Vitányi Iván: *A kultúra és az oktatás Magyarországon* című tanulmányából, amely teljes terjedelmében a budapesti Európa Intézet *Begegnungen* sorozatában jelenik majd meg.

közé tartozunk, amelynek lakossága szabadidejének legnagyobb részét a televízió előtt tölti. Ez azonban csak mennyiségi növekedés: a sokkal több televíziós csatorna azonban nem kínál ugyanannyival több minőséget. [...]

Örvendetes, hogy az igényes kultúra értő közönsége megőrződött, sőt meg is tudott újulni, befogadta a magyar és a nemzetközi kortársi kultúra teljesítményeit, és beillesztette habitusába, életmódjába. Mellette sokban megújultak a kulturális középrétegek is, különösen a fiatalság. Pozitív vonásnak tekinthető a felső-közép réteg kulturális érdeklődésének szélesedése és differenciálódása. Nem változott azonban azoknak az aránya, akik kimaradtak ezekből a folyamatokból. [...]

Úgy véljük, hogy a jövő három folyamat alakulásán múlik.

1. Meg kell őriznünk és meg kell újítanunk kultúránk igazi értékeit. Éppen ez volt az, ami mindig is hozzákapcsolt bennünket Európa és a világ fejlődéséhez. Ma is megvan az az aktív kultúrahordozó réteg, amely ezt tovább tudja vinni, ki tudja terjeszteni, vele-általa ki tudja fejezni a ma problémáit és támpontot tud adni megoldásukhoz. Meg kell tehát tartani az igényes kultúra intézményrendszerét, meg kell erősíteni a piac napi hullámszásától független biztonságát.

2. A kultúrateremtés és -befogadás hagyományos formái mellett nálunk is megjelentek a *modern eszközök*. Ez a folyamat nagy lehetőséget, de ugyanakkor nagy kihívást is jelent. Az új eszközök nem arra valók, hogy helyettesítsék és kiszorítsák a hagyományos kultúrát, hanem hogy új lehetőséget adjanak a kultúra mindenkihez való eljuttatására, demokratizálására. Ha háttérbe szorítják a hagyományos kultúrát, olyan új „digitokrácia” keletkezhet, amely újabb zárt kört épít ki a kultúra „birodalmában”. Ezért fontos feladat a régi és új kultúra közötti harmónia megteremtése és együttes terjesztése.

3. Fontos azoknak a folyamatoknak az erősítése, amelyek a társadalom egészének művelődését elősegítik, vagyis a *kultúra demokratizálása*, azaz a szó legszélesebb értelmében vett *közművelődés*. Ez természetesen nélkülözhetetlen része az új középosztályok kialakulásának, amely Európába való beilleszkedésünk társadalmi feltétele.

A magyarországi *iskolai nevelés* története a viszonyok ugyanezen rendszerén alapult. Egyrészt a társadalom felső rétegeinek, a rendi-nemesi felső osztálynak, az ipari-gazdasági polgárságnak, a hivatali középosztálynak és az értelmiségnek magas színvonalú, éspedig pontosan *európai színvonalú képzést* kell nyújtani. Másrészt a társadalom *túlnyomó többségét* is be kell vonni az iskolarendszerű oktatásba, olyat és annyit, hogy társadalmi „helyükön” maradván rendelkezzenek a szükséges készségekkel. [...]

A FALVAKBAN ÉS A NAGYVÁROSOKBAN ÉLŐ 15 ÉVES DIÁKOK ÁTLAGOS TELJESÍTMÉNYE (OLVASÁS, MATEMATIKA, TERMÉSZETTUDOMÁNY) MAGYARORSZÁGON ÉS AZ OECD-ORSZÁGOKBAN, 2000

Településtípus	Magyarország			OECD-országok átlaga		
	Olvasás	Matematika	Természettudomány	Olvasás	Matematika	Természettudomány
Falu, kevesebb mint 3000 lakos	359	365	371	481	482	480
Város, több mint 1 millió lakos	484	490	494	510	510	514
Különbség	125	125	118	29	28	34

Forrás: PISA 2000 adatbázis. Megjelent: Jelentés a magyar közoktatásról, 2003. 550. o.
Megjegyzés: 500 = OECD-átlag.

1990 után Magyarország kormányai kettős feladat előtt álltak:

1. A *közoktatás* átalakítása különösen azért fontos, mert itt a társadalmi-gazdasági modernizálásnak az egész lakosságot érintő folyamataival is számolnunk kell. Így a mezőgazdaság problémáival, a régiók eltérő vonásaival, a munkanélküliség hatásával, a demográfiai folyamatokkal, az urbanizáció következményeivel stb. [...]

Meg kellett törni az alsó- és középfokú oktatás eddigi merev rendszerét. Ma egymás mellett létezik a 4 + 8, a 6 + 6 és a 8 + 4-es rendszer. Megszűnt az iskolák állami monopóliuma, érvényesül a szülők szabad iskolaválasztása. Fontos eleme a reformnak az iskolák autonómiája, a sablonos, központosított oktatás eltörlése. Ma nincs kötelező tananyag, a Nemzeti alaptantervet (Nat) szabadon lehet alkalmazni. [...]

Még mindig túlságosan nagy a távolság azonban a „felső” és az „alsó” között. A felmérések is ezt bizonyítják. A magyar diákok legjobbjai változatlanul nagy sikerrel szerepelnek a különböző nemzetközi tanulmányi vetélkedőkön – ebben megfelelünk a nemzetközi színvonalnak. Ugyanakkor az oktatás általános szintjét illetően elmaradunk az európai átlagtól.

2. A *felsőoktatásban* is fordulat következett be. Ma a vonatkozó korosztály több mint 40%-a egyetemi-főiskolai képzésben részesül, ami már megfelel az európai normáknak. Hogy ez megtörténjen, ahhoz természetesen át kellett alakítani magát az egyetemi rendszert. Az ún. bolognai követelményeknek megfelelően háromszintessé tesszük az oktatást, az első három év a főiskolai szint, a negyedik és ötödik az egyetemi, utána következik a posztgraduális képzés. Mindennek zökkenésmentes megvalósítása azonban az egyetemi-főiskolai szervezetek jelentős átszervezését teszi szükségessé, amelynek még nem vagyunk a végén. [...] Új egyetemeket hoztunk létre (a szükséges összevonásokkal és szétválasztásokkal), kialakítottuk a felsőoktatási intézmények működőképesség hálózatát. Korszerűsítettük a tananyagot és a tanítási módszereket. A folyamat nem fejeződött be, de megtettük a legfontosabb lépéseket.

A következő évek figyelme ezért remélhetőleg egyértelműen az oktatás tartalmi és módszertani kérdései felé fordulhat.

SZARKA LÁSZLÓ

Kisebbségpolitika*

Európa 45 államának többségében a kisebbségi jogok elismerése és törvényi rögzítése terén a 20. század utolsó két évtizedében minden korábbi időszaknál jelentősebb előrelépés történt.

Ezt jelzi a nyelvi jogok kibővítése, a kulturális örökség védelmének kiterjesztése a kisebbségi kultúrákra, az etnikai sajátosságok tiszteletben tartása, közösségi tradíciók elismerése és a kisebbségi régiók, kulturális központok bekapcsolása az államilag támogatott fejlesztési programokba. [...]

Ezzel együtt Európa, s maga az Európai Unió is, igen távol áll attól, hogy a tagállamok legalább a kisebbségi jogok minimumában közmegegyezésre jussanak. Igen jelentős jogfilozófiai és jogpolitikai különbségek vannak például a kisebbségek számára biztosítandó egyéni és csoportos (kollektív) jogoknak, a kisebbségek politikai jogainak – ezen belül például az etnikai pártok, a parlamenti képviselőlet létjogosultságának – vagy az önkormányzati jogoknak a megítélésében. [...]

Az 1993. évi XXXVII. számú nemzetiségi törvény alapján kialakult magyarországi kisebbségi önkormányzati modell tizenhárom etnikai és nemzeti kisebbség számára biztosította az egyéni és közösségi kisebbségi jogokat, s lehetővé tette a helyi, országos kisebbségi önkormányzatok megválasztását és működtetését. A kulturális autonómia elemei a magyarországi modellben a helyi kisebbségi önkormányzatok révén keverednek a területi autonómia elemeivel, amennyiben a kisebbségek által lakott településeken a kisebbségi önkormányzatok a települési önkormányzatokat a kisebbségekkel kapcsolatos döntésekben bizonyos mértékig kiegészítik, a legsikeresebb esetekben pedig partnerként tudtak együttműködni. Az országos kisebbségi önkormányzatok a kormányzat és a parlament, illetve más országos, regionális, megyei hatáskörű szervezetnél járhattak el sajátos kisebbségi érdekeik védelmében. [...]

A kisebbségi magyar közösségek a Magyarországgal szomszédos hét állam közül háromban rendelkeznek a kulturális autonómia törvényileg garantált eszközeivel: Szlovéniában az 1991. évi alkotmány 63. §-a szerint az őslakos olasz és magyar kisebbségek – tekintet nélkül lélekszámukra – az általuk lakott területen önkormányzati testületeket hozhatnak létre és az állami intézményekkel közösen meghatározott kérdésekben önálló döntéseket hozhatnak. [...]

A horvát alkotmány szintén csak az autochton kisebbségeket, köztük a háborús években megfogyatkozott magyar kisebbséget ismeri el államalkotó tényezőként. A 2002. december 13-án nemzeti kisebbségi törvény lehetővé tette a

kisebbségi önkormányzatok létrehozását. Az első választásokra 2003-ban került sor. [...]

A szerbiai (vajdasági) magyar kisebbségi autonómia kérdése 1990-ben az elsők közt jutott a megfogalmazott és elfogadott

autonómia program fázisába. A Vajdasági Magyar Demokrata Közösség 1992. április 25-i magyarkanizsai közgyűlésén elfogadták a kulturális és a területi autonómia elemeit a speciális státusú települések helyi önkormányzatainak létrehozásával ötvöző autonómia tervezetet. [...]

A kárpátaljai, szlovákiai és erdélyi magyar nemzeti kisebbségek autonómia törekvései 1990-től kezdődően szintén a kulturális és a területi autonómiaformák, illetve a helyi, települési szintű önkormányzati jogok kombinációját tartották belső nemzeti önrendelkezési joguk leginkább adekvát kifejeződésének. [...] Ezek az autonómia tervek 2004 tavaszán meglehetősen távol állnak a megvalósulástól. A belső és külső viták, a témával kapcsolatos elemzések azonban távolról sem voltak hiábavalóak. Egyrészt tisztázni lehet az autonómia törekvések bel- és külpolitikai összefüggéseit, az autonómia tervek történeti meghatározottságait, a többségi elutasítás okait és a nemzetközi támogatottság megszerzéséhez szükséges lépések sorrendjét. Mint ahogy az is részletes elemzést igényel, miként válhattak az eltérő autonómiafelfogások belső konfliktusokhoz, pártszakadásokhoz vezető ellentétek tárgyává, illetve milyen szerepet játszott a kormányzati szerepvállalás a három ország kisebbségi magyar pártja magatartásának megváltozásában. [...]

A többnemzetiségű államokon belül a többség és kisebbség viszonya általában három szempont szerint értékelhető:

1. Milyen a kisebbségek többségi elfogadottsága, illetve a kisebbségek lojalitása az állammal és a többségi nemzettel szemben?

2. Milyen mértékben különül el a többség és kisebbség, mennyire integrálódtak a közös állami társadalomba? Az asszimilációs vagy az integrációs folyamatok határozzák meg a mindennapi kisebbségi léhelyzeteket? A kisebbségek fejlődő, értékőrző, közvetítő közösségi mintákat követnek vagy kénytelenek defenzív, folklorizáló, hagyománymentő magatartásra berendezkedni?

3. Mennyiben biztosított a közös államon belül a többségi és kisebbségi közösségek jogegyenlősége, részvétele a politikai élet különböző szintjein? Elismeri-e a többség a kisebbségek közösségi jogait, biztosít-e olyan jogi státuszt, amely számukra az általuk lakott régiókban, településeken vagy a közösségi identitásuk ápolásában, fejlesztésében nélkülözhetetlen ügyekben meghatározó döntési jogköröket biztosít?

A kisebbségi önkormányzatiság jogintézményei ennek a viszonyoknak a legmagasabb szintű szabályozását jelentik. Az

* Részletek Szarka László: *Kisebbségek a nemzetállamokban és az Európai Unióban* című tanulmányából, amely teljes terjedelmében a budapesti Európa Intézet *Begegnungen* sorozatában jelenik majd meg.

autonómia elfogadásának legfontosabb előfeltétele a jól működő demokratikus intézményrendszer, a többségi támogatás, az alkotmányos háttér, a jogi garanciák megteremtése, az emberközeli, szubszidiáris politika iránti igény, a kölcsönös bizalom és tisztelet, az etnikai előítéletek és konfliktushelyzetek háttérbe szorítása, az együttélés hagyományainak tiszteletben tartása, a kisebbségi közösség lojalitása.

Az *uniós bővítési folyamat* több fontos alapkérdés megoldatlanságára is ráirányította a figyelmet, mégpedig nemcsak az újonnan csatlakozott államokban, hanem a kontinens egészén. Ezek közé tartozik a kisebbségi közösségek sok esetben rendezetlen *közjogi státusának* az ügye. A rendezéshez azonban a kisebbségek közösségi válaszlehetőségeinek, etnopolitikai és identitáspolitikai alternatíváinak a tisztázására is szükség van. Egyrészt fontos lenne kialakítani a többségi társadalommal és az anyaországgal való közösségi szintű együttműködés jogintézményeit, szervezeti hátterét. Másrészt a közösségépítés rövid és hosszú távú feladatainak rangsorolásával fel lehetne mérni a kisebbségi csoport adottságainak és igényeinek leginkább megfelelő közösségi programok esélyét, megvalósíthatóságát, a hiányzó és szükséges eszközöket, a program végrehajtásánál nélkülözhetetlen anyagi forrásokat és külső támogatókat. [...]

A státustörvények, az európai polgárság, a kettős állampolgárság jogintézményei az integrálódó kelet-közép-európai térben egyszerre nyújthatnak segítséget a kisebbségeknek, de kölcsönös megállapodások hiányában nemkívánatos konfliktusforrásokká is válhatnak. A kisebbségi csoportok közösségépítésének szempontjából végső soron azok az intézkedések bizonyulnak majd előnyösnek, amelyek a közösség és az egyén viszonyában módot adnak a szabad identitásvállalásra, a lakó- és munkahely, az iskola szabad megválasztásához, egyszersmind a szülőföldön vagy a választott lakóhelyen a régió többi országáéval összemérhető megélhetési forrásokhoz és életszínvonalhoz.

A 2004. évi kelet-európai bővítési folyamat az európai alapértékek fontosságára is felhívta mindenki figyelmét. Utalhatunk itt a kulturális sokszínűség megőrzésére, a regionális különbségekből adódó hátrányok felszámolására, a tudományos kutatások szabadságára, a kulturális értékek szabad cseréjére, a gazdaság akadálymentes működésére, a munkaerő szabad áramlására. Mindezek az értékek a határok lebontásában alapvetően érdekelt kisebbségek számára csak akkor jelenthetnek tényleges hozadékot, ha közösségi létüket nem fogja az eddigieknél is nagyobb mértékben fenyegetni sem az asszimiláció, sem pedig a migráció.

Nagyon fontos következménye a bővítési folyamatnak, hogy a biztonságpolitikai szempontok mellett egyre nagyobb szerepet kapott a demokrácia alapértékeinek tiszteletben tartása, a politikai kultúra minősége és a civil szerveződések szabadsága. Az általános alapelvekkel együtt olyan politikai értékek kerültek reflektorfénybe, mint a diszkriminációmentes-

ség, az önkormányzatiság, a regionalitás, a nemzetek, népcsoportok, kultúrák közötti akadálymentes kapcsolattartás, illetve a kulturális sokszínűség, a különböző nyelvű, vallású, kultúrájú népcsoportok jogainak biztosítása.

Az 1990-es években az Európa Tanács, majd pedig az Európai Unió csatlakozási feltételei között (koppenhágai kritériumok) fontos szerepet játszott a jelentkező és jelölt államok demokratikus intézményrendszere, belső stabilitása, s ez utóbbin belül a kisebbségekkel kapcsolatos *bel- és külpolitikai kockázati tényezők* megfelelő kezelése. A nyelvi és oktatási jogok törvényi szabályozása kötelező „házi feladattá” vált a csatlakozni kívánó államok részére. S valóban, Mečiar Szlovákiája és Milošević Jugoszláviája és a korai kilencvenes évek Romániája kivételével a régió valamennyi állama igyekezett megfelelni a maga módján az elvárásoknak.

2004 májusától a kelet-közép-európai régióból a már korábban EU-tag Ausztria után Magyarország és a vele szomszédos hét állam közül további kettő – Szlovákia és Szlovénia –, valamint a visegrádi csoport két további tagállama az unió részévé vált, s ez által 1918 után ismét egy közös államszövetség és nemzetközösség tagjai lettek. Ez a hat ország, valamint a régió remélhetően rövid időn belül csatlakozó további két-három országa a 21. század első évtizedében olyan garanciákat teremthet az EU keleti peremvidékein, amely alkalmassá teszi ezeket az államokat, az itt élő nemzeteket arra, hogy csatlakozzanak a centrumokban zajló fejlődéshez, a nemzetállami kalodalogika felszámolásához és a régiók, nemzeti közösségek szabad együttműködéséhez. Mindehhez az unión belüli közös elvek és döntések következetesen együttes érvényesítése nyújthat garanciákat.

Az Európai Unióhoz most csatlakozott államok közül kétségtávol Magyarország a leginkább érdekelt a kisebbségi kérdés rendezésében. Ennek legalább öt fontos oka van:

1. A magyarországi kisebbségek előre haladott asszimilációjának lefékezése, a közösségek kulturális, nyelvi újjáélesztése.

2. A Magyarországgal szomszédos hét államban élő kisebbségi magyar közösségek kultúrahordozó, -teremtő képessége. A kétnyelvű kisebbségek közvetítő szerepe a régió integrációjában, kohéziójának fenntartásában.

3. A kisebbségi magyar közösségekhez tartozó 2,5 millió nem magyar állampolgárnak az egyetemes magyar kulturális, nyelvi-nemzeti közösséghez való ragaszkodása, magyar identitása, a közösségek gazdasági súlya, kultúrafenntartó és kultúrateremtő képessége, nyelvi, kulturális, politikai közvetítői, stabilizáló és kezdeményező szerepe.

4. A kelet-közép-európai térség sajátosságosan kevert etnoregionális szerkezete, a határ menti régiók súlyos gondokat felhalmozó perifériahelyzete.

5. Végül a régió közös feladata: a roma közösségek vizsgálatlan és sürgősen hathatós rendezés után kiáltó helyzete. [...]

A Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián program kiadványai 2003-ban

1997 óta 2003. december 31-ig 87 könyv jelent meg a stratégiai kutatások keretében. 2003-ban a két legnagyobb sorozatban megjelent kiadványok listája a következő:

I. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián c. központi könyvsorozat

1. A TISZA ÉS VÍZRENDSZERE I-II. KÖT.

Szerk.: Teplán István.

Ízelítő a tartalomból:

A TISZA FÖLDRAJZA ÉS VÍZRAJZA

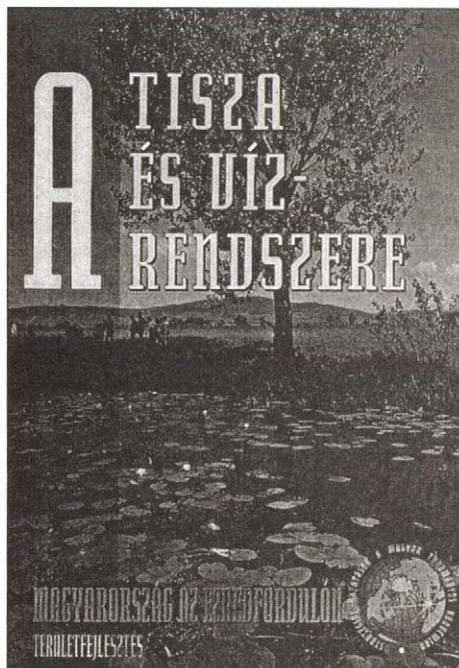
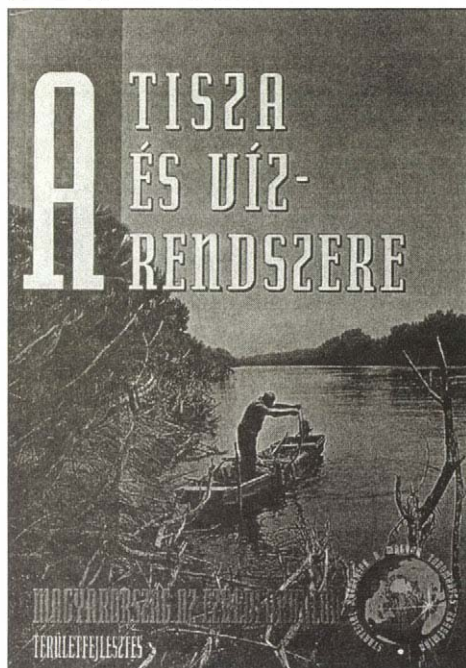
Somogyi Sándor: A Tisza vízgyűjtőjének földrajzi helyzete • Schweitzer Ferenc: Folyóink hullámterei fejlődése, kapcsolatuk az árvizekkel és az árvízvédelmi töltésekkel • Váradi József–Nagy István: A Tisza-völgy vízgazdálkodásának jövőképe

A TISZA VÍZMINŐSÉGE ÉS A KÖRNYEZETVÉDELME

Zsuga Katalin: A Tisza vízének minősége • Jolánkai Géza–Hock Béla–Pataki Beáta–Mándoki Mónika: A vízminőség és terhelhetőség • Aradi Csaba–Lengyel Szabolcs: A Tisza mente természetvédelme és környezetvédelme

A TISZA-VÖLGY ÉLŐVILÁGA

A terület életföldrajzi képe és változásai • A Tiszabecs és Kisköre közötti folyószakasz ökológiai szempontú felmérése

A TISZA KÖRNYEZETE, TELEPÜLÉS ÉS TÉRFEJLŐDÉS

Csatári Bálint: A Tisza-vidék fejlesztésének általános kérdései, tényezői, lehetőségei • Kiss Attila: A Tisza menti települések • Kerényi Attila–Szabó György–Fazekas István–Szabó Szilárd: Környezeti problémák és megoldási lehetőségek.

2. A MEGKÉRDŐJELEZETT SIKERÁGAZAT. AZ EU KÖRNYEZETVÉDELMI KÖVETELMÉNYEINEK TELJESÍTÉSE

Szerk.: Kerekes Sándor és Kiss Károly.

Ízelítő a tartalomból:

EURÓPAI UNIÓ ÉS KÖRNYEZETVÉDELMI SZABÁLYOZÁS

A csatlakozás környezetpolitikai sajátosságai • Környezetügyi feladatok és EU-csatlakozás • Hazánk környezeti állapota az EU-elvárások tükrében • Környezetpolitikai teendőink súlypontjai • Szabályozási rendszerünk problémái és fejlesztése • A csatlakozás gazdasági-társadalmi hatásvizsgálata • A stratégiai kutatások értékelése, további feladatok

SZABÁLYOZÁS ÉS FINANSZÍROZÁS

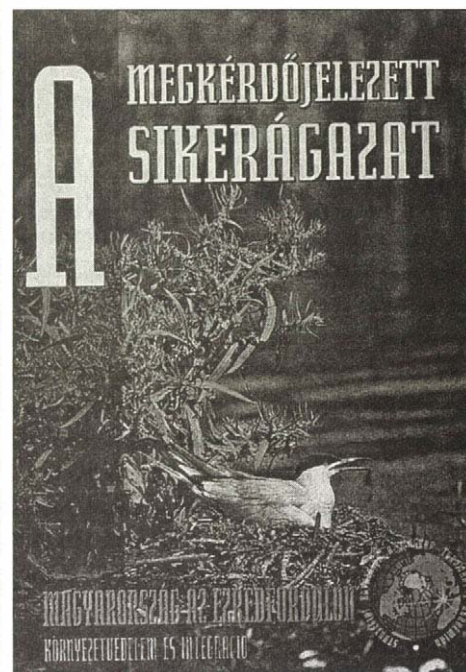
Az EU környezetvédelmi követelményei és a hazai megfelelés • Környezetvédelem és versenypolitika • A környezetvédelem finanszírozása az Európai Unióban • Környezetvédelmi szempontok beépítése támogatási rendszerünkbe • A természetvédelem finanszírozása az Európai Unióban

ENERGIAGAZDASÁG ÉS NEHÉZIPAR

A szén-dioxid-kibocsátás csökkentése és az európai uniós csatlakozás • Kapcsolt hő- és villamosenergia-termelés és piaci liberalizálás • A lakossági és a kommunális energiafelhasználás csökkentésének lehetőségei • Az olaj- és gázipar levegőtisztaság-védelmi kérdései • A hazai kohászat légszennyezése • A radioaktív hulladékok elhelyezésének lehetőségei

KÖRNYEZETBARÁT MEZŐGAZDÁLKODÁS, TERÜLET- ÉS VIDÉKFEJLESZÉS

Az agrár- és környezetpolitika összefüggései • A hazai vidékfejlesztés EU-konform rendszere • A „Tájkonvenció” átvétele • A természetvédelem és a mezőgazdálkodás összehangolásának EU-konform rendszere: Magyarország földhasználati zónarendszere • A Környezetileg Érzékeny Területek (ESA) rendszerének magyarországi bevezetése • Állattenyésztésünk környezetgazdálkodási feladatai és az integráció várható hatásai • A baromfitartás környezeti feltételei • A vadgazdálkodás fejlesztésének lehetőségei az EU-csatlakozás során • A gyepgazdálkodás illesztése az agrárkörnyezeti extenzifikációs programhoz • Energetikai célú biomassza-termelés • A mezőgazdálkodás nitrogénellenőrzésének gazdasági eszközei és a nitrogénadózás lehetőségei

VÁLLALATI KÖRNYEZETVÉDELEM

A hazai vállalatok környezeti teljesítményének értékelése • Az EU-csatlakozás, várakozások és a feldolgozóipari vállalatok környezeti menedzsmentje • Környezetirányítási rendszerek a hazai élelmiszeriparban

KÖRNYEZETI TUDAT, NEVELÉS, INFORMATIKA, IDEGENFORGALOM

Környezeti nevelés és képzés • A magyar elit környezeti problémapercepciója • Ökológiai programok és tudatformálás vidéki és városi közösségekben • Környezeti konfliktusok társadalmi megítélése és mechanizmusai • Környezetvédelem az idegenforgalomban

A CSATLAKOZÁS GAZDASÁGI-TÁRSADALMI HATÁSVIZSGÁLATA

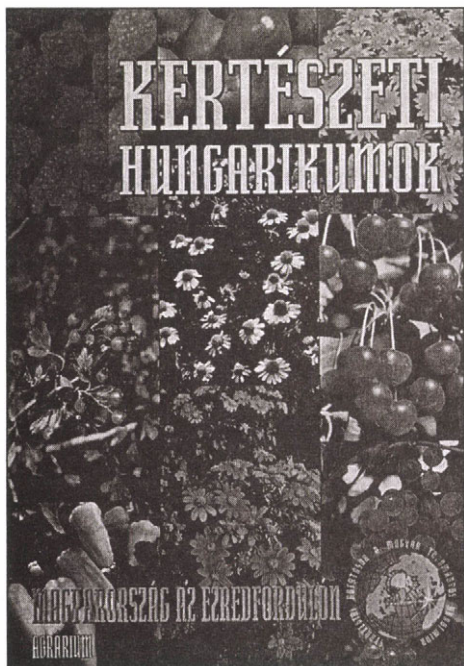
Levegőtisztaság-védelem – nagy ipari szennyezők • Levegőminőségi normák és mérési rendszerek • A vizek védelme • Hulladéklerakás • Veszélyes hulladékok • Csomagolási hulladékok és hulladékpapír • Akkumulátorok és elemek • Hulladékok szállítása • Szennyvíziszap-kezelés • Heves megye felkészülése az EU-csatlakozásra a hulladékgazdálkodásban • Az IPPC-direktíva

3. KERTÉSZETI HUNGARIKUMOK

Szerk.: Nyéki József és Papp János.

Ízelítő a tartalomból:

Glatz Ferenc: Hungarikumok az élelemtermelésben, környezetgazdálkodásban • Kovács Ferenc: Bevezető • Andrásfalvy András–Nyéki József–Papp János: A hungarikum mint a magyar kertészeti termékek sajátos minősége

HUNGARIKUMOK TEGNAP ÉS MA

Papp János: Hungarikumok a kertészeti struktúrában • Andrásfalvy András: A kertészeti hungarikumok sajátos minősége • Csoma Zsigmond: A hungarikumok története és szerepe

HUNGARIKUMOK A KERTÉSZETI ÁGAZATOKBAN

Balázs Sándor–Füstös Zsuzsanna–Géczi László–Gyórfi Júlia–Kapitány József–Kristóf Lászlóné–Már János–Márkus Ferenc–Nagy József–Terbe István–Zatykó Ferenc: Zöldségterményeink mint hungarikumok • Soltész Miklós–Nyéki József–Papp János–Szabó Zoltán: Hungarikum gyümölcsök • Botos Ernő Péter–Hajdu Edit–Szabó Attila–Müller István: Hungarikumok a szőlő- és borágazatban • Bernáth Jenő–Zámboriné Németh Éva: Gyógy- és aromatermék-hungarikumok • Kovács Zoltán–Marácz László–Retkes József–Schmidt Gábor: Tájtermesztés a dísznövénytermesztésben

MARKETING, PIAC, VERSENYKÉPESSÉG

Pallóné Kisérdi Imola: A hagyományos és tájjellegű élelmiszerek gyűjteménye • Farnadi Éva–Máté Valéria–Szüts Menyhért–Totth Gedeon: Az Agrármarketing Centrum Hagyományok–Ízek–Régiók gyűjteménye • Rácz Endre: A hungarikum gyümölcs- és zöldségtermékek piaci versenyképessége

4. ŐSHONOS ÁLLATAINK ÉS TERMÉKEIK, A HUNGARIKUMOK

Összeállította: Kovács Ferenc, Bodó Imre, Seregi János és Udovecz Gábor.

Ízelítő a tartalomból:

Glatz Ferenc: Előszó • Kovács Ferenc: Bevezetés

ÁLLATTENYÉSZTÉSÜNK SZERKEZETE ÉS SAJÁTOSSÁGAI

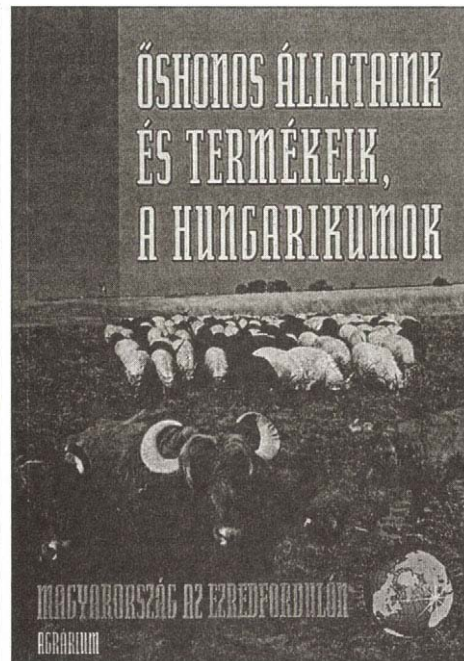
Állattenyésztésünk és az élelmiszer-termelés • Magyarország területének sajátosságai állattenyésztési szempontból • A jelenlegi állatlétszámok és az üzemméretek hatása a hungarikumok előállítására • Az öko(bio)gazdálkodás alapjai és a hungarikum-előállítás

AZ ŐSHONOS MAGYAR ÁLLATFAJOK ÉS -FAJTÁK, ÉRTÉKMÉRŐ TULAJDONSÁGAI

Szarvasmarhafajták • Juh- és kecskefajták • Egy magyar sertésfajta • A magyar baromfi-fajok és -fajták • Nyúl-, hal- és vadfajok • A magyar halfajok • A magyar lófajták és a bivaly

A HUNGARIKUM JELLEGŰ ÁLLATI TERMÉKEK SZEREPE TÁPLÁLKOZÁSUNKBAN ÉS ELŐÁLLÍTÁSUK ÖKONÓMIAI-ÖKOLÓGIAI KÉRDÉSEI

Az állati eredetű termékek fogyasztása • Élelmiszer-biztonság • Ökogazdálkodás és modell-

gazdaságok • Az alapanyag-előállítás növelésének módszerei • Integrációs lehetőségek és ökológiai feltételek • A piacra jutás feltételei, esélyei

TERMÉKTŐL A FOGYASZTÓIG

Az állati eredetű hungarikumok elterjesztésének lehetősége: a turizmus • Hungarikum készítmények • Hungarikum-alapanyagú ételek

II. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián.

Műhelytanulmányok c. könyvsorozat

1. A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS ÉS AZ ALFÖLD. Összeállította: Baukó Tamás és Nagy Imre. Bp., MTA Társadalomkutató Központ, 2003. 147 p.

2. Keményfi Róbert: A KISEBBSÉGI TÉR VÁLTOZATAI. Bp., MTA Társadalomkutató Központ, 2003. 166 p.

3. EURÓPAI UNIÓS CSATLAKOZÁS ÉS FÖLDTUDOMÁNY. Összeállította: Meskó Attila. Bp., MTA Társadalomkutató Központ, 2003. 165 p.

4. ANYAGÁRAMLÁSOK ÉS HATÁSAIK A TERMÉSZETBEN. Összeállította: Mészáros Ernő és Panthó György. Bp., MTA Társadalomkutató Központ, 2003. 205 p.

5. LOKÁLIS VILÁGOK. EGYÜTTÉLÉS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN. Szerk.: Bakó Boglárka. Bp., MTA Társadalomkutató Központ, 2003. 384 p.

6. AZ EU-CSATLAKOZÁS MAGYARORSZÁGI KÉRDÉSEI. Összeállította: Kulcsár Kálmán. Bp., MTA Társadalomkutató Központ, 2003. 223 p.

A Magyar Tudománytár sorozat kötetei

Az MTA Társadalomkutató Központ és a Kossuth Kiadó közös kiadásában megjelent a Magyar Tudománytár sorozat negyedik kötete

A Magyar Tudománytár sorozatában a tudományos élet kiemelkedő egyéniségei adnak áttekintést hazánk ezredfordulós arcúlatáról.

Főszerkesztő: Glatz Ferenc

A SOROZAT ELSŐ KÖTETÉBEN (FÖLD, VÍZ, LEVEGŐ)

kiváló tudósok foglalják össze hazánk természeti és gazdasági adottságait. Az impozáns mű élvezetes stílusban tárja elének azt a hatalmas ismeretanyagot, melynek segítségével újra felfedezhetjük Magyarországot. A kötet a legújabb tudományos ismeretekre és statisztikai adatokra alapozott átfogó ismertetők mellett számos figyelemre méltó, eddig rejtve maradt ténytár az olvasó elé. A szerzők több izgalmas kérdésre is válaszolnak: hogyan alakult ki a Balaton, miért következett be a hollóházi földcsuszamlás, mióta mérjük Magyarországon a levegő ózontartalmát, miért veszélyes a dunai magaspartonokon építkezni, mi a foggazdálkodás. A sok érdekes képpel és eredeti szemléltető ábrával illusztrált kötetet mindazon érdeklődőknek ajánljuk, akik hazánkat nemcsak nézni, hanem látva látni is akarják.

(Szerk.: Mészáros Ernő, Schweitzer Ferenc.)

Az első kötet tartalmából:

- Geomorfológiai tájak, felszíni formakincsek
- Levegőkörnyezet
- Felszíni és felszín alatti vizek
- Természeti, gazdasági, közigazgatási régiók
- Geológiai erő- és veszélyforrások

A SOROZAT MÁSODIK KÖTETE (TÁJ, TELEPÜLÉS, RÉGIÓ)

azokat a térbeli környezeteket, kereteket ismerteti, amelyek között a magyar társadalom él, gazdálkodik, működik. A cím – Táj, település, régió – háromféle keretre utal. Az első, a táj, a társadalom természeti, földrajzi környezetét jelenti, az átalakított, használt környezetet, amely ugyan a használat során módosult, ám erőforrásaival, fizikai tulajdonságaival maga is formálta a gazdaság irányát, a települések elhelyezkedését, a más országokkal való kapcsolatokat. A második térbeli keret a település, épített környezetével, intézményeivel, helyi társadalmával. Ez az a tér, amelyet mindenki érzel, amelyben mindennapi életünk folyik. Végül a harmadik keret: a régió, azaz a gazdaság és igazgatás – napjainkban különösen fontos – jövőbe mutató szervezete. (Szerk.: Enyedi György.)

A második kötet tartalmából:

- TÁJAK. A sokszínű Alföld • Hazánk nyugati kapuja, a Kisalföld • „A Dunántúl” • Észak-Magyarország
- TELEPÜLÉSEK. Természeti környezet és településállomány • A települések kialakulása • Városok • Falvak, tanyák
- REGIONALIZMUS ÉS RÉGIÓK. Terület-igazgatási reformtörekvések 1990-ig • Regionalizmus és közigazgatás a rendszerváltozás után • Régiók Magyarországa

M A G Y A R tudománytár

Minden, amit hazánkról tudni érdemes
KIADJA: AZ MTA TÁRSADALOMKUTATÓ KÖZPONTJA ÉS A KOSSUTH KIADÓ

A SOROZAT HARMADIK KÖTETÉBEN (NÖVÉNY, ÁLLAT, ÉLŐHELY)

a szakma kiváló tudósai tekintik át Magyarország teljes élővilágát, vagyis a természetes és a természetközeli élőhelyeket, ezek növényeit, állatait, illetve a mező- és erdőgazdálkodás során termesztett növényeket és tenyésztett állatokat. Ehhez hasonló átfogó mű ebben a témában még nem jelent meg Magyarországon. A korszerű gondolkodás és az erre épülő cselekvés egységes nagyrendszerben szemléli a növény- és állatfajokat, az ökoszisztémák belső folyamatait, az őket körülvevő természeti környezetet és a gazdálkodást. A szerzők ezt a szemléletet kívánják erősíteni az olvasók széles körében is. A könyv tartalmát gazdagítja a különösen szép képek sokasága, valamint a táblázatok és a térképek.

(Szerk.: Láng István, valamint Bedő Zoltán és Csete László.)

A harmadik kötet tartalmából:

- A KÁRPÁT-MEDENCE NÖVÉNYEI, ÁLLATAI, ÉLŐHELYEI. A biodiverzitás és jelentősége • A Kárpát-medence növényzetének kialakulása • Magyarország növényföldrajzi képe • A Kárpát-medence állatföldrajza • Élőhelytípusok Magyarországon • Városok állatvilága • A nagygombák világa • Természetvédelem Magyarországon
- TERMŐTALAJ, KULTÚRNÖVÉNYEK, HÁZIÁLLATOK ÉS GAZDÁLKODÁS. Magyarország talajai • Szántóföldi növények • Kertészeti növények • Rét- és legelőgazdálkodás • Erdők és erdőgazdálkodás • Hasonló állatok tenyésztése • Ipari mikrobiológia
- MAGYARORSZÁGI TÁJAK MEZŐGAZDASÁGI SZEMPONTBÓL. Nagytájak és a mezőgazdaság • A középtájak természeti adottságai és a mezőgazdaság • Kistájak és a mezőgazdaság • A fenntartható fejlődés, a biodiverzitás és a tájak kölcsönhatásai

A SOROZAT NEGYEDIK KÖTETÉBEN (TÁRSADALOM, POLITIKA, JOGREND)

a 20. század utolsó évtizedében lezajlott, az egész közép-kelet-európai térségre kiterjedő és a magyar társadalom életét is alapvetően meghatározó jelentős társadalmi-politikai átalakulást vizsgálják meg a neves szakértők. A mai magyar társadalom új gazdasági és társadalmi feltételek között, új politikai és jogi keretekben, gyökeresen megváltozott nemzetközi környezetben él. A módosuló feltételek sajátos fejlődési perspektívákat nyitnak a 21. században, lezárva a korábbi ellentmondásokat és megoldatlanságokat. Az átalakulás nyomán újabb ellentmondások és problémák jelentkeznek. A kötet regisztrálja és illusztrálja a változásokat, adatokban is gazdag leírást nyújt az ország mai társadalmi helyzetéről, a politikai intézményekről és folyamatokról, a jogrend formálódásáról és a fejlődés további tendenciáiról.

(Szerk.: Kulcsár Kálmán és Bayer József.)

A negyedik kötet tartalmából:

- A MAGYAR TÁRSADALOM AZ EZREDFORDULÓN. Társadalom és kutatása • Magyarország népessége • Társadalmi szerkezet és mobilitás • Vállalkozók, gazdasági elitek, piaci átalakulás • A munka világa • A vidéki Magyarország az ezredfordulón • Szociálpolitika az ezredfordulón a törvényhozás tükrében • Egészség és egészségügy az ezredfordulón
- VALLÁSSÁG, EGYHÁZAK ÉS FELEKEZETEK. Vallás és vallássság • Egyházak és felekezetek Magyarországon

– A POLITIKAI RENDSZER ÁTALAKULÁSA. Politikai változások • Rendszerváltozás – a parlamenti demokrácia kialakulásához vezető út • A demokratikus politikai rendszer főbb intézményei • A pártrendszer • Demokratikus intézményrendszer és parlamenti választások a rendszerváltás után • Települési önkormányzatok, érdekképviseletek, civil társadalom

– MAGYARORSZÁG AZ ÚJ NEMZETKÖZI ERŐTÉRBE. Magyarország külpolitikájának főbb vonásai a rendszerváltozástól az ezredfordulóig • Magyarország útja az Észak-atlanti Szövetségbe • Magyarország és az Európai Unió kapcsolatai

– A MAGYAR JOGRENDSZER AZ EZREDFORDULÓN. A magyar jogrendszer változásai • A magyar polgári jog • A rendszerváltás és a büntetőjog • A közigazgatás átalakulása a rendszerváltástól napjainkig

A SOROZAT TOVÁBBI KÖTETEI, TÉMAKÖREI

- 5. kötet: Gazdálkodás – megjelenik 2004 végén
- 6. kötet: Tudomány, oktatás, művészet – megjelenik 2005 végén
- 7. kötet: Hagyomány – megjelenik 2006 végén

*

A kötetek megrendelhetők, ill. előjegyezhetők: Kossuth Kiadó Rt., 1327 Budapest, Pf. 55, tel./fax: 328-0616, 328-0618; e-mail: kossuthvevoszol@axelero.hu

EZREDFORDULÓ

STRATÉGIAI TANULMÁNYOK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN

TALAJOK A 21. SZÁZADBAN

Várallyay György: A talaj és a víz

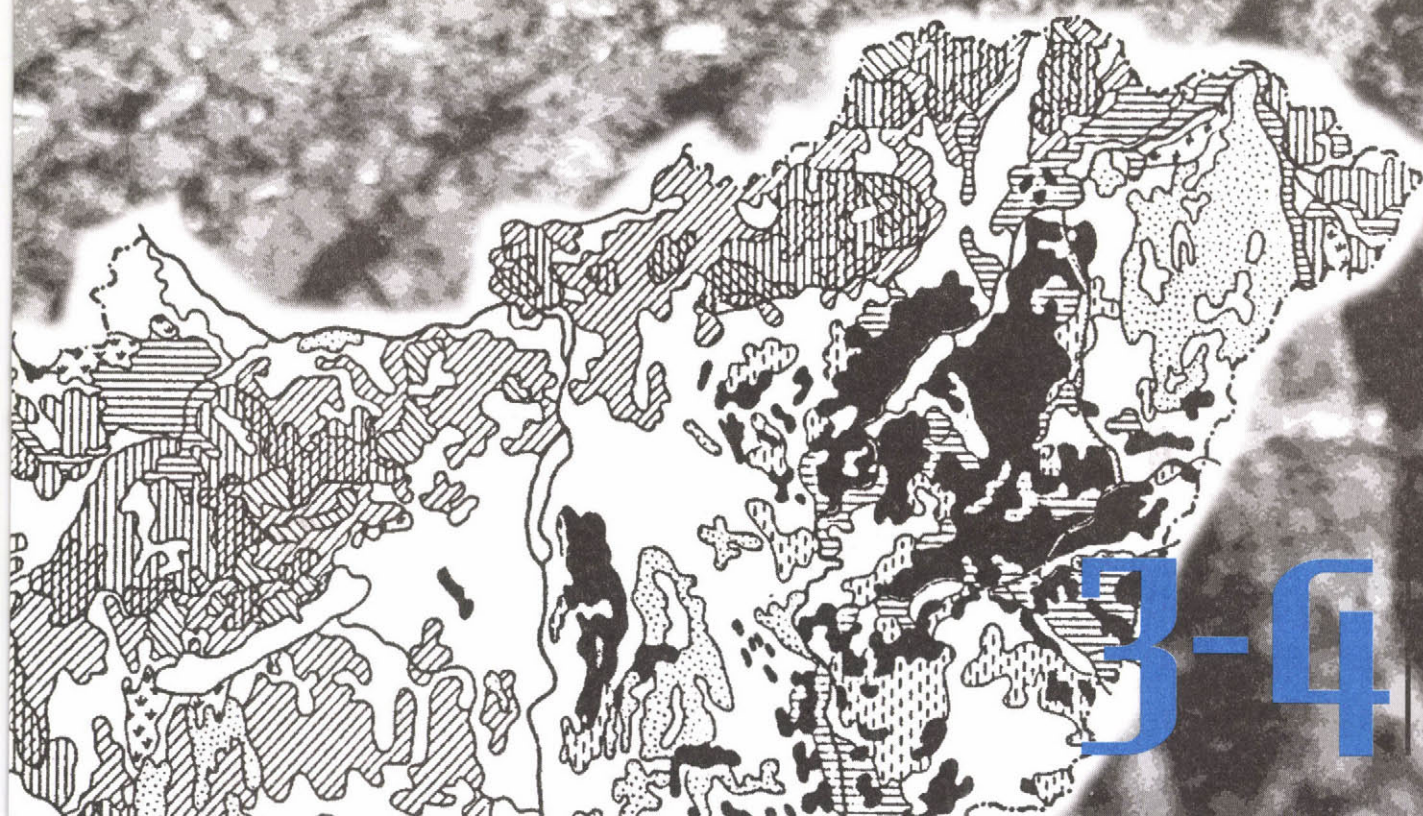
Láng István: A biomassza-képződés és a talajadottságok

Németh Tamás: Tápanyag-gazdálkodás és talaj a precíziós mezőgazdaságban

Vitányi Iván: A 20. század kulturális kihívásai

Diczfalussy Egon: Fogamzásgátlás és társadalom

Glatz Ferenc: Homok-hátság, 2009

3-4 4002

A talaj vízháztartása nemcsak a természetes növényzet és a termesztett növények vízigényének kielégíthetőségét szabja meg, hanem meghatározza a talaj levegőgazdálkodását, hógazdálkodását, biológiai tevékenységét és – ezeken keresztül – tápanyag-gazdálkodását is. Hat a talaj technológiai tulajdonságaira is, meghatározza ezzel egyes agrotechnikai műveletek szükségességét, optimális időpontját, illetve lehetséges időtartamát, gépigényét, energiaszükségletét. Végül meghatározza, hogy a talaj vagy a terület a környezet „stresszhatásait” milyen mértékig képes pufferolni, s melyek a túrészi határt meghaladó „terhelés” esetén a talajban vagy a talajjal érintkező felszíni vagy felszín alatti vízkészletekben várhatóan bekövetkező károsodások rövid vagy hosszú távon, az adott területen vagy annak környezetében.

Lásd Várallyay György: A talaj és a víz c. cikkünket a 4–6. oldalon!

A kultúra szerkezete semmiképpen sem csak az értelmiség, a kultúrával foglalkozók, a „kultúrosok” magánügye. Ez mindenféle társadalmi, politikai, gazdasági előrehaladásunk egyik vagy talán a legfőbb akadálya. Nem léphetünk előre, ha nincsen erős társadalmi közép, és annak nincsen helyzetének megfelelő közép-kultúrája. (Pontosabban: valamely társadalmi csoport csak akkor tekinthető középosztálybelinek, ha megvan a hozzá szükséges kultúrája.) És természetesen akkor sem (ami ugyanennek a helyzetnek a másik oldala), hogyha túlságosan nagy a gazdaságilag nyomorban élő, társadalmilag veszélyeztetett, kulturálisan pedig kirekesztett rétegek aránya. Ez minden eszmélkedésünk, minden jövőbe mutató program sine qua nonja.

Lásd Vitányi Iván: A 20. század kulturális kihívásai c. cikkünket a 19–23. oldalon!

Mindig akadtak naiv álmodozók, akik képtelenek voltak elfogadni, hogy a forradalmak – akárcsak a fogamzásgátlás forradalma – sohasem fordulnak vissza. Tagadhatatlan, hogy egy olyan világban, ahol 550 millió pár használ különféle fogamzásgátló technikákat, ennek a folyamatnak mindenképpen hatása van a termékenységi mutatókra. Igen jelentős összefüggést találtak az egy nőre eső termékenységi mutató és a fogamzásgátlás gyakorisága között több mint 120 fejlődő országban. A fogamzásgátlás azonban csak az alacsony termékenység elérésének eszköze, és nem a jelenség oka. A demográfiai forradalom mélyben rejlő okai sokkal összetettebbek és sokrétűbbek; tulajdonképpen a történelmi méretű társadalmi változások tükröképei.

Lásd Diczfalusy Egon: Fogamzásgátlás és társadalom c. cikkünket a 24–30. oldalon!

Címlapkép: Horváth Imre

EZREDFORDULÓ

Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián

(Megjelenik évente négy alkalommal,
a História, a Köznevelés, a Technika és a Természet Világa mellékleteként.)

Szerkesztő: Glatz Ferenc
Szerkesztőség: 1014 Budapest, Uri utca 53. Tel./fax: 356-0457
Kiadó: MTA Történettudományi Intézete
1014 Bp. Uri u. 53. Tel.: 224-6750
Kiadói munkatársak: Kovács Éva,
Csányi Attila, Nagy Béla, Horváth Imre, Péterfi András
Nyomdai munkálatok:
Mesterprint Kft. Bp., Vak Bottyán u. 30–32B
Felelős vezető: Losonczy György
ISSN 1417-8826

Tartalom

• EMBER ÉS KÖRNYEZET •

TALAJOK A 21. SZÁZADBAN	
STEFANOVITS PÁL: Talaj, termőföld	3
VÁRALLYAY GYÖRGY: A talaj és a víz	4
LÁNG ISTVÁN: A biomassza-képződés és a talajadottságok	7
ÁNGYÁN JÓZSEF-SZALAI TAMÁS-FODOR ZOLTÁN-LŐRINCZI RENÁTA-NAGY GÁBOR: A földhasználat alakulása	10
NÉMETH TAMÁS: Tápanyag-gazdálkodás és talaj a precíziós mezőgazdaságban	15

• TANULMÁNYOK •

VITÁNYI IVÁN: A 20. század kulturális kihívásai	19
A kultúra mennyisége • A kultúra szerkezete • A kultúra hét fajtája • A feladat	
DICZFALUSY EGON: Fogamzásgátlás és társadalom	24
A demográfiai forradalom és a számok zsarnoksága • Öregebben és (remélhetőleg) bölcsebben • Termékenységünk: mi történt? • A játék neve: intézményi reform • Kétségből bizalmatlanságba hajozva • Új helyzet, de régi értékrend • A bevezetésen már túl vagyunk • Megérkezés nélküli utazás	

• FIGYELŐ •

GLATZ FERENC: Homok-hátság, 2004	31
Szembesítés • Az okok • Lehetőségek • Cselekvési program	

Szerzőink

ÁNGYÁN József	kandidátus, igazgató, Szent István Egyetem Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő
DICZFALUSY Egon	az MTA külső tagja, professor emeritus, Svédország
FODOR Zoltán	PhD, adjunktus, Szent István Egyetem, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő
GLATZ Ferenc	akadémikus, az MTA Nemzeti Stratégiai Kutatási Program elnöke, igazgató, MTA Történettudományi Intézet, Budapest
LÁNG István	akadémikus, kutatóprofesszor, MTA Kutatásszervezési Intézet, Budapest
LŐRINCZI Renáta	PhD, tanársegéd, Szent István Egyetem, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő
NAGY Gábor	okl. agrármérnök, tanszéki mérnök, Szent István Egyetem, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő
NÉMETH Tamás	akadémikus, igazgató, MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet, Budapest
STEFANOVITS Pál	akadémikus, professor emeritus, Szent István Egyetem, Mezőgazdasági és Környezettudományi Kar, Gödöllő
SZALAI Tamás	PhD, egyetemi docens, Szent István Egyetem, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő
VÁRALLYAY György	akadémikus, kutatóprofesszor, MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet, Budapest
VITÁNYI Iván	a szociológiai tud. doktora, tud. tanácsadó, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest

TALAJOK A 21. SZÁZADBAN

Az MTA Társadalomkutató Központ gondozásában, a Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián című könyvsorozatban jelenik meg a közeljövőben a „Talajok a 21. században” címet viselő tanulmánykötet. (A készülő könyvet Stefanovits Pál programvezető szerkesztette.) Ízelítőként az előkészítés alatt álló munkából, jelen rovatunk cikkeit a kötetben megjelenő tanulmányokból válogattuk, és azok részleteiből, összefoglaló gondolataiból állítottuk össze. A következőkben olvasóink megismerhetik Stefanovits Pál bevezetőjét, Várallyay Györgynek a talaj vízgazdálkodásáról, Láng Istvánnak a biomassza-képződésről írt munkájának részletét, majd egy több szerző által jegyzett tanulmányt a földhasználatról, végül Németh Tamás összefoglalójának részletét a talaj és a precíziós mezőgazdaság összefüggéseiről. Az érdeklődők az írásokat teljes terjedelmükben a hamarosan megjelenő kötetben olvashatják majd.

A termőföld megbecsülése, az iránta való érdeklődés korszakonként változó. Amíg egy ország gazdaságát a mezőgazdaság alapozza meg, addig a termőföld, a talaj minősége fontos. Ahogy fejlődik az ipar, az érdeklődés és a megbecsülés gyengül. Újra középpontba csak akkor kerül, amikor az ipar és a fogyasztói társadalom beszennyezi a környezetet – és így a talajt is –, kockára téve az ember és környezete egészségét.

A termőföld megbecsülésének ez a hullámváltozása jól kimutatható az ország elmúlt százötven évi történetében. Amíg az adók fő forrását a földadó jelentette, a föld minősége mind az állam, mind a földtulajdonos számára fontos volt. Amint az ipar fejlődött, a földadó szerepe a háttérbe szorult, és a termőföld minőségére kevesebb figyelmet fordítottak. De a gazdasági válságok idején fontos lett a talaj, mert a termőföld megtartó ereje a munkanélküliség ideiglenes levezetését szolgálta. Így indult meg 1926-ban az országos szikjavítási akció, részben munkát adva a nincstelen parasztságnak, részben megalapozva a jobb terméseket a megjavított területeken. Hasonlóképpen vált fontossá az 1940-es évek elején a talaj minősége a telepítési akciók megszervezésében.

A második világháború földindulása ismét megváltoztatta a helyzetet. A kisüzemi gazdálkodást felváltó nagyüzemek a termelés megszervezése érdekében a talajviszonyok részletes és térképszerű megismerését igényelték. A trágyázás, a savanyútalaj-javítás szakszerű megalapozása, valamint a talajvédelem megtervezése és kivitelezése üzemi részletességű adatokat igényelt, hogy az állam által jelentős mértékben támogatott termésmenvelő beavatkozások megvalósíthatók legyenek. Ennek érdekében jól működő vállalatok (talajjavító, valamint talajvédelmi vállalat), szaktanács-

STEFANOVITS PÁL

Talaj, termőföld (Bevezető egy kötethez)

adó intézmények alakultak és működtek. Rövid idő múlva azonban ezeket felszámolták, mert az ország minden gazdasági erejét az ipar fejlesztésére fordították.

Míg a termőföld megbecsülésének felívelő szakaszában a talajtani ismeretek alkalmazása, új

módszerek és irányok kutatása eredményes volt, a hanyatlás idején mindezek elsorvadtak. Az intézményeket leépítették, és a gyakorlott szakembereket más munkakörökbe irányították át.

További változást jelentett a kárpótlás bevezetése, amely a már kidolgozott és alkalmazott új földértékelési rendszer helyére visszaállította az „aranykorona”-rendszert, azzal az indoklással, hogy a földek államosításakor ez volt érvényben, tehát a kárpótlást is ezen az alapon kell végezni.

Ezzel egyidejűleg a figyelem a termőföldre terelődött, mint a környezet fontos részére, és így a termelési feladatok mellé felzárkóztak a környezetvédelmi igények is. Ennek következtében átformálódtak a földdel való gazdálkodás irányai és feladatai. A termőföld megbecsülésének mai helyzete erősen ambivalens, mert várhatóan megnő a talajnak mint tőkének az értéke, ugyanakkor a jó környezet és a nemzetközi előírások érdekében a termőföld egy részét ki kell vonni a szántóföldi művelésből és másképp kell hasznosítani.

Annak érdekében, hogy a termőföld-hasznosítás átrendeződése a legkedvezőbb módon valósuljon meg, különösen fontosnak tartjuk a lehetséges megoldások részletes és mélyreható elemzését. Körültekintő és az ismeretek széles körét felölelő javaslatok kidolgozásával meg kell győzni a közvéleményt és a döntéshozókat, hogy a szükséges átalakulás a legkisebb zökkenővel és a legkevesebb hibával valósulhasson meg.

A fenntartható fejlődés két kiemelkedő alapeleme Magyarországon legfontosabb természeti erőforrásunkat képező *talajkészleteink észszerű hasznosítása*, védelme, állagának megőrzése, *sokoldalú funkcióképességének fenntartása*; valamint a racionális gazdálkodás felszíni és felszín alatti vízkészleteinkkel és azok minőségének megóvása. Ez *mezőgazdaságunk, vízgazdálkodásunk és környezetvédelmünk* egyik legfontosabb *közös feladata*, amely az állam, a tulajdonos és a használó, valamint az egész társadalom részéről megkülönböztetett figyelmet igényel, átgondolt és összehangolt intézkedéseket tesz szükségessé [...].

A társadalom egyre inkább igénybe veszi, a fenntartható fejlődés egyre inkább épít a *talaj különböző funkcióira*, amelyek közül a legfontosabbak a következők:

a) Feltételeken megújuló természeti erőforrás.

b) A többi természeti erőforrás (sugárzó napenergia, légkör, felszíni és felszín alatti vízkészletek, biológiai erőforrások) hatásának integrátora, transzformátora, reaktora. Ily módon biztosít életteret a talajban az élettevékenységnek, termőhelyet a természetes növényzetnek és a termesztett kultúráknak.

c) A primer biomassa-termelés alapvető közege, a bioszféra elsődleges tápanyagforrása.

d) Hő, víz és növényi tápanyagok természetes raktározója.

e) A talajt (és a teresztris ökoszisztémákat) érő, természetes vagy emberi tevékenység hatására bekövetkező stresszhatások pufferközege.

f) A természet hatalmas szűrő- és detoxikáló rendszere.

g) A bioszféra jelentős génrezervoárja, a biodiverzitás nélkülözhetetlen eleme.

h) Földtörténeti és történelmi örökségek hordozója.

E funkciók fontossága, jelentősége, „súlya” térben és időben egyaránt változott és változik ma is. Hogy hol és mikor melyik funkciót hasznosítja az ember, az adott gazdasági helyzettől, szocioökonómiai körülményektől és politikai döntésektől, az ezek által megfogalmazott céloktól, „elvárásoktól” függ. Hosszú időn keresztül csak a biomassa-termeléssel kapcsolatos a), b) és c) funkciók voltak fontosak, míg az utóbbi években különösen felértékelődtek a környezet minőségével kapcsolatos d), e), f) és g) funkciók. [...]

A világ édesvízkészletei egyre inkább keresett hiánycikké, *stratégiai jelentőségű* tényezővé vál-

VÁRALLYAY GYÖRGY

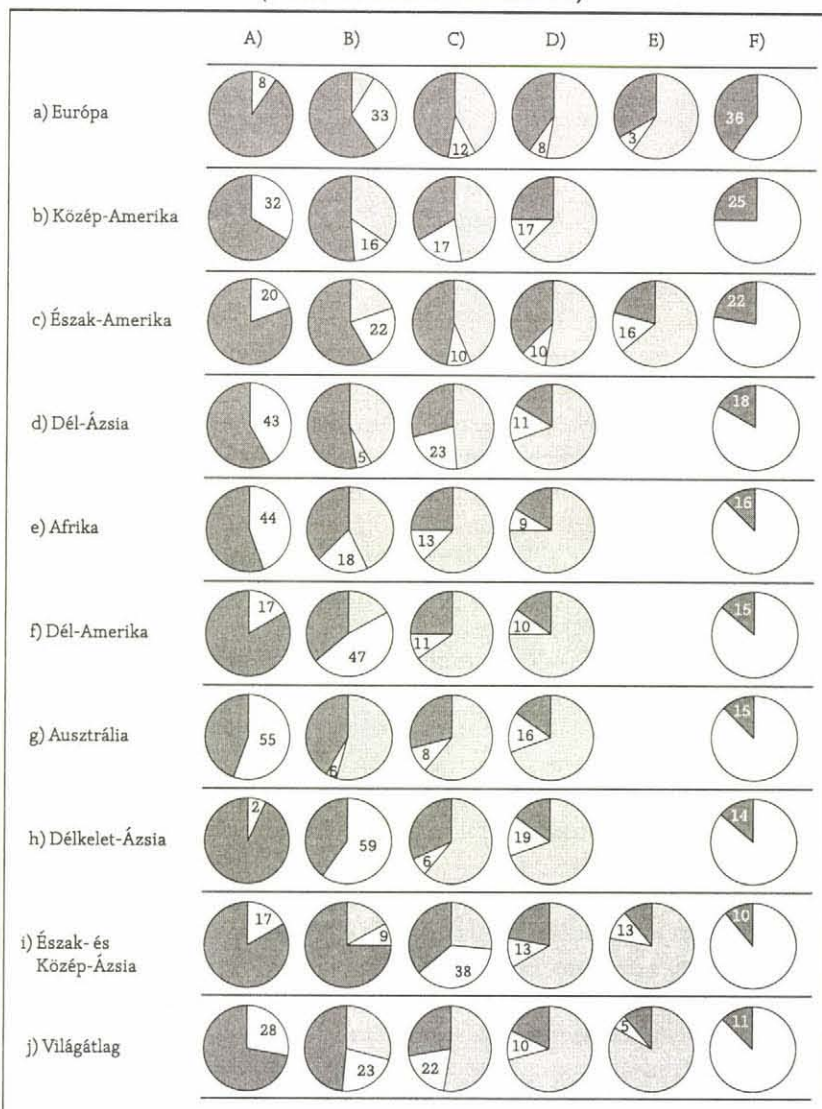
A talaj és a víz

nak. A vízfelhasználás hatáskóának növelése tehát parancsoló feladat, amelynek nincs alternatívája. Különösen érvényes ez akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a vízkészletek közvetlen jelentőségén túlmenően az emberiség létét biztosító bio-

massza-termelést akadályozó tényezők jelentős része is a vízháztartással kapcsolatos, annak oka vagy következménye. Szemléletesen mutatja be ezt a FAO adatai alapján készített 1. ábra.

Magyarország természeti adottságai között is nagy biztonsággal előrejelezhető, hogy az életminőség javítását cél-

1. ábra. A talaj termékenységét gátló főbb tényezők a Földön (az összes terület százalékában)

Forrás: Várallyay Gy.: A talaj vízgazdálkodása és a környezet. Magyar Tudomány, XLVI. évf. 7. sz. 2001.

Megjegyzés: A) Szárazság. B) Tápanyaghány és/vagy szennyezés. C) Sekély termőréteg. D) Túl bő nedvesség. E) Állandó fagy. F) Hasznosítható.

zó társadalmi fejlődésnek, a mezőgazdaság-fejlesztésnek és a környezetvédelemnek egyaránt a víz lesz egyik meghatározó tényezője, a vízfelhasználás hatékonyságának növelése, illetve ennek érdekében a talaj vízháztartás-szabályozása pedig megkülönböztetett jelentőségű kulcsfeladata.

Vízkészleteink ugyanis korlátozottak. A lehulló csapadék a jövőben sem lesz több (sőt a megjósolt globális felmelegedés következtében esetleg kevesebb), mint jelenleg, s nem fog csökkenni tér- és időbeni változékonysága sem. Hazánkban – elsősorban az Alföldön – pedig éppen ennek van megkülönböztetett jelentősége. Az átlagos 550 mm évi csapadékmennyiség ugyanis többnyire szeszélyes időbeni és területi megoszlásban hull le [...], gyakran csupán szerény hányada jut el a növényig [...]. Ezért adódik azután sokszor zavar a növények vízellátásában, s van, vagy lenne szükség a hiányzó víz utánpótlására, illetve a káros víztöbblet eltávolítására – esetleg ugyanabban az évben, ugyanazon a területen.

A 85–90%-ban szomszédos országokból érkező felszíni vizeink mennyiségének növekedésére sem lehet számítani, különösen nem a kritikus „kisvízi” időszakokban. Felhasználhatóságuk mértékét nemzetközi egyezmények szabályozzák, az országból kilépő vízfolyások garantálandó vízminőségével együtt. Különböző okok miatt nem lehet mesterséges víztározó-kapacitásunk jelentősebb növekedésére sem számítani. Felszín alatti vízkészleteink ugyancsak nem termelhetők ki korlátlanul, súlyos környezeti következmények nélkül, mint erre az utóbbi években a már-már katasztrofális következményekkel járó és „sivatagosodási tüneteket” okozó Duna-Tisza közti talajvízszint-süllyedés hívta fel a figyelmet [...].

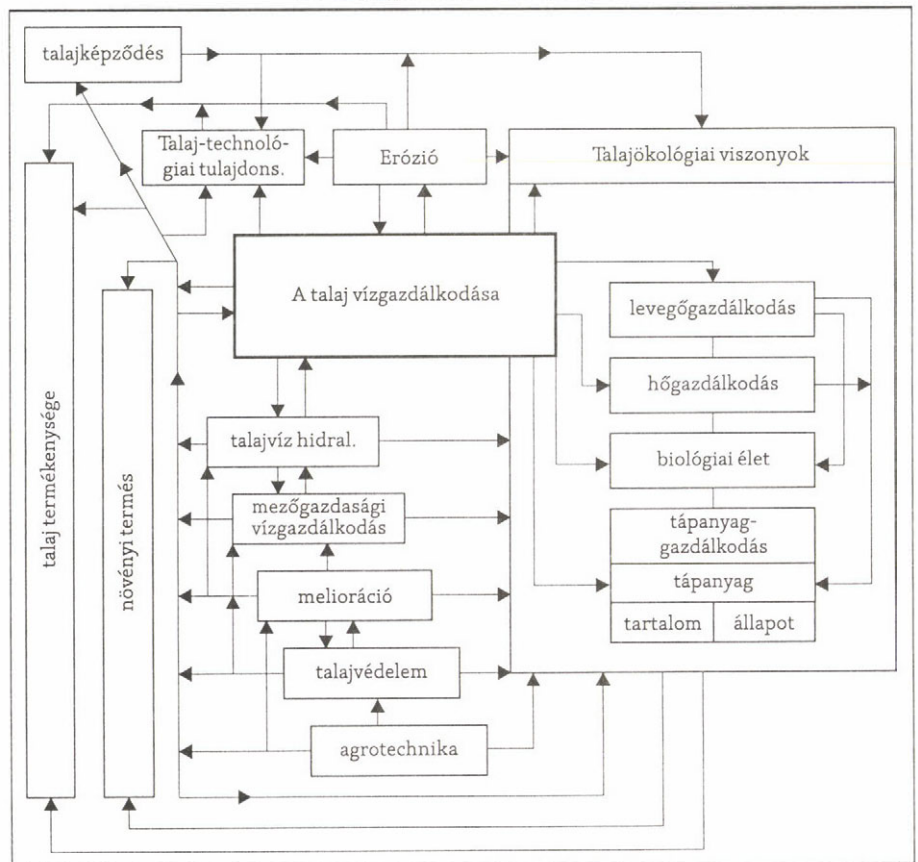
A korlátozott készletekből először a lakossági és az ipari vízigényeket kell kielégíteni, beleértve az üdülés és természetvédelem igényeit is. Mivel ezek mindegyike gyorsan és nagymértékben növekszik, a fokozott mértékű felhasználással óhatatlanul romló vízminőség pedig újabb és újabb vízkészleteket zár ki a növénytermesztési vízfelhasználásból, egyértelműen levonható az a következtetés, hogy a biomassza-termelés növekvő vízigényét a jövőben Magyarországon (is) csökkenő vízkészletekből kell kielégíteni. Hasonlóan, mint a világ számos más területén.

Mindez csak a vízfelhasználás hatásfokának növelésével képzelhető el és valósítható meg, amelynek egyik alapvető eleme a talaj vízháztartásának, nedvességforgalmának hatékony szabályozása. Nem túlzás

ugyanis azt állítani, hogy a talaj hazánk legnagyobb kapacitású természetes víztározója. Jól mutatják ezt az alábbi – becslült és jelentős mértékben ingadozó – számadatok:

- a hazánkba lépő felszíni vízfolyások hozama: 110–120 km³/év;
- a Balaton víztömege: 2–2,5 km³;
- a hazánk területére hulló (átlagosan 550–600 mm-nyi) évi csapadék mennyisége: 50–55 km³;
- a talaj felső egyméteres rétegének tározótere 30–35 km³. Ennek mintegy fele a növény számára nem hozzáférhető „holtvíz”, másik fele „hasznosítható víz”, amelyre vonatkozóan pontos területi adatok állnak rendelkezésünkre. Mindez azt jelenti, hogy a lehulló csapadék több mint fele (!) egyszerre „beleférne” a talajba, ha beszivárgását nem akadályozná a talaj tározóterének kisebb-nagyobb mértékű vízzel telítettsége vagy a talaj felszínén, illetve felszínközeli rétegekben kialakuló kis vízvezető képességű (lassú víznyelésű) réteg, ami meggátolja vagy lassítja a talaj nedvességtározó terének feltöltését. Ezért fordul elő – nagy területeken – az a helyzet, hogy a belvizek természetes eltűnése vagy mesterséges eltüntetése után a csapadékszegény nyári időszakban

2. ábra. A talaj vízgazdálkodásának hatása a talaj egyéb jellemzőire, és szabályozásának lehetőségei

Forrás: Váralyay Gy.: Talaj mint a biomassza-termelés aszályérzékenységének tényezője. Vízügyi Közlemények, 1988. 3. 46–68.; uő: A mezőgazdasági vízgazdálkodás talajtani alapjai. Agrokémia és Talajtan, 1989. 38. 33–50.

a talaj viszonylag vékony rétegében tározott csekély vízmennyiség csak rövid ideig képes a növényzet vízigényét kielégíteni, s a tavasszal belvizes vagy túlnedvesedett területek egy tekintélyes részén komoly aszálykárok jelentkeznek. Ez a „vízháztartási kétarcúság” egyik jellemzője a magyar Alföldnek, amelyben a talaj megkülönböztetett fontosságú szerepe nem vitatható.

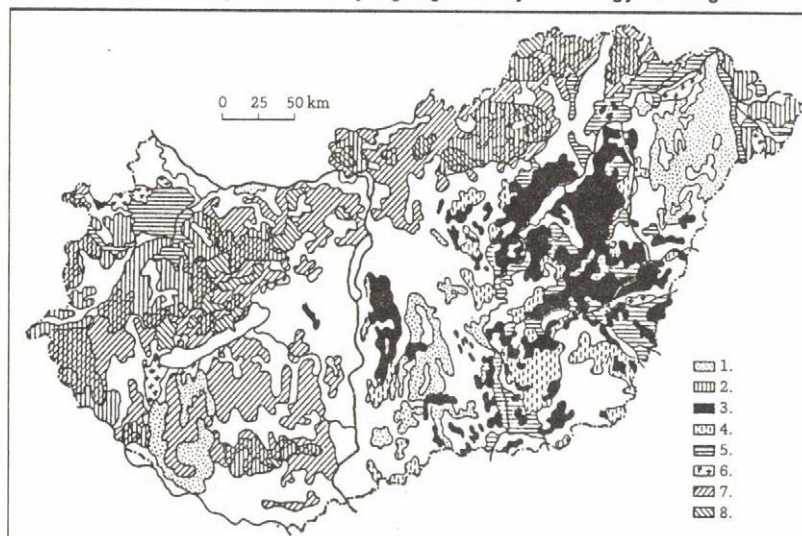
Egy akadémiai felmérés megállapítása szerint a jó minőségű talajvízből kapillárisan a talajvízszint feletti talajrétegekbe jutó víz mennyisége Magyarország teljes öntözési kapacitásának két-háromszorososa. Nem mindegy tehát, hogy ez a hatalmas potenciális talajnedvességtározó-tér hogyan töltődik fel, hogyan telítődik, miként hasznosul. [...]

A talaj sokoldalú funkcióinak zavartalanságában, termékenységében és környezeti érzékenységében egyaránt megkülönböztetett szerepe van a talaj vízgazdálkodásának.

A talaj vízháztartása nemcsak a természetes növényzet és a termesztett növények vízigényének kielégíthetőségét szabja meg, hanem meghatározza a talaj levegőgazdálkodását, hőgazdálkodását, biológiai tevékenységét és – ezeken keresztül – tápanyag-gazdálkodását is. Hat a talaj technológiai tulajdonságaira is, meghatározva ezzel egyes agrotechnikai műveletek szükségességét, optimális időpontját, illetve lehetséges időtartamát, gépigényét, energiaszükségletét. Végül meghatározza, hogy a talaj vagy a terület a környezet „stresszhatásait” milyen mértékig képes pufferni, s melyek a tűrési határt meghaladó „terhelés” esetén a talajban vagy a talajjal érintkező felszíni vagy felszín alatti vízkészletekben várhatóan bekövetkező károsodások rövid vagy hosszú távon, az adott területen vagy annak környezetében. Ezen összefüggéseket foglalja össze a 2. ábra.

Az ország agroökológiai potenciálját korlátozó tényezők (3. ábra) nagy része közvetlenül vagy közvetve a talaj vízgazdálkodásával kapcsolatos, a talaj sajátos nedvességforgalmának az oka vagy következménye. A láposodás és mocsarasodás elsődleges okai például a hosszabb-rövidebb ideig tartó felszíni vízborítás, a vízzel történő tartós túltelítettség, a túl bő nedvességviszonyok, ill. ennek fizikai, kémiai, biológiai és anyagforgalmi következményei (nagy biomassza-termékanyag-vegetáció; uralkodóan anaerob viszonyok → lassú szervesanyag-lebomlás → nagy szervesanyag-tartalom). A víz mint oldószer, reagens és szállító közeg fontos, gyakran meghatározó szerepet játszik a sófelhalmozódási és/vagy szikesedési folyamatokban, a talaj vízgazdálkodásának tehát megkülönböztetett jelentősége van a szikes talajok kialakulásában. Az eróziós károk jelentős része ugyancsak a talaj vízgazdálkodásának a következménye (limitált beszivárgás → felszíni lefolyás → erózió).

3. ábra. A talajok termékenységét gátló tényezők Magyarországon

Forrás: Szabolcs I.–Várallyay Gy.: A talajok termékenységét gátló tényezők Magyarországon. *Agrokémia és Talajtan*, 1978. 27. 181–202.; Várallyay Gy.: Magyarország talajainak vízháztartási és anyagforgalmi típusai. *Agrokémia és Talajtan*, 1985. 34. 267–298.

1. Szélsőségesen könnyű mechanikai összetétel. 2. Savanyú kémhatás. 3. Szikesedés. 4. Szikesedés a talaj mélyebb rétegében. 5. Szélsőségesen nehéz mechanikai összetétel. 6. Láposodás. 7. Erózió. 8. Felszínközeli tömör kőzet.

Ugyanakkor a felsorolt gátló tényezők túlnyomó része (pl. a szélsőségesen könnyű vagy nehéz mechanikai összetétel, szikesedés, felszínközeli tömör kőzet) elsősorban épp a talaj vízgazdálkodásának befolyásolásával korlátozza közvetlenül vagy közvetve a talaj termékenységét, az élővilág (biota, természetes növényzet, termesztett növények) talajökölógiai igényeinek kielégítését.

Felméréseink szerint hazánk talajainak mintegy 44%-a kedvezőtlen, 26%-a közepes és csupán 30%-a jó vízgazdálkodású. [...]

Az előzőekből következik, hogy a talaj zavartalan funkcióit biztosító, a talaj állagának romlását megelőző vagy megakadályozó beavatkozások az esetek többségében a talaj vízháztartásának szabályozását célozzák. A talaj-vízháztartási beavatkozások jelentős része ugyanakkor eredményes és hatékony környezetvédelmi intézkedés is, amely egyik nélkülözhetetlen elemét jelenti felszíni és felszín alatti vizeink minőségvédelmének s a „fenntartható” tájgazdálkodásnak. [...]

A fenntartható (mezőgazdasági) fejlődés és a környezetkímélő talajhasználat érdekében a talaj tulajdonságait és a környezeti tényezőket úgy kell befolyásolni, hogy

- a felszínre jutó csapadékvíz minél nagyobb hányada jusson a talajba (felszíni lefolyás és párolgás csökkentése);
- a talajba jutó víz minél nagyobb hányada tározódjon a talajban (vízraktározó képesség növelése, „szivárgási veszteségek” csökkentése);
- a talajban tárolt/tározott víz minél nagyobb hányada váljon a termesztett növények által hasznosíthatóvá.

A Föld élővilága két nagy élet-
térben található: a tengerek-
ben és tavakban, illetve a száraz-
földön lévő talajokban és a rajtuk
képződött ökoszisztémákban.
Beclsések szerint valószínűleg
mintegy 10 millió faj él a Földön,
de ennek alig több mint egyti-
zedét írták le a tudósok. A jelen-
leg ismert élőlényfajok száma
1 millió 113 ezer. (Ebből: vírusok 1 ezer, gombák 46 ezer, al-
gák 26 ezer, növények 248 ezer, rovarok 751 ezer, halak 18
ezer, kétéltűek 4 ezer, hüllők 6 ezer, madarak 9 ezer, emlő-
sök 4 ezer.)

Ezek a számok természetesen folyamatosan változnak.
Részben azért, mert új fajokat fedeznek fel és írnak le, rész-
ben elsősorban azért, mert az emberi tevékenység káros ha-
tására számos faj teljesen kipusztul.

A biomassza-képződés alapja a fotoszintézis. Ennek lé-
nyege, hogy egyes élőlények, például algák, növények meg-
kötik a levegőből származó (vagy a vízben, oldott állapotban
lévő) szén-dioxidot, és a napenergia segítségével új szerves
anyagokat szintetizálnak. A folyamat eredményeként gáz
alakban oxigén szabadul fel. Így keletkezik a *fitomassza*,
amit *elsődleges biomasszának* neveznek. A növényevő álla-
tok képezik a *másodlagos biomasszát*, amelybe beleszámít-
ják ezeknek az élőlényeknek az anyagcseretermékeit is (vi-
zelet, ürülék). A biológiai iparok (élelmiszeripar, bőripar,
papíripar stb.) főtermékeit, melléktermékeit és hulladékait
nevezik *harmadlagos biomasszának*.

Az első globális adatsort a Föld éves biomassza-képződé-
séről a múlt század hetvenes éveiben állították össze a Nem-
zetközi Biológiai Programnak nevezett nagyméretű, inter-
diszciplináris kutatómunka keretében. A felmérés főbb ada-
tait az 1. táblázat tartalmazza. Adott esetben a szárazföldön
található tavak, folyók, kisebb vízfolyások növényzetének
éves gyarapodását is figyelembe vették, de az óceánok és
tengerek biológiai produkcióját nem tartalmazza a táblázat.

Az adatokból világosan látszik, hogy az erdőknek külön-
leges szerepük van a Föld biológiai egyensúlyának fenntar-

LÁNG ISTVÁN

A biomassza-képződés és a talajadottságok

tásában. Az évente létrejövő el-
sődleges biomasszának 68%-a az
erdőkben képződik. Egy másik
adatsor szerint fel lehet bontani
ezt a számot két részre: kereken
50% jut a trópusi erdőkre, 18% a
mérsékelt éghajlatú és az arid
vagy semi-arid zónák erdeire.
Tehát a trópusi erdők fenntartá-
sa és védelme globális érdek az

atmoszféra szén-dioxid- és oxigéntartalma közötti egyen-
súly stabilizálásában. Sajnos, ennek a ténynek ismerete sem
gátolja meg a trópusi erdők rohamos és nagymértékű kivá-
gását, elpusztítását. Az erdőirtás hajtóereje a mezőgazdasá-
gi területek növelése növénytermesztés és legeltetési ál-
lattenyésztés céljaira, a növekvő népesség igényeinek kielé-
gítésére.

1972-ben 100 ezer km², 1992-ben 170 ezer km² trópusi
esőerdőt termeltek ki. A tendencia sajnos azóta sem javult.

Mészáros Ernő *A környezettudomány alapjai* című
könyvében (2001) adatokat közöl a különböző földrajzi öve-
zetek elsődleges biológiai produkciójáról, melyeket a 2. táb-
lázatban teszünk közzé.

2. TÁBLÁZAT. A KÜLÖNBÖZŐ SZÁRAZFÖLDI ÖKOSZISZTÉMÁK ELSŐDLEGES
PRODUKCIÓJA A LEKÖTÖTT SZÉN MENNYISÉGÉVEL JELLEMZVE

Ökoszisztéma	Produktivitás	
	gC m ⁻² év ⁻¹	t/ha/év
Trópusi erdő	1000-3500	10-35,0
Mérsékelt övi erdők	600-2500	0,6-25,0
Északi erdők	400-2000	0,4-2,0
Trópusi füves területek	500-3000	0,5-3,0
Mérsékelt égövi füves területek	400-1500	0,4-1,5
Tundra és magashegyi növényzet	50-400	0,05-0,4
Sivatagok, félsivatagok	10-500	0,01-0,5
Mezőgazdasági területek	100-5000	0,1-50,0
Mocsarak	800-3500	0,8-35,0
Tavak és vízfolyások (algák, baktériumok)	100-1500	0,1-15,0

Forrás: Mészáros E.: *A környezettudomány alapjai*. Bp., 2001. 210.

A természetes vegetációk közül a trópusi erdők bio-
masszahozama mutatja a legnagyobb értéket. A mezőgazda-
sági területeken a biomassza-termelés igen széles határok
között mozog. Lehet nagyon alacsony is, de helyenként fe-
lülmúlhatja a trópusi erdők mutatóit.

Az agrár-ökoszisztémákon belül a gabonatermelés világ-
méretekben dinamikusan növekedett (1. ábra). A növeke-
désnek két oka van: nagyobb területen takarítottak be gabo-
naféléket, illetve intenzívvé tették a termelési folyamatokat
(nemesített vetőmagvak használata, növényvédő szerek,

1. TÁBLÁZAT. ÉVES PRIMÉR PRODUKCIÓ A VILÁG SZÁRAZFÖLDI TERÜLETEIN
(ABSZOLÚT SZÁRAZANYAG 10¹⁵* G/ÉV)

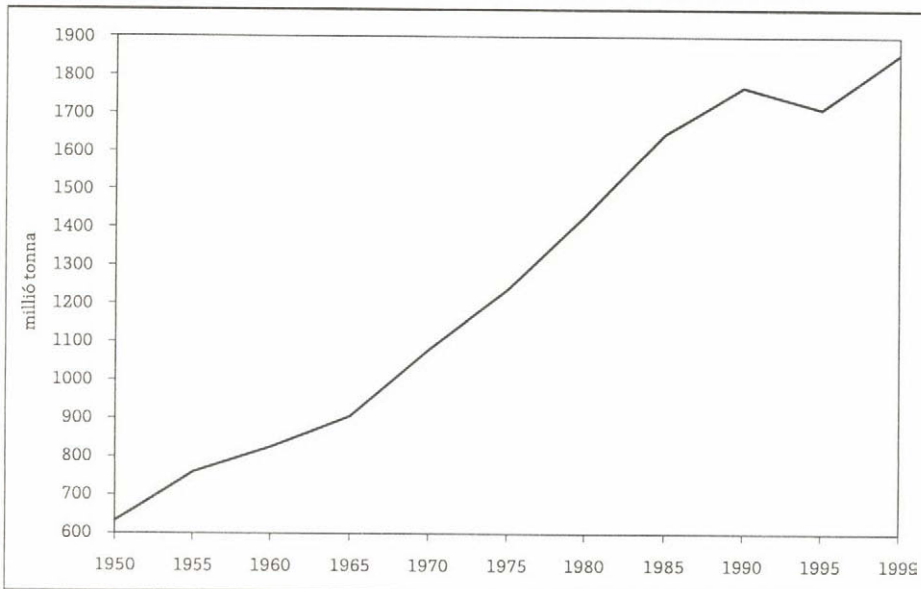
Megnevezés	10 ¹⁵ g/év	Százalékos arány
Világ összesen	117,5	100,0
ebből		
Növénytermelés	9,1	7,7
Gyep	20,1	17,0
Erdők	79,9	68,0

Forrás: *The Global Carbon Cycle*, 1979.

* 10¹⁵ g = 1 milliárd tonna

1. ábra. A világ gabonatermelése 1950–1999 között millió tonnában

Forrás: Vital Signs, 2000.

műtrágyák alkalmazása, a talajművelés és a betakarítás műszaki folyamatainak korszerűsítése stb.). Ily módon jelentősen megnövekedett a mezőgazdaságban keletkező biomasz mennyisége.

A terméshozamok növekedési üteme felülmúlta a világ népességének nagymérvű növekedését. 1950-ben 2,5 milliárd fő élt a Földön, az évszázad végére az emberiség létszáma meghaladta a 6 milliárd főt. 1950-ben egy főre 247 kg gabona jutott, 1999-ben 309 kg. A világ élelmezési problémái nem a termelésben gyökereznek, hanem az egyenlőtlen eloszlású termelési lehetőségekben, illetve egyes régiók lakosainak alacsony jövedelmében, ami nem teszi lehetővé a megfelelő mennyiségű gabona megvásárlását és így különböző élelmiszersegélyeken kénytelenek tengődni.

A természetes ökoszisztémák következő rövid áttekintése elősegíti a biomasz-képződés globális jellegzetességeinek jobb megértését.

Némi leegyszerűsítéssel öt ökoszisztéma-csoportot különítenek el, melynek főbb jellemzői a következők:

1. *Az agroökoszisztémák.* Segítségükkel állítják elő az élelmiszert és az ipari nyersanyagokat (pl. kender, gyapot). Egyúttal a gazdasági növények génforrásai is itt találhatóak.

2. *A tengeri ökoszisztémák.* Az emberek táplálkozásához halakat, rákokat, kagylókat és más élőlényeket szolgáltatnak. Az algák, moszatok és más növények élelmiszerként és ipari nyersanyagként is hasznosíthatók. Egyúttal igen jelentős genetikai erőforrások őrzői ezek az ökoszisztémák.

3. *Az erdei ökoszisztémák.* Ezekből farönk, tűzifa, állati takarmány nyerhető. Az emberi táplálkozás választékát bővítik az ún. „erdei melléktermékek”, például méz, bogyós gyümölcsök, gombák, egyes vidékeken az ehető hajtások. A

vadgazdálkodásban is jelentős szerepük van. Hozzájárulnak a víz megőrzéséhez és tárolásához, védik a talajokat az eróziótól.

4. *Az édesvízi ökoszisztémák.* Az emberi táplálkozáshoz halakat és más élőlényeket (rákot, kagylót, békát stb.) szolgáltatnak. Meghatározó szerepük van az ivóvíz- és az öntözővíz-ellátásban. Igen változatos genetikai tartalékokat jelentenek.

5. *A füves ökoszisztémák.* Gazdasági állatok takarmánybázisa és a vadállomány fenntartója. Hasznos állati termékek (hús, bőr, csont, toll stb.) nyerhetők ezeken a területeken. Részt vesznek a víz körforgalmának szabályozásában. Hatalmas genetikai erőforrásokat őriztek meg. Értékes gyógynövények termőhelyei.

A biomasz-produkció képződésének fontos előfeltétele a *biológiai sokféleség*, vagyis a *biodiverzitás* folyamatos

megőrzése és védelme. A gazdasági növények és állatok esetében a biodiverzitás fogalma elsősorban az adott fajták változatosságának megőrzésére és hasznosítására irányul. Több nemzetközi megállapodás szolgálja ezt a célt, de ezek között elsődleges az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciáján (Rio de Janeiro, 1992) elfogadott *Egyezmény a biológiai sokféleségről* elnevezésű dokumentum. Jellegét illetően jogilag kötelező mindazon országok számára, amelyek aláírták, illetve a legfelső szintű törvényhozó testületeikkel jóváhagyták az egyezményhez való csatlakozást. Kötelezettség az is, hogy a nemzeti jogrendjükbe beillesztik, illetve összhangba hozzák a nemzetközi megállapodás legfontosabb megállapításait. A magyar országgyűlés 1994. február 24-én erősítette meg a biodiverzitás védelméről szóló dokumentumot.

A konkrét kötelezettségek röviden összefoglalva a következők a *Nemzetközi környezetvédelmi és természetvédelmi egyezmények jóváhagyása és végrehajtása Magyarországon, 1995* című összeállítás alapján:

– Az adott ország nem okozhat környezeti kárt határain kívül.

– Nemzeti stratégiát kell kialakítani a biológiai sokféleség védelmére, és a megőrzést integrálni kell az egyes szakterületi és ágazati politikákba és tervekbe.

– Szükséges megfigyelni a biológiai sokféleség azon összetevőit, amelyek fontosak a megőrzés szempontjából.

– Gondoskodni kell az in situ védelemről a védett területeken, és megfelelő intézkedésekkel fenntartani az ex situ védelmi intézményeket.

– Környezeti hatásvizsgálatokat kell végezni azokon a fejlesztési terveken és programokon, amelyek várhatóan jelentősen károsítják a biológiai sokféleséget.

– Azonnal értesíteni kell más államokat, ha az adott ország területén olyan esemény következik be, ami potenciálisan fenyegeti a szomszéd országok biológiai sokféleségét.

– Kölcsönösen lehetővé kell tenni, hogy más országok is hozzájuthassanak az adott ország genetikai erőforrásaihoz, de megegyezésekkel kell szabályozni a várható haszon megsztását.

A biológiai sokféleségről szóló nemzetközi egyezmény végrehajtását az egyezményt aláíró országok által létrehozott konferencia koordinálja és ellenőrzi. Ez kétévenként ülésezik.

Az európai országok között igen szoros együttműködés van a biológiai sokféleség védelme érdekében. Ez illeszkedik a globális jellegű szervezeti keretekbe, vagyis a konferencia, mint integráló intézmény, működési rendjébe. 2002. február 24–28. között Budapesten tartottak értekezletet az európai államok szakértői, ahol elfogadták a *Report of the Second Intergovernmental Conference „Biodiversity in Europe”* című jelentést.

Az értekezlet keretében a fő figyelmet az erdei ökoszisztémák biológiai sokféleségére, a jövevényfajok elterjedésével kapcsolatos problémákra, a biomonitöring módszertani kérdéseire, a biodiverzitás-védelem finanszírozási kérdéseire és a nemzeti biodiverzitás megőrzésének stratégiájára fordították. Magyarországon elkészült a nemzeti biodiverzitás-védelmi stratégia, amely rövidesen a kormány, majd az országgyűlés elé kerül jóváhagyásra. [...]

A biomassza az ökoszisztémák anyagkörforgalmában termelődő, újratermelhető nyersanyag. Ez a tulajdonság csak akkor marad fenn, ha biztosítják az anyagkörforgalom szinten tartásának feltételeit, azaz a termelésnek és a fogyasztásnak összhangban kell lennie a természeti környezet által biztosított adottságokkal. Az egyensúly megbontása veszélyeztetheti a biomassza újratermelhetőségét, ami ezen „megújítható” nyersanyag kiapadásához vezethet. Ez indokolja, hogy a biomassza termelése és hasznosítása lehetőségeinek kidolgozását össze kell kapcsolni a természetes és a mesterséges ökoszisztémák védelmét, megőrzését biztosító feltételek vizsgálatával is, azért, hogy az előállítható biológiai nyersanyag termelési szintjét megőrizhessék, sőt hosszú távon növelni tudják. [...] Hazánkban a gabonatermelés meghatározó tényező az ország szervesanyag-termelésében. Minden más eltörpül mellette. Második helyen van az erdei biomassza éves produkciója, ezután következnek sorrendben a szalastakarmányok, az ipari és a kertészeti növények. [...]

*

Magyarországnak az Európai Unió tagjaként át kell vennie az EU jogrendjének alapvető szabályozási rendszerét és a termelést, többek között az agártermelést is illeszteni kell az unióban kialakított ágazati politika gyakorlatához.

A közös agrárpolitika szigorú piacsabályozási rendtartást alakított ki. A termelés egyes területein mennyiségi korlátozásokat vezettek be, megnövekedett a minőség iránti igény. A környezet- és természetvédelem előtérbe került és összekapcsolódott a vidékfejlesztéssel, a tájak gondozásával és értékeinek megőrzésével, illetőleg a helyi lakosság foglalkoztatási lehetőségeinek kibővítésével. Az EU költségvetéséből jelentős összegeket fordítanak az olyan mező- és erdőgazdálkodási formák kialakítására, amelyek környezetkímélők, elősegítik a biodiverzitás védelmét, és minimalizálják a természeti erőforrások felhasználását. [...]

A tudományos felmérések szerint az ország mezőgazdasági területének 55%-a alkalmas a piacorientált árutermelésre (intenzív gazdálkodással, de ellenőrzött környezetkímélő technológiákkal), mintegy 35%-nyi területen a jövőben extenzív termelési módokat célszerű alkalmazni. Az ország területének 10%-a védettnek nyilvánított a természeti értékek és az ivóvízbázisok megőrzése céljából. Ezen a helyeken a gazdálkodást szigorú szabályok korlátozzák. Az extenzív termelést folytató körzetekben a gazdák megállapodásokat kötnek az illetékes állami szervek képviselőivel a termelés szabályozott körülmények közötti folytatásáért. Ezek az eljárások csökkentik a gazdaságilag hasznos hozamokat, ezért az állam speciális anyagi támogatást ad, ami ellensúlyozza a termelők jövedelemkiesését.

A Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program különböző célprogramokat foglal magában. Ezek a következők:

- Integrált gazdálkodási célprogram.
- Ökológiai gazdálkodási célprogram.
- Extenzív gyephasznosítási célprogram.
- Vizes élőhely célprogram.
- Térségi (zonális) célprogramok: érzékeny természeti területek rendszere.
- Képzési, szaktanácsadási és demonstrációs programok.

Mind egyik célprogram esetében részletes előírások vannak a növénytermesztés és állattenyésztés technológiai folyamatainak környezetkímélő és természeti értékeket védő szabályozásaira. Az egyéni és társasgazdaságok először 2002-ben kapcsolódtak be pályázati úton nagyobb számban az egyes célprogramokba. Várható, hogy a részvétel növekvő tendenciája a jövőben még erősödik, és az EU-tagsággal általánossá válik.

Az ország éves biomassza-termelése szempontjából a leírt strukturális és termeléstehnológiai változás azonban azt jelenti, hogy bizonyára csökkenni fog a biomassza mennyisége. A csökkenés mértékét elég nehéz megbecsülni. Több év, esetleg egy-két évtized adataira lesz szükség az új helyzetnek megfelelő biomassza-mennyiség kiszámításához. Ugyanakkor biztosra vehető, hogy a természeti értékek változatosabb formában és gazdagabb módon maradnak meg a jelen és a jövő generációi számára.

ÁNGYÁN JÓZSEF-SZALAI TAMÁS-
FODOR ZOLTÁN-LŐRINCZI RENÁTA-
NAGY GÁBOR

A földhasználat alakulása

A mezőgazdaság iparosítását, a földhasználat intenzitásának növelését kísérő negatív jelenségek vezettek azokhoz a felismerésekhez, amelyek közül talán a legfontosabb a mezőgazdaság többfeladatúságának újbóli megfogalmazása. Ez a fenntartható, multifunkcionális mezőgazdaság

céljait, feladatait a következőkben határozza meg:

- értékes beltartalmú, szermaradványmentes, egészséges és biztonságos termékek előállítására;
- a meg nem újítható nyersanyagok és az energia takarékos felhasználására;
- a talajt, vizeket, levegőt érintő környezetterhelés csökkentése, illetve elkerülése;
- a kultúrtáj ápolása és a biodiverzitás fenntartása;
- a vidék kulturális és agrikulturális értékeinek megőrzése;
- munkalehetőség és elfogadható jövedelem biztosítása a lehető legtöbb ember számára.

További fontos felismerés az is, hogy e feladatok egyidejű megoldására az eddig volt – iparszerű, nagy mesterséges (fosszilis) energiaigényű, kemizált, a mezőgazdálkodás céljai közül egyedül a tömegtermelést, a tökemegtérülést szem előtt tartó – gazdálkodás nem alkalmas. Az ökoszociális piacgazdaság közegébe ágyazott többfunkciós mezőgazdálkodás az iparszerű rendszertől eltérő megoldásokat követel.

Ezekből fakad az a harmadik lényeges felismerés, hogy nem elég az eddigi termelési rendszer technológiáit tökéletesíteni, hanem új stratégiára és ehhez illeszkedő, ennek gyakorlati megvalósítási kereteket adó megoldásokra, rendszerekre van szükség. Ez az új stratégia a „multifunkcionális” mezőgazdálkodás, a környezet- és tájgazdálkodás, a „rég-új” európai agrármodell, melynek feladatait két nagy körbe sorolhatjuk:

- az alapvetően a piac által szabályozott termelési feladatok, amelyek az élelmiszerek előállításán túl a nem élelmiszer célú termékek (megújítható nyersanyagok, energiaforrások stb.) előállítását is egyre inkább magukba foglalják, valamint
- a körzettel, a tájjal, a földdel kapcsolatos „társadalmi szolgáltatások”, környezeti, társadalmi, foglalkoztatási és kultúrfeladatok.

Ez utóbbi funkciók olyan „nem importálható közjavakat” (élelmiszerbiztonság, a kultúrtáj ápolása, a biodiverzitás fenntartása, a társadalmi és biológiai élettér megőrzése, az ökológiai infrastruktúra fenntartása, ökológiai stabilitás, népeségmegtartás, munkaerő-kiegyenlítés, a vendégfoga-

dás és idegenforgalom alapjának biztosítása, paraszti értékek ápolása stb.) testésítenek meg, amelyek létrejötte a piac hagyományos eszközeivel, az árakon keresztül nem szabályozható. Ezek ugyanakkor a sűrűn lakott európai vidék társadalmának és környezeti egyensúlyának fenntartásá-

ban növekvő szerepet töltenek be, így a mezőgazdaság e teljesítményeit közvetlen kifizetések formájában a társadalomnak honorálnia kell.

E modell *alapelve* az iparszerű rendszer függetlenedési alapelveivel szemben a *környezeti alkalmazkodás*. A mezőgazdaság szerves fejlődésében évszázadok során kiválogatódott azok a rendszerek, amelyek a legjobban illeszkednek a környezeti feltételekhez, a legtökéletesebben „kifejezik, hasonlítják saját környezetüket”. Ha tehát tartamosságra, kiegyensúlyozottságra törekszünk, akkor nem uniformizálni kell a világ mezőgazdaságát, hanem felkarolni, támogatni a szerves fejlődésben kialakult, az idők során kiválogatódott helyi rendszereket, segíteni azok korszerű továbbfejlesztését.

A *környezet- és tájgazdálkodás* – fenti alapelveinek és törekvésének megfelelő – kritériumai, meghatározó jellemzői vázlatosan a következőkben foglalhatók össze:

1. Az alkalmazkodási alapelvnek megfelelően a gazdálkodás során a tér gazdasági, környezeti és társadalmi, regionális funkcióit egyaránt figyelembe veszi, és olyan rendszereket alkalmaz, amelyeknek e három dimenzióban mért összehatékonyasága a legnagyobb. E rendszerekben a három terület, dimenzió mindegyike fontos szerepet játszik, ám azok súlya aszerint változik, hogy milyen – nagy agrártermelési potenciálú, kevésbé sérülékeny, munkanélküliséggel kevésbé sújtott vagy kis termelési potenciálú, környezeti szempontból sérülékeny és társadalmi, regionális hátrányokkal küzdő – térségről, tájról van szó.

2. Nem a teret alakítja az elhatározott funkció igényeihez, hanem a tér, a táj, a hely adottságaihoz illeszkedő tevékenységeket, gazdálkodási formákat, rendszereket keres és alkalmaz. Ehhez felhasználja, figyelembe veszi az évszázados helyi tradíciókat, hagyományos módszereket, helyi megoldásokat, a helyi természeti viszonyokat, valamint a helyben élő emberek és közösségeik érdekeit, törekvéseit.

3. Diffúz, kis léptékű, méreteiben a táj adottságaihoz illeszkedő megoldásokat használ, a lehető legnagyobb mértékben támaszkodik a helyi erőforrásokra, a helyi értékre, a helyi munkaerő és közösségek részvételére. A külső, mesterséges erőforrás-ráfordítást, annak régió kívülről történő beszállítását igyekszik minimalizálni, a helyben rendelkezésre álló természeti és társadalmi erőforrások-

kat azokkal csak a legszükségesebb mértékben kiegészíteni. Elősegíti a megtermelt növényi és állati termékek helyben való feldolgozását, támaszkodva a helyi hagyományokra és tapasztalatokra.

4. A termelőt és a fogyasztót igyekszik közelebb hozni egymáshoz, növelve ezzel is a régió stabilitását, belső függetlenségét, élelmezésbiztonságát és javítva a két egymásra utalt kör – a termelő és a fogyasztó – bizalmi viszonyát. [...]

E gazdálkodási mód alapelemei, fő jellemzői közül a következők azok, amelyek rendszerbe foglalva úgy képesek jó minőségű és az ökológiai, termőhelyi feltételeknek megfelelő mennyiségű élelmiszert és egyéb terméket előállítani, hogy közben fenntartják a környezet és a helyi társadalom egyensúlyát, biológiai és kulturális sokféleségét:

a) a térfunkciók (védelem, valamint termelési és fogyasztási célú környezethasználat) harmóniájára törekvő *földhasználat, térstruktúra* kialakulása, az *ágazati arányok* ökológiai harmonizációja;

b) *emberléptékűség*, üzem- és táblaméretek megválasztása, a tér strukturálása ökológiai, talajvédelmi szempontok, tradíciók, kultúrokológiai, tájképi, esztétikai, gazdasági, termelési, valamint technológiai szempontok szerint;

c) *körfolyamatokra* épülő agrárökoszisztémák használata;

d) a diverzitást (sokszínűséget) védő, *speciális* minőséget előállító és foglalkoztatást biztosító *gazdálkodási rendszerek alkalmazása*;

e) *táji, termőhelyi alkalmazkodás* a következő fő területeken:

- a tájnak megfelelő gazdálkodási struktúra kialakítása, tájba illő biológiai alapok (növényfaj- és fajtaszerkezet) megteremtése, azok társítása, vetésváltásba, vetésforgóba illesztése (sokszínűség az egyoldalúság, pl. monokultúra helyett);
- természeti tájanként differenciált agrotechnika (talajművelés, talajvédelem, talajerő-gazdálkodás, trágyázás, vetés, növényápolás, növényvédelem, betakarítás) alkalmazása, amely a lehető legteljesebb mértékben alkalmazkodik az eltérő agroökológiai adottságokhoz;
- a tájak eltérő ökológiai állattartó képessége, növényi produkciója és állatlétszáma közti harmónia megteremtése;

f) a *parasztság, a vidéki népesség gazdává tétele*, a helyi közösségekre, munkaerőre és értékekre építő gazdálkodási rendszerek használata.

A hosszú távon működőképes, fenntartható mezőgazdálkodás megvalósításának és a termőföld megóvásának legelső, alapvető feltétele, alapelve tehát a *környezeti alkalmazkodás*, vagyis az, hogy a földet mindenütt arra és olyan

intenzitással használjuk, amire az a legalkalmasabb, illetve amit képes károsodása nélkül elviselni.

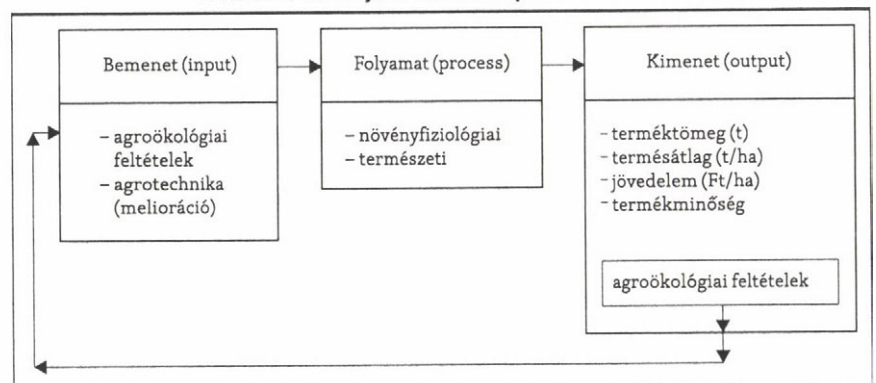
Selye János orvos-biológus *Stressz distressz nélkül* című munkájában az emberi társadalomra vonatkoztatva írja, hogy „a többségnek a stressz hiánya és a túl sok stressz egyaránt kellemetlen, distresszt okoz. Ezért mindenkinek ... gondos önvizsgálatot kell végeznie, hogy megtalálja azt a stressz-szintet, amelynél a legjobban érzi magát. Akiknek ez a vizsgálat nem sikerül, azok vagy a tétlenség unalmától vagy pedig a folytonos túlzott igénybevételtől szenvednek.”

Selye megállapításai, úgy tűnik, az emberen túl kiterjeszthetők az egész élő környezetre, természetre, annak rendszereire is. Minden környezet magában hordja ugyanis azt a használati intenzitási fokot, amely a selyei terminológia szerint nem okoz distresszt számára, amelyen „a legjobban érzi magát”, vagyis az alulhasználat és a túlhasználat okozta distressz elkerülhető.

A helyi alkalmazkodás, a helyi erőforrásokra való támaszkodás nemcsak ökológiai vagy társadalmi szempontból, hanem egyúttal gazdaságilag is racionális törekvés akkor, ha a gazdaságpolitika az ökológiai szempontokat és a helyi természeti, társadalmi és kulturális erőforrásokat képes értékén kezelni. A mezőgazdálkodás ugyanis három fő elemből áll. Ezek: a környezeti feltételek, *adottságok*, erőforrások; a termeléshez használt *biológiai objektumok* (növény-/állatfajok és -fajták), az ezekkel kapcsolatos *igényei*, valamint e két oldal *eltéréseinek csökkentésére alkalmas agrotechnikai és melioratív beavatkozások*.

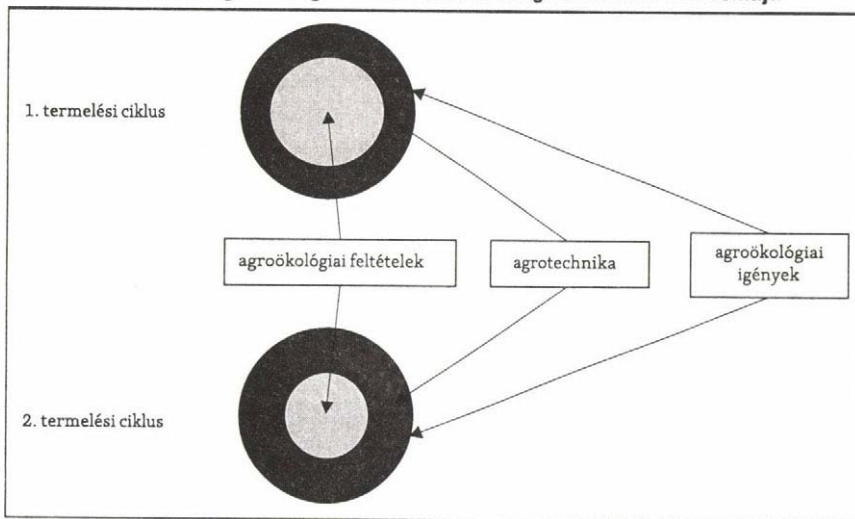
Az agroökológiai feltételek – mindenekelőtt a domborzati, a talaj- és klímaviszonyok –, valamint az agrotechnikai ráfordítások együtt adják a gazdálkodás bemeneteit, amelyek biológiai és természeti folyamatokon keresztül kimenetké, produktummá, terméké alakulnak. E kimenetek között maguk az agroökológiai, különösen a talajfeltételek, azok állapotváltozása is megjelenik mint a *mezőgazdálkodás különleges terméke*. Ez a következő termelési ciklusban ismét bemenet lesz. E folyamatot és rendszert a növénytermesztés példáján szemlélteti az 1. ábra.

1. ábra. A növénytermesztés kapcsolatrendszere

2. ábra. Az agroökológiai feltételeket rontó gazdálkodás elvi sémája

Adott szervesanyag-tömeg előállításához meghatározott mennyiségű energiára van szükség, amely részben az agroökológiai feltételek által biztosított természeti erőforrásokból származik, részben technológiai (agrotechnikai) eredetű. Ha tehát az ökológiai feltételeket, benne mindegyiket a termőföldet, annak állapotát mint kimenetet nem vesszük figyelembe, és így azok folyamatosan romlanak, akkor ugyanazon termésszintek elérése érdekében egyre több agrotechnikai és melioratív energiát kell a rendszerbe bevinni. Ennek két súlyos következménye lesz: a termelés egyre gazdaságtalanabbá válik, valamint nő a környezet terhelése, s így a folyamat önmagát erősíti, „ördögi körré” válik, amelyből igen nehéz kilépni (2. ábra). A fosszilis energiahordozók árának várható rohamos növekedése is ezen ráfordítások csökkentése irányába hat, és ez a fejlődés meghatározza a stratégiaváltás várható irányát is. Nem kétséges ugyanis, hogy a gazdálkodás fejlődésének ökológiai és ökonómiai indokok alapján hosszú távon ökológikus irányt kell vennie.

A környezet- és tájgazdálkodás tehát olyan rendszereket keres, amelyekben az igény- és adottságoldal (agroökológiai feltételek) eltérése kicsi, a termelésben csak kiegészítő jellegű és a lehető legkisebb a mesterséges, viszont nagy a természeti erőforráshányad, és ez utóbbi a termelési ciklusok során sem csökken, hanem legalább egyensúlyban marad. [...]

Ha a táj- és földhasználat rendszere nem felel meg a terület adottságainak,

akkor később ez a hiba agrotechnikával tartamosan és eredményesen nem hozható helyre. A védelem és a használat területre jellemző egyensúlya tehát az értékörző, fenntartható gazdálkodásnak kulcskérdése és kiinduló feltétele.

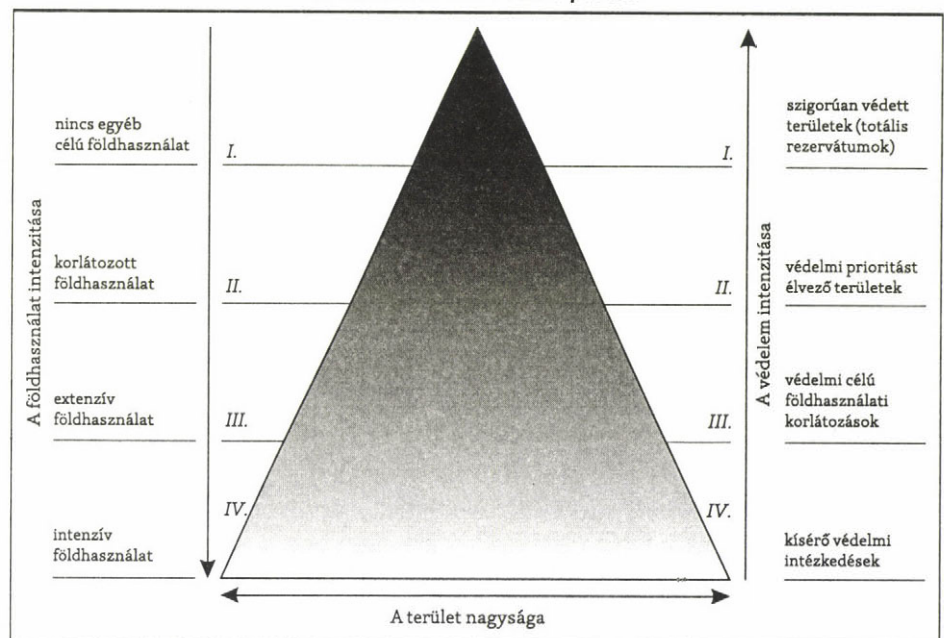
A természetvédelem és a mezőgazdaság egymásra utaltságának ismeretében kétségtelenül el kell vetni az úgynevezett *szegregációs modellt*, amelynek alapelve a természetvédelem korlátozása meghatározott területekre, és minden egyéb helyen megengedi a környezetorientált felelősség és korlátozás nélküli mezőgazdálkodást. („Itt tiszta természetvédelem, ott tiszta mezőgazdálkodás!”) De az a másik szélsőség sem tartható, amely szerint az egész mezőgazdálkodás általános extenzifikálására („külterjesztésére”) lenne szükség, így tulaj-

donképpen az egész terület természetvédelmi terület lenne, s az a felület 100%-án biztosítaná a fajok védelmét. Ez a nézet nemcsak a gazdasági szempontok miatt tarthatatlan, hanem éppen az antropogén ökoszisztémák megléte miatt a bennük életteret találó fajok védelme szempontjából sem egészen igaz.

Marad egy *harmadik stratégia*, amelyet először Erz (1978) az úgynevezett földhasználati piramissal írt le (3. ábra).

E stratégiának, a földhasználati piramiskoncepciónak messzemenően az a célja, hogy a földhasználatot és a természetvédelmet integrálja, a táj adottságainak megfelelően határozza meg a használat és a védelem intenzitását, egymás-

3. ábra. A földhasználati piramis

1. TÁBLÁZAT. A TERMÉSZETVÉDELEM ÉS AZ EGYÉB CÉLÚ FÖLDHASZNÁLAT KÖZÖS KATEGÓRIARENDSZERE

Terület/funkció	Egyéb célú földhasználat	Státusz	Természetvédelmi	
			célok	objektumok
1. Védelmi	Nincs	Totális rezervátum (lehetőleg állami tulajdon)	Fajok, biocönózisok, biotópok, természeti egyensúly védelme	A védettek listáján szereplő növény- és állatfajok, valamint élőhelyek
2. Védelmi prioritások által korlátozott használati	Korlátozott	Vízvédelem, tájvédelem, védett tájlejek	A természeti javak (talaj, víz, növény- és állatfajok) védelme	Felszíni vizek és parti területeik, felszín alatti vizek, talajok, mocsarak, vizes rétek, száraz, füves puszták, természetközeli erdők
3. Használati	Rendeltetésszerű és a természetvédelmi célokat figyelembe vevő	Kultúrtáj	A tájkarakter fenntartása és ökológiai funkcióinak megőrzése	Élő sövények, erdősávok, fasorok, táblaszegélyek, erdőszelek, finom struktúrák

hoz viszonyított arányát. Ez az a megközelítés, amely a táj adottságaiból levezetve megteremti a két törekvés összhangját, és lehetőséget kínál a környezeti alkalmazkodásra és a biodiverzitás fenntartására. A természetvédelem és a mezőgazdálkodás igényeit egyesítve, ennek a rendszernek földhasználati kategóriái a következők:

- a piramis csúcán – régióként eltérő nagyságú – olyan területek találhatók, amelyek egyértelműen a természetvédelem területei kell hogy legyenek (természetvédelmi területek, tájvédelmi körzetek, nemzeti parkok, bioszféra-rezervátumok magterületei stb.), az egyéb célú földhasználat teljes kizárásával;
- alatta egyéb védett területek – *magterületeket körülvevő pufferezónák* – helyezkednek el korlátozott, természetvédelmi szempontú mezőgazdasági földhasználattal;
- ezalatt bizonyos földhasználati korlátozásokat igénylő, *átmeneti területek* (pl. vízvédelmi területek, pufferezónák), *extenzív agrárzónák* találhatók;
- a piramis széles bázisát képezi végül egy, a talajadottságtól függő intenzitású, ám környezetkímélő és környezetéhez, a *termőhelyhez alkalmazkodó mezőgazdálkodás zónája*, melynek kiterjedése felfelé attól függ, hogy milyen régióban (nagy mezőgazdasági kapacitású agrártájon vagy nagy természetvédelmi és kis mezőgazdasági kapacitású tájon) vagyunk, a terhelés intenzitásának fokát pedig a terület környezetvédelmi kapacitása és védendő értékeinek környezeti érzékenysége határozza meg.

A természetvédelem és az egyéb célú földhasználat szempontjait összehangoló rendszer kategóriáit az 1. táblázat foglalja össze.

Az iparszerű gazdálkodás a földhasználati piramis kategóriahatárait drasztikusan fölfelé mozdította el, figyelmét szinte kizárólag a termelési célú használati funkciókra összpontosította. Vitathatatlan feladatunk ennek megfelelően, hogy ezeket a határokat lefelé mozdítsuk el, csökkentve a belterjes földhasználat – elsősorban szántóművelés – terü-

letét, és minden kategóriában az annak megfelelő földhasználati intenzitást, gazdálkodási rendszert szorgalmazzunk. Ennek figyelembevételével a földhasználati piramis gyakorlati megvalósítására, kategóriahatárainak lefelé való elmozdítására a következő földhasználati koncepció javasolható.

1. Az extrém talajokkal borított felületek (túlságosan száraz vagy nedves, illetve erősen erodált termőhelyek) kivonása a mezőgazdálkodásból, és a meglévő értékes biotópokhoz csatolásával olyan tartós struktúrákból álló *biotóphálózat létrehozása*, mely biztosítja a vadon élő növény- és állatfajok, veszélyeztetett életközösségek védelmét.

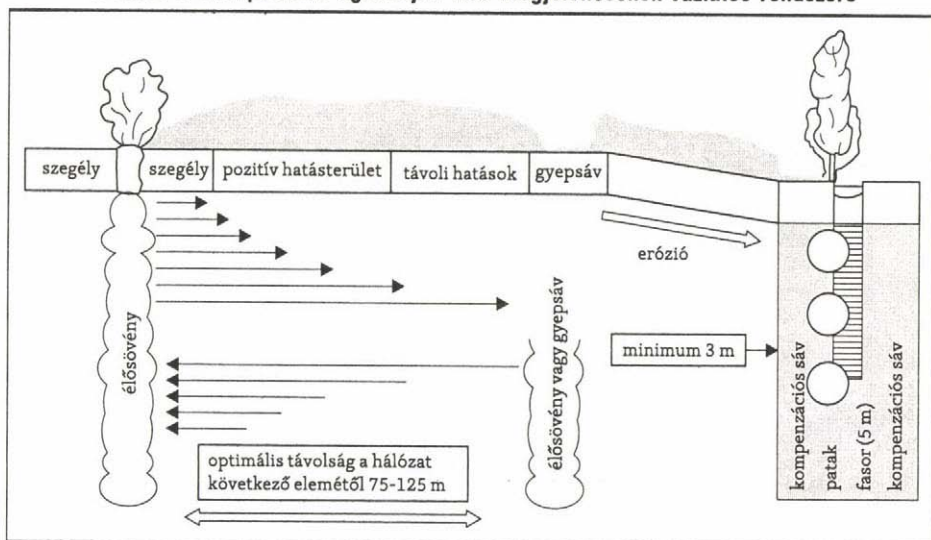
A biotóphálózati rendszer, az agrártáj bolygatlan élőhelyrendszere zöldfelületekből, szabad térségekből, védterületekből, élőszövényekből, erdősávokból, fasorokból és egyéb regenerációs zónákból álló hálózatos rendszer, amely úgy biztosítja a táj biológiai diverzitásának és ökológiai alapkarakterének megőrzését, a környezet stabilitását és a tér természetes struktúrállódását, hogy ehhez azokat a felületeket, környezetileg érzékeny területeket használja, amelyeknek mezőgazdasági terméspotenciálja egyébként is igen alacsony. Az agrártájon való megjelenésének vázlatos rendszerét mutatja be a 4. ábra.

Ez a rendszer a gazdálkodás szerves része, melynek keretében az alábbi alapfunkciókat látja el:

- térstruktúra-kialakító funkció: a tér tagolása, részegységekre bontása;
- élettér-funkció: a természetes flóra és fauna fenntartása;
- talajvédelmi funkció: szél- és vízerózió elleni védelem, talajregeneráció támogatása, terhelésének tompítása, szűrése;
- vízvédelmi funkció: az ivóvízbázisok, a felszín alatti és a felszíni vizek védelme, szűrőfunkció;
- levegőszűrő funkció: az áramló levegő mechanikai (por, egyéb szennyezés) szűrésével, az oxigéntermelés növelésével;
- mezőgazdálkodási funkció: termésmenés és minőségjavítás a talaj védelmével, kedvező mikroklimatikus

4. ábra. A biotóphálózat agrártájban való megjelenésének vázlatos rendszere

hatással, a mezőgazdálkodás számára hasznos élőlények (beporzórovarok, kártevők ellenségei stb.) számára élőhely biztosításával, a hálózat tudatos mezőgazdálkodásba integrálásával;

- tájképi-esztétikai, pihenési és jóléti érték növelése a helyi közösség számára, vonzóvá tétele a vendégfogadás és az idegenforgalom számára.

Ahhoz, hogy e funkciót a rendszer el tudja látni, területi arányának – a tapasztalatok szerint – a legjobb szántóföldi mezőgazdálkodási adottságú területeken is el kell érnie az összterület 7–12%-át. Kialakítása során figyelembe kell venni – pl. történeti földhasználati térképek alapján – a kultúrtáj korábbi struktúráját, el kell végezni a meglévő értékes biotópok felmérését, térképezését, ugyanakkor meg kell őrizni a táj népességeltartó képességét, és egyben gondoskodni kell a rendszer kezeléséről is. Ez egyúttal része kell hogy legyen az összeurópai ökológiai hálózatnak is.

2. A biotóphálózat által strukturált térben a korlátozott szűrőképességű termőhelyek kivonása a belterjes (konvencionális) gazdálkodásból és átállítása *természetvédelmi* (ökológiai) szempontú mezőgazdasági földhasználatra, kiegészítve a természetvédelmi teljesítmények megfelelő honorálásával.

Ezek elsősorban laza alapkőzetben kialakult sekély termőrétegű talajok, homokok és nedves vagy szikes termőhelyek, amelyek mezőgazdasági szempontból korlátozott értékűek, de megfelelő használat esetén természetvédelmi értékük nagy. Ahol az extrém termőhelyek, valamint a korlátozott környezetvédelmi szűrő- és mezőgazdasági termőképességű talajok a jó talajokkal társultan, keverten jelennek meg, ott lehatárolásuk a genetikai talajtérképek és kartogramjaik segítségével elvégezhető. Ahol ezek a talajok nagy felületeket, régiókat borítanak – mint pl. az igen laza

szerkezetű homoktalajokkal bíró tájak – ott olyan konszenzusos stratégiát kell a földhasználatra kidolgozni, amely a mezőgazdálkodás, a vízgazdálkodás és a természetvédelem szempontjait, valamint az emberek, a lakosság kultúrtájjal szembeni igényeit egyaránt figyelembe veszi.

3. Minden egyéb területen *integrált, alkalmazkodó, környezetkímélő mezőgazdálkodás*, ennek alapkövetelményei:

- a talajtermékenység fenntartásával (a talajpusztulás megakadályozásával, a talajélet támogatásával) értékes beltartalmú, szermaradványmentes termékek előállítása;
- a korlátozottan rendelkezésre álló nyersanyagok (pl. foszfát) energia-takarékos felhasználása;

- a talajvíz nitrát-, növényvédőszer- vagy más szennyezőanyag-terhelésének elkerülése (a határértékek betartása);
- a felszíni vizek tápanyagokkal, illetve szennyező anyagokkal való terhelésének elkerülése (erodált talajrések, trágyák, növényvédő szerek stb. vizekbe jutásának megakadályozása);
- a levegőszennyezés elkerülése (pl. ammónia az állattenyésztésből);
- hozzájárulás ritka, illetve veszélyeztetett fajok és életközösségek védelméhez.

*

A vázolt földhasználati szerkezetváltással olyan *fenntartható térhasználati rendszer* alakítható ki, amely hosszú távon biztosíthatja az alapvető (természetvédelmi-környezetstabilitási, termelési és fogyasztási) térfunkciók harmóniáját.

A *konvencionális* (ma általánosan elterjedt) *térhasználat* alapjellemezője, hogy a termelési és fogyasztási funkciójú térszerkezeti elemek összefüggő hálózatot, mátrixot alkotnak, amelyben egymástól elszigetelődnek és így folyamatosan elhalnak a stabilitást és védelmet biztosító térszerkezeti elemek. Ez a térhasználat még akkor is veszélyezteti a környezet stabilitását, ha a termelés és a fogyasztás maga környezetkímélő.

Fenntarthatónak, kiegyensúlyozottnak inkább az a *térhasználat* tekinthető, ahol a védelmi, stabilitási funkciójú természetes biotóphálózat által alkotott mátrixban „úszik” a termelési és fogyasztási funkciójú térszerkezeti elemek szigetei, és ezeken a termelés, gazdálkodás és fogyasztás maga is környezetébe „belesimul”, annak adottságaihoz illeszkedő és ezáltal környezetkímélő.

NÉMETH TAMÁS

Tápanyag-gazdálkodás és talaj a precíziós mezőgazdaságban

Napjaink kihívása az emberi élet minőségének javítása. Ehhez elválaszthatatlanul hozzátartozik a megfelelő mennyiségű és az egészséges táplálkozás feltételeinek megfelelő minőségű élelmiszer termesztése. A jelenkor kívánalmainak eleget tevő mennyiségű és minőségű élelmiszer-alapanyagot a növénytermesztésben nem lehet biztosítani megfelelő termesztési színvonal nélkül, aminek magába kell foglalnia a szakszerű trágyázást is. E tevékenység időszakonkénti áttekintése mind tudományos, mind szakmai-gyakorlati szempontból elengedhetetlen.

Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a mezőgazdasági gyakorlat során alkalmazott kemikáliák – elsősorban szakszerűtlen felhasználásuk esetén – nem kívánt mértékben terhelhetik a környezetet, kedvezőtlenül befolyásolhatják a környezet minőségét. Mezőgazdasági rendszerekben a (táp)elemek és egyéb alkalmazott anyagok forgalma sokkal intenzívebb, mint a természetes ökoszisztémákban, így annak a veszélye, hogy környezetszennyezés léphet fel, a termesztési rendszerekben sokkal nagyobb.

A környezet fokozott védelmének előtérbe kerülése az elmúlt időszakban már csak az alábbi változások miatt is elkerülhetetlen volt:

- globális és lokális mértékben egyaránt jelentkezik a természeti erőforrások egyre gyorsabb ütemű felhasználása,
- a gazdasági tevékenységek hatására nőtt a környezet különböző elemeibe bocsátott szennyező anyagok mennyisége.

A kedvezőtlen változások és folyamatok eredményeképpen szinte minden környezeti elem, így a talaj állapota is romlott.

A talaj, a föld szárazföldi felszínét borító vékony réteg ad lehetőséget az életre, jelenti a különbséget az élő és az élettelen természet között. Már az ókori görögök az élet négy fő alapeleme közé sorolták (a vízzel, a levegővel és a tűzzel együtt) a talajt (földet).

A 21. század elején, ismervé a globális gondokat és feltételeket, óhatatlanul felmerül a kérdés: hogyan tudjuk talajaink mennyiségét és minőségét megőrizni és fenntartani, amelyek fenntartása nélkül a gazdasági és társadalmi jólét alapja sérül? Hogyan tudjuk megőrizni talajaink sokszínűségét, a komplex élő rendszert? Hogyan tudjuk megvédeni termékeny és környezetileg érzékeny talajkészleteinket a külső nyomástól, mely a művelésből történő kivonásra irányul (zöldmezős beruházások)? Valószínűleg a felvetett kérdések egyikére sem tudunk megoldást találni, ha nem élünk

a lakosság tájékoztatásával, olyan információk átadásával, melyek alapján a különböző érdekeltségű (népeség) csoportok is átértékelik ennek fontosságát. Ma még a lakosság döntő többsége azt hiszi, hogy a talaj csak a mezőgazdaság szempontjából fontos, és nem

tud a multifunkcionális szerepéről, melyet környezetünk egészségének védelmében játszik (szűrő- és detoxikáló rendszer, biodiverzitás stb.), nem ismeri azt, hogy a talaj biztosít kapcsolatot a többi szféra között, befolyásolja a levegő és a vizek minőségét, valamint hogy az élővilág víz- és tápanyagigényének kielégítésében alapvető szerepet játszik. A fenntartható mezőgazdasági fejlődés keretében olyan talajhasználati és alkalmazási stratégiákat kell kialakítani, amelyek megfelelő mennyiségű és minőségű termékek előállítását teszik lehetővé a környezet fokozott terhelése nélkül.

Az Európai Unióban rendeletek és direktívák szabályozzák a tagországok mezőgazdasági termelési tevékenységét és módszereit, valamint a környezet védelmét. A mezőgazdaságra vonatkozó joganyagok közül stratégiai fontosságú a

Az EU-15-ök, azaz a csatlakozásunk előtti uniós tagországok 2001-ben 130 443 000 ha-on folytattak mezőgazdasági termesztést. Az akkori tagországok között a környezeti feltételeknek és a természeti adottságoknak megfelelően nagy és lényegi különbségek adódnak. Ezt a termésátlagokon túl a felhasznált szerves- és műtrágyahatóanyag-mennyiségek is jellemzik. Míg például nitrogén hatóanyagot 1997-ben Spanyolországban 78 kgN/ha mennyiségben (melyből 44 kgN/ha ásványi és 34kg/ha szerves formában került felhasználásra) alkalmaztak, addig Hollandiában ez 493 kgN/ha (186+307) mennyiségnek adódott. A felhasznált foszfortrágya mennyisége Svédországban volt a legkevesebb, 29kgP/ha (7+22), míg szintén Hollandiában a legnagyobb, 251 kgP/ha (13+238) [...].

A tagországok termesztési és trágyázási adataiból megállapítható, hogy az intenzív állattenyésztést folytató országok tápanyag-felhasználása átlag feletti. Ezt a tápanyagmérlegek is igazolják, az EU-15-ök átlagában a nitrogénmérleg mind 1985-ben (+65,34 kgN/ha), mind 1997-ben (+57,05 kgN/ha) pozitív volt, ezen belül Ausztriában a legkevésbé pozitív a mérleg (1985:33,40 és 1997:29,08), míg Hollandiában a legnagyobb (1985:312,64 és 248,49). Míg a tagországok átlagában a két vizsgált időpont között a nitrogénmérleg értéke csökkent, addig két tagország, valamint Norvégia adataiból megállapítható, hogy a termesztés a korábbiakhoz képest intenzívebbé vált (Írország 1985:60,10 és 1997:75,29; Portugália 1985:33,14 és 1997:61,84; Norvégia 1985:69,21 és 1997:76,10).

„környezetkímélő és a vidék fenntartását célzó mezőgazdasági termelési módszerek támogatásáról szóló, 2078/92. számú EU agrár-környezetvédelmi rendelet” [...]. A joganyagban azt fogalmazták meg, hogy a környezet- és természetvédelemnek együtt kell működnie a mezőgazdasággal, a gazdálkodás során pedig tekintettel kell lenni környezeti és természeti szempontokra is. A mezőgazdaság előtt az a kihívás áll, hogy úgy állítson elő értékes, piacképes és egészséges élelmiszereket és nyersanyagokat (köztük megújuló energiahordozókat), hogy közben megőrzi a természeti értékeket, a vidéket, a tájat, az élővilágot, egészében a környezetet (benne az embert és közösségeit). [...]

Hazánkban a feltételeken megújulni képes termőtalaj a nemzeti vagyon 22-23%-ára becsülhető. A talajkészletek védelme, megóvása és ésszerű használata ezért közös feladat, amely az állam, a földtulajdonos és a földhasználó, egészében véve az egész társadalom kötelessége.

A termőtalaj védelmének szükségességét – a nemzeti vagyon jellegén túl – az is alátámasztja, hogy a fenntartható fejlődés egyre inkább épít a talaj különböző funkcióira. [...] Az elmúlt fél évszázad alatt voltak periódusok, amikor csak a talaj termőképessége volt fontos, egyetlen értékmérő ilyenkor a terméshozam nagysága, ehhez társult a fejlődés egy bizonyos fokán a minőségi követelmény (először az ipari növényeknél jelentkezett a minőségromlás – cukorrépa, dohány, sörárpa), majd a gazdaságosság is szemponttá vált, később pedig a gondolkodás peremén megjelent a környezet védelmének igénye. Ugyanakkor csapadékszegény években a vízraktározó szerep, a műtrágyák dotációjának megszűnte után a tápanyag-raktározó funkció került előtérbe. A környezet elszennyeződése során a stresszhatások erősödnek, egyre inkább fenyegetik a talajkészletek mennyiségét és minőségét, a talaj sokoldalú és egymáshoz kapcsolódó funkcióinak zavartalanságát. A szennyeződések során felerősödnek, különös jelentőséggel bírnak a talaj puffer – szűrő – detoxikáló – génrezervoár funkciói, elsősorban a különösen érzékeny területeken.

A talajkészleteket két alapvető veszély fenyegeti: a különböző *talajdegradációs folyamatok* (víz- és szélerózió, talajsavanyodás, szikesedés, fizikai degradáció, biológiai degradáció, kedvezőtlen változások a talaj tápanyagtartalmában és a talaj pufferkapacitásának a csökkenése), valamint a talajt érő *szennyeződések*. Mindezek ellenére a talajkészletek minősége, funkcióképessége és termékenységük megőrizhető, fenntartható. [...]

Az Európai Unióban elfogadott joganyagok magyarországi környezetbe ültetése megkezdődött, illetve esetenként meg is történt. A kidolgozott Nemzeti Agrár-környezetvédelmi

Programot a kormány elfogadta és megszületett a 2253/1999. (X. 7.) sz. kormányhatározat. A programokhoz 2002-ben rendelték először költségvetést, 2,5 milliárd Ft-ot, melyből 2,2 milliárd Ft az agrártárca, míg 0,3 milliárd Ft a környezetvédelmi tárca hozzájárulása. [...]

Történelmi léptékben a tápanyag-gazdálkodásról elmondhatjuk, hogy míg a szántóföldi növénytermesztés kezdeti időszakában a talajok eredeti termőképessége volt a meghatározó, addig a vetésforgóra történt áttéréssel már a növények egymás utáni termesztésének kedvező hatását kombinálták (szerves)tápanyag-utánpótlással, majd az idő előrehaladtával belépett a körbe a műtrágya mint természetes alapanyagokból készített mesterséges termék. A jelenkori földművelési rendszerek – helyenként és időnként ugyan eltérő mértékben, de – a műtrágyák alkalmazásán alapulnak. A műtrágyák térnyerésével előtérbe kerültek egyéb, a termesztés volumenét és minőségét meghatározó tényezők is, ilyenek például a termesztés energiaigénye, valamint a (mű)trágyahasználat környezeti mellékhatásai. Napjaink mezőgazdasága sok szempontból sérülékenyebb, mint azt a megelőző korok gyakorlatánál – nagyobb természeti csapások kivételével – láttuk. A sérülékenység kapcsolódik a sokat emlegetett „iparszerűvé váláshoz”, ahhoz, hogy a gazdálkodási egységek külső tényezőktől való függése felerősödött. [...]

A fejlődés bizonyos szintjén a mezőgazdasági termesztés – hasonlóan egyéb termékek előállításához – sem képzelhető el külső erőforrások (energia, trágyaszerek stb.) alkalmazása nélkül. A termesztésnek gazdaságosnak és piacképesnek kell lennie, ami azt jelenti, hogy megfelelő mennyiségű és minőségű termény előállítását biztosítani kell. A mezőgazdasági termesztés intenzívvé válásával a gazdálkodók magasabb termésátlagok elérésében és így gazdaságos természetben érdekeltek. Ennek érdekében a termesztett növé-

1. TÁBLÁZAT. SZERVESTRÁGYA- ÉS MŰTRÁGYA-FELHASZNÁLÁS, 1931–2000

Évek	Szerves trágya, millió t	Műtrágyafelhasználás, t/év				Mg. művelt területre* kg/ha/év
		N	P ₂ O ₅	K ₂ O	Összesen	
1931–1940	22,4	1	7	1	9	2
1951–1960	21,2	33	33	17	83	15
1961–1965	20,6	143	100	56	299	57
1966–1970	22,2	293	170	150	613	109
1971–1975	14,8	479	326	400	1205	218
1976–1980	14,3	556	401	511	1468	250
1981–1985	15,4	604	394	495	1493	282
1986–1990	13,2	559	280	374	1213	230
1991–1995	6,0	172	25	26	223	44
1996–2000	4,8	235	40	42	317	63

* Szántó + kert + szőlő + gyümölcs.

Forrás: Kádár I.: Földművelésünk nitrogén-, oxigén-, foszfor- és káliummérlege. *Agrokémia és Talajtan*, 1979. 28. 527–544.; uő: Földművelésünk ásványi tápanyagforgalmáról. *Növénytermelés*, 1987. 36. 517–526. Mg. Statisztikai Zsebkönyvek, 1950–2001.

nyek számára kedvező életkörülményeket, életteret kell biztosítani, melyhez a környezeti feltételekhez legjobban alkalmazkodó növényt, növényfaját kell természetien a) megfelelő agrotechnikával, b) optimális talajállapot, talajszerkezet biztosításával, c) megfelelő tápanyagellátással, d) kórokozók és kártevők elleni védelemmel és e) gyomirtással.

Az alkalmazott szerves és ásványi eredetű trágyák optimális érvényesülésében a talajok természetes termékenység döntő szerepet játszik, a nagy termőképességű talajok jellemzője, hogy

- a növények képesek mélyen gyökerezni, jó a talaj porozitása, levegőzöttsége (levegőgazdálkodása),
- megfelelő mennyiségű vízzel képes a növényeket a tenyészidőszak alatt ellátni (víztározó és vízraktározó képesség),
- tápanyag-szolgáltató képessége jó, könnyen felvehető tápanyagmennyiséget úgy tud biztosítani a növények számára, hogy közben a környezet nem szennyeződik,
- az egy-egy termesztési ciklusban feleslegben maradó tápanyagmennyiséget vissza tudja tartani,
- a toxikus anyagokat és elemeket képes ártalmatlanítani, lebontani, illetve megkötni (fixálni).

A talajok tápelem-ellátottságának felmérése és megismerése mellett, ami elengedhetetlen a szakszerű, egzakt és a növények tápanyagigényéhez alkalmazkodó trágyázási technológiák elméleti alapjainak és gyakorlati alkalmazhatóságának kidolgozásához, a termesztés körülményeinek ismerete is hasonlóan fontos. Ennek az információnak a birtokában lehet a szaktanácsadási rendszert korrekten alkalmazni, a tápanyag-utánpótlási technológia kereteit kitölteni, a táblaszintű adaptációt elvégezni.

Az, hogy egy adott térségben (ország, agroökológiai körzet, gazdaság, tábla) milyen elveket alkalmazunk, az mindig az adott időpont gazdasági-politikai viszonyainak a függvénye is. Erre jó példa hazánkban az ún. feltöltő trágyázás időszaka, amikor a talajok tápelem-ellátottsága nem tette lehetővé a kívánt termések elérését, a műtrágya ára – a dotáció miatt – nem volt gátló tényező, így a növények igényét meghaladó mennyiségű trágyaadagok alkalmazását támasztotta alá a szaktanácsadási rendszer is.

A tápelem-ellátottság alakulását legegyszerűbb módon a művelésbe vont területekre kijuttatott trágyaféleségek mennyiségének a nyomon követésével lehet megítélni. Az 1. táblázatban a mezőgazdaságunkban felhasznált szerves és műtrágyák mennyiségének az alakulását mutatjuk be 1931 és 2000 között.

A táblázatból látható, hogy a nitrogén és foszfor 1951-60 közötti 1:1-es aránya a műtrágyázás beindulásával gyorsan a nitrogén javára tolódott el, majd az 1970-es évektől kálium-műtrágyát is többet használtak fel már a foszfornál. A kijuttatott műtrágyák mennyisége az 1960-as évek elejétől kezdődően meredeken emelkedett, és az 1970-es

évek végén tetőzött. Az 1970-es évek közepétől az 1980-as évek közepéig kisebb ingadozásokkal, de kiegyensúlyozott volt a műtrágya-felhasználás. Az 1990-es évek elejére az 1980-as évekhez képest a N-felhasználás 1/4-ére, a foszfor és a káliumfelhasználás 1/20-ára esett vissza, ez a tendencia 2000-ig sem sokat változott. [...]

A világszerte elterjedt fogalom szerinti *fenntartható mezőgazdasági fejlődés* az adottságokhoz illeszkedő növénytermesztéshez (kertészet, gyep stb.) szükséges anyagok felhasználását magába foglalja, a környezet védelme és az erőforrások megőrzése mellett oly módon, hogy az a gazdálkodó számára gazdaságos legyen és biztosítsa a lakosság egészséges táplálkozását. E rendszerhez kapcsolódik a tápanyag-utánpótlás is, mely a jó mezőgazdasági gyakorlat elemeként, egy adott területen a környezeti feltételeknek megfelelő, a termesztett növények igényéhez igazodó gyakorlatot jelent, tápanyag-utánpótlási (trágyázási) szaktanácsadási rendszerek alkalmazásának segítségével. [...]

A mezőgazdaság fenntartható fejlődése igényli a minél teljesebb körű *szervesanyag-újrahasznosítást* (nem összekeverve ezt az organikus termesztési móddal). Az alkalmazható szervesanyag-formák közül az istállótrágyának van a legnagyobb jelentősége, hiszen tápanyag-szolgáltató képessége mellett a talaj szervesanyag-veszteségét kompenzáló hatása is számottevő. Ugyanakkor a mezőgazdasági tevékenységből adódó legnagyobb környezetterhelést a hígtrágya állattartás bevezetése jelentette. Ekkor koncentráltan, nagy mennyiségű trágya keletkezik, melynek összegyűjtése, szakszerű tárolása és megfelelő kijuttatása az elmúlt évtizedekben kívánivalókat hagyott.

A fenntartható mezőgazdasági fejlődés a természeti erőforrások és a környezet védelmét fokozottan figyelembe vevő *termesztési módok* alkalmazásával képzelhető csak el. Ez azt is jelenti, hogy egy-egy termesztési egységen belül végbemenő folyamatokat, különösen az ásványi tápanyagok változásait nyomon kell követni. E folyamatok vizsgálatával viszonylag egyszerű módon és egyszerű eszközökkel lehet információkat szerezni a változások irányáról, súlyáról és esetleges veszélyességéről. A változások regisztrálásának egyik lehetséges módja időléptékünkben az információs és monitoringrendszerek kialakítása, működtetése, adatainak feldolgozása és értékelése. [...]

Mivel a növényi tápanyagok elsődleges forrása a talaj, így a *talajvizsgálatokkal* alapvető és a termesztési gyakorlatban nélkülözhetetlen információk nyerhetők a talaj tápanyagállapotáról, tápanyagtartalmának változásáról, csökkenéséről vagy növekedéséről hosszabb gazdálkodási időszakot elemezve [...]. A mintavételi időpontok közötti változásokat is nyomon lehet követni, ki lehet mutatni. [...]

A helyes *műtrágyaforma* kiválasztása a hatóanyag-tartalom jobb érvényesülését, a környezet terhelésének kiküszöböl-

lését segíti elő. Más kiszerezésű hatóanyag kell egy erősen savanyú erdőtalajon történő termesztés esetén, mint egy semleges kémhatású, mészlepedékes csernozjom talaj esetében. A műtrágyapiacra jelenleg fellelhető választékkal, illetve az OMFb által jelenleg is támogatott műtrágyaválaszték bővítésével ez a kérdés igényesen megoldható, csak biztos szakmai háttérrel és okszerű gazdálkodást igényel a termelőtől.

Annak, hogy az *alkalmazott trágyaszerek* a kiszórás során az *adott helyre* kerüljenek, legalább két feltétele van:

- a homogén területegységek, foltok, táblarészek ismerete [...]
- megfelelő minőségű, elérhető árú géppark biztosítása. [...]

A fenntartható mezőgazdasági fejlődés igényli a különböző eredetű, trágyaként alkalmazható anyagok használatát, s a lehető legteljesebb körben a szerves anyag újrahasznosítását. A fenntartható mezőgazdasági fejlődés ugyanakkor a tápanyag-utánpótlás oldaláról is kihívást jelent, hiszen a mechanikus trágyázási gyakorlatról át kell térni egy dinamikusra, melynek alapelemei:

a) az egyedi tápelem-szükséglet kielégítése helyett a rendelkezésre álló tápelemforrások optimális kihasználása,

b) a statikus tápelemmérlegről a tápelem-körforgalom figyelembevételével a növények tápelemfelvételi dinamikájához való igazodás,

c) a trágyázás tartamhatásának fokozottabb figyelembevétele,

d) a trágyázás nem kívánt mellékhatásainak elkerülése,

e) a stresszhatások – szárazság, só, szennyeződések – elleni védekezés,

f) a talajtermékenység fenntartása és szükség szerinti javítása. [...]

A kellő szakmai alaposággal, egzakt módon kidolgozott trágyázási szaktanácsadási módszerek használatával biztosítható a reálisan tervezhető termésszint tápanyagszükséglete, a talaj – talajvizsgálatokkal ellenőrzött – tápanyagtartalmának és tápanyag-szolgáltató képességének figyelembevételével. A szántóföldi növénytermesztés oldaláról ezeknek a szaktanácsadási módszereknek alkalmazásával a racionális, a termesztés körülményeire és a környezeti feltételekre figyelmet fordító, biztonságos gazdálkodás valószínűsíthető meg. Az ország adottságait alapul véve egy ilyen termesztési rendszernek nincs más valós alternatívája.

A mezőgazdaság eszköztára az utóbbi időben a hagyományosnak tekinthető biológiai, műszaki és kemizálási lehetőségeken túl az elektronika, az informatika és az automatizálás területén bekövetkezett fejlesztések következtében új lehetőségekkel bővült. E fejlesztések lehetővé teszik a táblán belüli – valamely tulajdonságot tekintve – homogén táblarészek (foltok) beazonosítását és elkülönítését. A *precíziós művelés* a termesztés egészét átfogja, e módszerek alkalmazása egy időben képes figyelembe venni egyrészt a nö-

vénytermelés ökológiai igényeit, másrészt a takarékoság, a hatékonyság révén az ökonómiai célokat is.

A precíziós termesztés célja a termőhelyi viszonyokhoz, adottságokhoz és a rendelkezésre álló erőforrásokhoz való minél pontosabb alkalmazkodás. E gazdálkodás módszertana magába foglalja a táblán belüli változó termesztéstechnológiát, a távérzékelés, a térinformatika és a geostatistika módszereinek bevezetését, integrált növényvédelmet, egészében véve az információs technológia vívmányainak beépülését a növénytermesztésbe. Ennek eleme lehet a pontos helymeghatározás alapján készített talajtérképek összevetése az azonos elven készített termésterképekkel, valamint a kártevők, kórokozók és gyomok táblán belüli eloszlásának felmérése, a törvényszerűségek feltárása. [...]

A talajtani információk egységes térinformatikai alapokra helyezése, a térinformatikai rendszer kialakítása a precíziós növénytermesztés egészének térképi alapjául szolgál, a különböző felmérések, adatállományok információi erre felfűzhetőek.

Az EU tagjaként – ha már erre nem került sor a felkészülés ideje alatt – elengedhetetlenül fontos az átgondolt növénytermesztési stratégia kidolgozása, és az ehhez illeszkedő talajtermékenységi, tápanyag-gazdálkodási és trágyázási feladatok megfogalmazása. Ennek elemei:

- a talaj termékenységének fenntartása, ahol szükséges, javítása,
- megfelelő mennyiségű és minőségű (mű)trágyaféleségek biztosítása,
- a szervesanyag-gazdálkodás új alapokra helyezése (istállótrágya, hígtrágya, melléktermékek, komposztok stb.),
- a környezetkímélő tápanyag-utánpótlási szaktanácsadások alkalmazása,
- oktatás, továbbképzés,
- a rendelkezésre álló új technológiák bevezetése (térinformatika, precíziós gazdálkodás, felhasználóbarát számítógépes táblatorzskönyv, szaktanácsadás).

*

Az előzőekben leírtak alkalmazásával a gazdálkodóknak lehetősége nyílik korszerű, a fenntartható mezőgazdasági fejlődéshez illeszkedő tápanyag-utánpótlási gyakorlat művelésére, míg hiányában csak eseti, a külső tényezőknek kiszolgáltatott, folyamatosan tőkét és lehetőségeket vesztő gazdálkodás folytatható csak.

A előrelépés és sikeres gazdálkodás alapja e területen a kutatások fenntartása, bővítése és széles körű támogatása (alap- és alkalmazott kutatások, tartamkísérletek stb.), programok kidolgozása, melyek lehetőséget biztosítanak az átgondolt, közép- (3–5 év) és hosszú távú (5–10 év) kutatások tervezéséhez és megvalósításához. A programok kidolgozása és végrehajtása segítheti a magyar mezőgazdaság – az agroökológiai potenciálból adódó – kedvező pozíciójának megőrzését a csatlakozást követően is.

VITÁNYI IVÁN

A 20. SZÁZAD KULTURÁLIS KIHÍVÁSAI

Vitányi Iván alábbi írása egy nagyobb lélegzetű, a Stratégiai tanulmányok sorozatban megjelenő munka részlete. Vitányi tanulmányában a szélesebb értelemben vett kultúra fogalmát használja, amibe beleérti „nemcsak a hivatalos művészeti és tudományos életet és intézményeit, hanem a társadalom egészének identitását, ismereteit, hitét, meggyőződését, értékeit, normáit, magatartását, annak intézményesült és köznapi formáit is”. Szerinte „nemcsak az jelenti a kultúrát, hogy járunk-e színházba, koncertre vagy sem, hanem az is, hogy milyen az életmódunk, hogyan viselkedünk az utcán és otthon, milyenek a szokásaink, vannak-e barátaink, mértékadó primer és szekunder közösségünk, hogy viszonyulunk az erőszakhoz, a másmilyen emberekhez, van-e olyan azonosságtudatunk, identitásunk, amely meghatározza cselekedetünket, és amelyért áldozni is tudunk.” Ilyen értelemben – állítja cikkünk szerzője – „a 20. század második felében a kultúra szerkezete is átalakult”.

A kultúra szempontjából is szembe kell néznünk korunk nagy kihívásával, amit a „világállapotnak” a legújabb évtizedekben bekövetkezett átalakulása jelent számunkra. A 20. században ugyanis egyetemlegesen megváltozott a kultúra helyzete és ennek következtében meg kell változnia a kultúráról való gondolkodásunknak is. Teljes körű analízis helyett most három pontra mutatok rá, ahol az újrafogalmazásnak mindenképpen meg kell történnie:

a) Megváltoztak a kultúra mennyiségi viszonyai, a kulturális jelenségek, alkotások, tevékenységek azon körének mennyisége, amelyekkel az egyes ember élete során találkozik.

b) Megváltozott a kultúra szerkezete, az egyetemes kultúra belső változatainak, szféráinak, fajtáinak rendje és egymáshoz való viszonya.

c) Megváltoztak a kultúra értékviszonyai, az érték fogalmának alkalmazási módja, a kultúrával kapcsolatos értékítéletek rendje.

Ezek együtt a kultúrában is valóban új világállapotot jelentenek. Olyan kihívást, amit elemeznünk kell, hogy választ tudjunk adni rá.

A kultúra mennyisége

A legelső – a kultúra létezmódja szempontjából korántsem csupán külső – tényező a mennyiségi változás. Ma a világban a kultúra minden szférájában, nemében, fajtájában több alkotás, több jelenség cirkulál, mint bármikor azelőtt. [...]

A 20. század nagy technikai, gazdasági, társadalmi átalakulása gyökeresen megváltoztatta az emberi lét minden mennyiségi viszonyát. Csak a múlt század leforgása alatt többszörösére emelkedett az emberiség létszáma, és ma feltehetőleg több ember él a Földön, mint az előző évszázadok, évezredek és évmilliók alatt mindösszesen.

Ennek megfelelően változtak meg a kultúra mennyiségi viszonyai is. A rögzítés, közvetítés és a terjesztés új eszközei szignifikáns módon megsokszorozták a társadalomban keringő kulturális objektivációk számát. Hány zenemű hangzott fel Magyarországon 1898-ban, és hány 1998-ban – beleértve a gépi-elektronikus úton játszottakat? Hány könyvet adtak ki akkor, és hányat ma? Hány könyv volt a könyvtárakban? És azután: hány tévé, videofilm, kazetta van forgalomban? Hányat játszanak egyetlen nap alatt csak a magyar televízióban?

Mindebből – ha egyszer tényleg kiszámítanánk – olyan monumentális számoszlopok jönnének létre, amelyek messze túlhaladják a népesség emelkedését. Ennek következtében a velük kapcsolatos tevékenységek is veszítenek intenzitásukból. Megszűnik az egyetlen identitás parancsa, az embernek több azonosságtudata lesz egyszerre, az alaptípus most már nem csupán a multikulturalitás, hanem – mint Márkus Mária írta – a kulturális hibriditás. Megjelent a színen a magát tendenciózusan változtatni képes „proteuszi személyiség”, Robert Jay Lifton szerint ez a posztmodern ember ideáltípusa.

És ami a művészetekre vonatkozik, ugyanaz áll az eszmékre. Az ismeretek mennyiségileg növekednek, de kevesebben állnak össze egységes világgéppé. Az emberek jó része, ha hallott is az új természet- vagy társadalomtudományos eszmékről, csak hozzávetőlegesen tudja, mik is azok. Ugyanilyen folyamat megy végbe a vallásosságban, az emberek napi hitvilágában többfajta vallás és valláspótló gondolkodásmód keveredik. Az ember társas viszonyai is átalakulnak. Ma életünk során sokkal több emberrel kerülünk kapcsolatba, mint bármikor azelőtt. (Mérei Ferenc felvételei szerint egy átlag pesti értelmiségi több mint ezer emberrel.) Utazások alkalmából ennek a sokszorosával. Ugyanilyen mennyiségben öntenek el bennünket a tárgyak is, amelyek-

hez való viszonyunk megváltozását többek között (és első között) Jean Baudrillard elemezte.

A mennyiségnek ez a rohama szükségessé teszi a kultúra szerkezetének átalakulását.

A kultúra szerkezete

Ezen a címen mindenekelőtt a kultúra jelenségeinek osztályozásával kell foglalkoznunk. A kultúra sohasem alkot, sohasem alkotott egyetlen homogén szervezetet, nem a kultúra, hanem a kultúrák léteznek valójában. Ha pedig így van, akkor meg kell tudni mondanunk, hogy az általában vett kultúra milyen kultúrákból, a kultúrféleségek milyen típusaiból, formáiból, fajtáiból, fajaiból tevődik össze.

Nyilvánvaló az is, hogy nemcsak egyféle osztályozás lehetséges, hanem különböző elvek mentén különféle csoportokat képezhetünk, tehát a kultúra (jelenségeinek és tevékenységeinek) különböző fajtáit különböztethetjük meg. Legalább két – egymásra merőleges – dimenziót kell felvennünk, egy horizontálisat és egy vertikálisat.

– *Horizontális szerkezet.* Horizontális dimenzióban helyezkednek el a kultúra különböző szférái (avagy a társadalom szféráihoz kapcsolódó kulturális jelenségek: az anyagi kultúra, tárgyi kultúra, munkakultúra, a társas élet viselkedésformái, az életmód kultúrái, a politikai kultúra, a nyelvi kultúra, a tudomány, a művészet, az erkölcs, a jog, a filozófia stb.). [...]

– *Vertikális szerkezet.* A vertikális osztályozás a kultúra azon fajtáit különbözteti meg, amelyek funkcionális használatukban, az emberrel és az emberek közösségeivel való kapcsolatukban, funkciójukban és létezés módjukban is különböznek egymástól. Ezek a különbségek vertikálisak, és általában olyan kifejezésekkel szokták őket jellemezni, amelyek szintkülönbségekre utalnak.

A hagyományos felosztások két nagy dichotómiát különböztetnek meg. Az egyik az, amelyet az etnológusok és etnográfusok a „mélykultúra” és a „magaskultúra” kettősségével jellemeznek. A mélykultúra termékei (ahová a törzsi és a paraszti kultúrák tartoznak) nem értékükben kisebbek, mint a magaskultúra termékei, hanem abban, hogy inherensen és elválaszthatatlanul beleitatódnak az emberek mindennapi életébe, minden tevékenységébe. A magaskultúrát viszont a differenciálódás erősödő folyamata jellemzi: elválnak egymástól a kultúra különböző szférái, és ahogy maga az egyén is elválk a közösség „köldökszínórjától”, abban az ütemben maguk is (bizonyos) autonómiát nyernek.

Az ősi társadalmakban csak mélykultúra van. Amint azonban a társadalom törzsi szervezetségével szemben, illetve fölötté megjelennek a másodfokú szervezetek, kibontakozik a piac-kézpénz-technika gazdasága, azonnal megjelenik a magaskultúra is. A kultúra differenciálódik az élet többi jelenségétől-tevékenységétől, de olyan módon diffe-

renciálódik maga a társadalom is, hogy a magaskultúra már nem az egész törzsé, népé, városé, hanem azon belül egy kiválasztott rétegé. Éppen ezért szükségszerű, hogy a magaskultúra kialakulását azonnal és árnyékként kövesse egy másik kultúrafaj megjelenése, amelyben már felfedezhető a magaskultúra bizonyos vonásai, de ugyanakkor sokat őriz a mélykultúra közvetlenségéből is. Nyomon követhetjük ezt az aktivitásban (lásd Arisztotelész leírását Apollón és Marszusz vetélkedéséről), majd még inkább az európai újkorban, vagyis a modern piaci társadalomban. Amikor a 17. században Fontenelle, Bernard de Bovier leírja a kultúra birrodalmát, a magaskultúra erődje körül az „alacsony kultúra” széles mezőit helyezi el. Mások aztán nem merik az alacsonyág sértő kifejezést használni, szórakoztatónak, rekreatívnek, középszintűnek (az autonómtól megkülönböztetendő) és heteronómnak nevezik.

A kultúra e két funkcionális fajtájának, a két „kultúrafajnak” elválása hosszú folyamat. Theodor Adorno például úgy látja, hogy a zenében ez a 18–19. század fordulóján vált véglegessé: Mozart *Varázsfuvolója* még mind a kettő (ma akár musicalnak is nevezhetnénk), Beethoven *Fidelioja* azonban már határozottan az elitnek szóló alkotás.

Azóta mindközönségesen ezt nevezik kultúrának. Elve: érték a legmagasabb fokon. Ez a kultúra azonban az eddigi társadalmakban sohasem lehetett a társadalom közkinccse, kialakult egy hordozó réteg a társadalom felső és anyagi értelemben középső osztályaiból. Ők birtokolják a kulturális tőkét, ők használják a kulturális intézményeket, ők alkotják a kulturális elitet. A társadalom nagyobbik része kívül marad ennek a kultúrának az áramából, közömbösek iránta, vagy egyenesen ki vannak belőle rekesztve (mivel elsajátításához csak kevesek számára hozzáférhető képesség kell). Nekik szól a szórakoztató kultúra (amit Fontenelle még alacsonynak nevezett), egy másfajta intézményrendszerrel. Ez is értékelt, de nem a legmagasabb értéket keresi (ami nehezen „értékesíthető”), hanem azt a viszonylagosat, ami nagy példányszámban „piacosítható”.

A kultúrának ez a szerkezete szabta meg az elmúlt két vagy három évszázad szellemi életét. Az arányok változtak, mindkét fajta kultúra kurrens értékei átalakultak, de a szerkezet maradt. Új és új mozgalmak indultak a szerkezet megváltoztatására, a kultúra demokratizálására és a *demokratikus kultúra* megteremtésére, abból a célból, hogy a kultúra legyen mindenkié. Ezt szolgálták a felvilágosodás hívei, majd az utópisták és a szocialisták. Ezt hirdette Lev Tolsztoj, Karl Marx, William Morris, Kodály Zoltán és sokan mások. Eredményként valóban szélesedett az értékelt kultúra hatósugara, de a kulturális egyenlőség mind ez ideig és a belátható távlatokban utópiának bizonyult.

És akkor most érkezünk el a *kihíváshoz*. A 20. században egymásután kétszer is átalakult, illetve módosult a kultúra szerkezete. Olyan új kultúrafaj, illetve kultúrafajok jöt-

tek létre, amelyeket már nem lehet beleszorítani egyik dichotómiába sem. Ez a modern kor szórakoztató kultúrája, de technikai színvonalát tekintve semmivel sem alacsonyabb rendű, mint akár a legmagasabbnak tartott értékeké. Az egyetemes értékek sem úgy osztódnak, hogy minden a magaskultúráé, semmi a szórakoztatásé: egy bizonyos fokon (mint például Spielberg munkáiban) a szórakoztatóipar és a magasművészet funkciója keveredik, vagy álrühás magasművészet jött létre, vagy a magasművészet válik szórakoztatássá (és üzletté).

Több hulláma van ennek a folyamatnak. Az elsőt a nagy mennyiségi sokszorosítás mindazon lehetőségei alkotják, amelyekről már Walter Benjamin is értekezett. Utána következett az immár „klasszikus” tömegkommunikáció, vagyis a rádió és a televízió. Az értékes kultúra „fanatikus” hívei mellett megjelentek azok a rétegek, amelyek továbbra sem tartoztak a mindent értő elithez, mégis nyitottá váltak a magaskultúra egyes formái iránt. Ezek a rétegek több-kevesebb stabil szakmai, viselkedési és civilizációs kultúrát sajátítottak el – a fejlett országokban valóban a társadalomnak már-már mintegy kétharmadában.

A 20. század második fele, a jóléti állam kibontakozása még radikálisabb változásokat hozott. A komputerizáció, az informatika és a kommunikáció forradalma olyan új eszközöket hozott létre, amelyek éppen média (vagyis eszköz) mivoltukban egyszerre többféle lehetőséget is rejtettek magukban. Az egyik – amiről a „kultúra mindenkié” apostolai csak álmodozhattak –, hogy minden információ és minden kultúra időbeli és térbeli korlátok nélkül valóban mindenkihez eljusson. Maradnak a társadalmi korlátok, amiket azonban az eszközök önmagukban nem tudnak átlépni. Ugyanakkor a technikai forradalom arra is lehetőséget nyújt, hogy éppen a fordított hatás érvényesüljön. Vagyis arra is eszközt szolgáltat, hogy az embereket éppen ez a fajta alsó szintű „kultúra” akadályozza meg abban, hogy magasabb kultúrához jussanak.

Benjamin Barber nagy munkájában (*McWorld vs. Saint Jihad*) a MacDonaldd's analógiáját használja annak kifejezésére, hogy létrejön az új, „korporatív” világalomnak megfelelő korporatív, univerzális és uniform *McWorld-világkultúra*. Tokiótól és Szingapúrtól Londonig, New Yorktól Buenos Airesig mindenütt a világon ugyanazt a kultúrát fogyasztják majd (és már most), amelyet egy (vagy néhány egymással kereszttulajdonosi viszonyba lévő) kulturális korporáció gyárt. Ebben mindenki megtalálhatja a magáét, vért, agresszivitást, pornót, szerelmet, romantikát, altudatkielégülést, rekreációt, magasművészetet, igazi értékeket, humanizmust, emberi szolidaritást – ki mit akar, de mindent egyazon mázzal leöntve.

Ez azt jelenti, hogy a kultúra eddigi szerkezete átalakul. Az eddig két nagy szociokulturális szféra, az autonóm (magas-) és a szórakoztató-hétköznapi kultúra mellé, illetve fölé

harmadikként felépül a *tömegkommunikáció* világa. A *McWorld* típusú szórakozás (entertainment) kerül mindezek fölé, ezért – úgy mondják –, hogy az igazi információ helyére az infotainment, az igazi kultúra helyében a cultotainment, az igazi pedagógia helyébe az edutainment lép. Meglazulnak a hagyományok, bizonytalanná válik az erkölcs, összekeverednek a nemzetek, veszedelembé kerül a népi-nemzeti identitás és szuverenitás, de nem lép a helyébe megfelelő hagyomány, erkölcs, identitás. Kialakul a *McWorld* „tainmentokráciája” (vagy magyarul, mert ez már a mi problémánk is: ténmentokrácia). [...]

Az új szerkezet mindazonáltal abban is különbözik a régitől, hogy nem viszonylag elkülönült szférák állnak egymás mellett, a kultúrafajták jelentős részben fedik egymást. A kétharmados társadalom kétharmados közép-kultúrája is veszedelembé kerül. Egyharmad-kétharmad helyett a 20-80-as felosztás felé haladunk. Ismét jobban elkülönül a társadalomnak az a mintegy 15-20%-a, akik alkotói és hordozói a magaskultúrának, de a közönség többi részétől való távolságuk növekszik. Jelentős részük ugyanakkor egyben a *McWorld*-kultúra alól sem tudja (és nem is akarja) magát kivonni. A 80% számára viszont a turbókapitalizmus turbókultúrájaként jelentkezik a *McWorld*-világkultúra.

A kultúra veszedelme egyben azt is jelzi, hogy ismét bizonytalanabbá és ellentmondásosabbá válnak az emberek közösségi viszonyai és ennek tükröképeként identitása. A felső 20% magának foglalja le a minőséget, beleértve az élet és a kultúra minőségét. Minden arra szólítja fel, hogy közösségét és identitását is a 20% világában, az újkapitalizmus felső szférájában találja meg. Létrejön egy új osztályidentitás (amely pedig – a jóléti társadalomban – úgy látszott, hogy átfogó emberi és nemzeti azonosságtudatnak adja át helyét). A 80% számára ebben az esetben meggyengül a közösség és az identitás. A *McWorld*-kultúra identitása ezt nem pótolhatja.

A magyar sajtóban és az irodalmi-filozófiai életben is évek óta folyik a vita arról, hogy hova kell tennünk ezt az új elektronikus tömegkultúrát. A vitában nagy számmal vettek részt az egykori Lukács-tanítványok különböző nemzedékei. Egyebek között arról is folyt az eszmecsere, hogy ez vajon a végét jelenti-e azoknak az értékeknek és annak a kultúrának, amelyet évszázadok (sőt évezredek) értelmisége úgy őrzött, mint a Vesta-tüzet.

Legegyértelműbben Almási Miklós fogalmazott. Bizony a végét, de reméli, hogy azt már nem éli meg. És nagyon sokan gondolkoznak így.

A központi kérdés, persze az érték. Mi lesz a sorsa az értékeknek az új kultúrafajta árvizében?

A kultúra hét fajtája

Azaz nyolc, ha nulladikként hozzávesszük a múlt archaikus, de még jelenlévő örökségét.

A „nulladik” tehát a tradicionális kultúra. Nem teljesen homogén anyag, benne vannak még a hagyományos „népi kultúra” elemei, de jobbra már csak nyomokban (hiszen hordozó rétegük az adott társadalmak túlnyomó többségét kitevő történelmi parasztság minden fejlett országban megszűnt, illetve kis létszámú modern agrártársadalommá alakult). De benne vannak a polgári vagy polgárosodó társadalmak hagyományai is (ideszámítva a munkásság még élő tradícióit).

Az első a „magaskultúra”, a világ nagy problémáival szembenéző, felkavaró és előrevivő „autonóm” tudomány, művészet, morál. A nagy újítók, a szuperkreatív alkotók kultúrája. Ők újítják meg a világot. Saját sorsuk is sokszor nehéz, szenvedést és küzdelmet kell vállalniuk. Tevékenységük gyakran valódi társadalmi robbanásokat okoz, beillesztésük veszélyekkel jár. Vonatkozik ez természetesen a természettudomány és a technika nagy újítóira, a társadalom reformereire. De vonatkozik még a szimbolikus alkotásra is (például a költészetre), lásd Petőfi, Ady vagy József Attila sorsát és hatását. Az idő próbáját kiállva azonban a kultúra adja az emberiséget meghatározó kulturális örökséget.

A második a hatalom reprezentációs („udvari”) kultúrája – és alsóbb fokon a giccis világa. Sokszor szinte alig választható el az előzőtől (magaskultúra lehet ez is, de az előző az érték, ez pedig a hatalommal való kapcsolat értelmében). Az utolsó századokban (a barokk után) azonban a kétféle magaskultúra egyre gyökeresebben elkülönült egymástól. A hatalomnak – legyen politikai, katonai, egyházi, gazdasági – szinte a természetrajzához tartozik, hogy valamilyen kulturális legitimitációt akar magának. (Szereti, ha ünneplik.) Ez különböző lehet. Más a fejedelmi udvarban és a diktátorok bűvkörében, más az egyházi ünnepek pompájában és a szuperkapitalisták metropolisaiban, megint más a modern demokráciák populáris médiokráciájában. Mindazonáltal van bennük valami közös: a magaskultúrához való külső hasonlóság és a belső üresség. És mindig vannak a társadalomnak olyan, a hatalmon kívüli elemei, akik a hatalom bűvöletében önkéntesen tapsolnak az udvari kultúrának.

A harmadik a közkultúra vagy közép-kultúra, a művelődni vágyó emberek kreatív-generatív kultúrája. (Generativitás = a kreativitás mindenki által elérhető foka.) Nevezhetjük közművelődésnek is. A kultúrának azt a fajtáját jelölhetjük így, amelyet a mai társadalomnak jelentős része, de sohasem az egésze gyakorol, akik befogadói a nagy kultúrának (legalábbis a nagy kultúra egy részének). A maguk területén rendelkeznek bizonyos kreativitással, de nem érnek el annak felső szintjére (többnyire nem is akarnak). Ők a kultúra és a társadalom derékhada (a szó legjobb értelmében vett), közepe. A kultúra szerves része életük értelmének és minőségének.

A negyedik a mindennapok kultúrája. Ez mintegy összetartó anyagként, „malterként” szolgál a társadalom elemei-

nek összetartásában. Ilyen a szokások, a normák, a viselkedés, a mindennapi nyelv, az ismeretek és a mindennapi életben megjelenő művészi formák kultúrája. Mindezek együtt mintegy ragasztóanyagként tartják össze, sőt formálják meg a társadalom kisebb és nagyobb közösségeit.

Ötödik a hagyományos szórakoztató kultúra. Már a régi időkben elkülönült a „magaskultúrától”. A 19. században új alakot öltött, a ponyvák, lektűrök, slágerek, operettek, napilapok, ipari tömegárúk stb. formájában. Fogyasztó közönség részben azonos a harmadik körrel, részben azonban élesen elválik tőle, és ebben az esetben önmagába záródik.

Hatodik a modern, jobbra az új médiumokhoz kapcsolódó szórakoztató kultúra. Funkciója csak részben azonos az előzővel: szélesebb körű, komplexebb, majdnem azt mondhatni: egyetemes, kizárólagosságra törő és agresszívebb annál. Új jelenség, korábban ismeretlen, illetve lehetetlen. Száz éve még nem létezett, ma a kultúra legelterjedtebb formája a világon. Úgy uniformizálja a kultúrát, mint a McDonald’s az étkezést, ezért nevezhetjük McCulture-nek (Benjamin Barber McWorld-fogalma nyomán). Más nyugati kritikussai az entertainment (= szórakoztatás) szóval játszanak. Azt mondják, a mai világban mindent a szórakoztatás formájában kell előadni. Amint az előzőekben láttuk, a nevelésből (education) eduténment lesz: az neveli jobban a gyermeket, aki jobban szórakoztatja. Az információból infoténment (hiszen az internet világában már ma is egy nagy világszórakoztatás részeként szerzi – ha szerzi – ismereteit az ifjúság). A kultúra kultúrténmentté válik, mert csak az a kultúra marad lábon, amely felkerül a tévére vagy az internetre. A fogyasztás is összeolvad a szórakozással, vagy fordítva, mint konzumténment. Sőt a politika is egyre inkább politoténmentté alacsonyodik, már szó sincs programokról, csak a főszereplők médiaszereplésének erényeiről vagy hibáiról. A demokrácia pedig (ezt is magyarosan írva) ténmentokráciává alakul, már meg sem kell dönteni, magától ellaposodik. A volt elnyomottak és a volt lázadók most a tévé vagy az internet előtt ülnek, és el vannak vele.

Végül a hetedik fajta kultúra olyan, mint a mocsár, amibe csak bele lehet fulladni. Mert azoknak is van kultúrájuk, akik minden magasabb kulturális forma elsajátításától elzártak. Ők is beszélnek, ők is gyakorolják a megszokott rítusokat, ők is keresnek maguknak szórakozást. Olykor ezek között a körülmények között is elemien kreatívak tudnak lenni, olykor azonban éppen a kultúra törmelék jellege még azt is megakadályozza. Ezt a formát ugyanis éppen a törmelék jelleg jellemzi: a régi paraszti néphagyomány, a tradicionális nemzeti kultúra, a szórakoztató műfajok és a kultúrténment „lesüllyedt javai” nem állnak össze egységes képletté, vagyis kultúrává. A kultúra hiánya pedig nem éltet, hanem fullaszt.

Az már most a helyzet, hogy ez a hét fajta kultúra ma mindenütt együtt él, de igen különböző szerkezeteket alkot.

Együttélésük pedig nemcsak szociológiai tény, hanem ontológiai, nemcsak a társadalom helyzetét jellemzi, hanem magának az országnak vagy más közösségnek a jellegét is meghatározza. Nagy vonalakban olyan a sorsunk, amilyen a kultúránk.

A kultúra szerkezetét természetesen a társadalom struktúrája határozza meg. A mai nyugat-európai és észak-amerikai (euroatlanti) országok társadalmának az a (minden eddigivel szemben való) megkülönböztető sajátossága, hogy erősek a stabil életet élő középrétegek. A társadalom formája az eddigi piramissal szemben most kupolaformává szélesedik. A piramis formációban minél feljebb megyünk a hierarchiában, annál kevesebb embert találunk. A kupola azonban középen megvastagodik, a népesség többsége itt helyezkedik el. A csúcson (a felső rétegeknek) ezért kevésbé van szükségük reprezentációs kultúrára, az elhalványodik a valódi magaskultúra fényében. Középen viszont megerősödik a harmadikként jelzett közép-kultúra. Vele szemben azonban éppen a nyugati világban növekedett óriássá a McCulture, a kultúrténment (meg az infoténment, eduténment, politoténment). A két erő mintegy sakkban tartja egymást, történelmileg-társadalmilag holtpontra keletkezett. És az a holtpontra a 20. század negyedik negyedétől, a jóléti állam válságától kezdve mindmáig érvényes, a századforduló naptára nem jelzi a 21. század saját történetének érdemi elkezdését.

A hozzánk hasonló, a centrumhoz nem tartozó, de ettől nem elérhetetlen távolságban élő „félperiferikus” országokban történelmileg más a helyzet. Nálunk is kifejlődött a robbanástereztető magaskultúra, de nem halványodott el a reprezentációs kultúra, sőt az utóbbi, még a legutóbbi időben is újra és újra felmagasodott. Gyengébb viszont a köz-kultúra, a közép-kultúra, a nemzet igazi nagyjai azért tartották minden időben olyan fontosnak a közművelődést. Nincs különbség a McCulture szerepében, ha eddig volt is irányában ellenállás, most jelenthetjük, minden korlát ledőlte előtte. Pedig voltak igazi hagyományaink: a magyar televízió kulturális programjai szempontjából például az 1970–1980-as években a világ legjobb televíziója volt, és erre nem szokás büszkén emlékezni. Ma akadálytalanul áraszt el bennünket a nemzetközi (és mindenekelőtt amerikai) médiakultúra. Rádásul felméréseink szerint – éppen a középrétegek gyengesége és a társadalom peremén élő alsó rétegek viszonylagos kiterjedtsége folytán – nagyobb a veszélye annak, hogy előtt bennünket a lápkultúra.

A kultúrának ez a szerkezete semmiképpen sem csak az értelmiség, a kultúrával foglalkozók, a „kultúrosok” magánügye. Ez mindenféle társadalmi, politikai, gazdasági előrehaladásunk egyik vagy talán a legfőbb akadálya. Nem lépünk előre, ha nincsen erős társadalmi közép, és annak nincsen helyzetének megfelelő közép-kultúrája. (Pontosabban: valamely társadalmi csoport csak akkor tekinthető közép-osztálybelinek, ha megvan a hozzá szükséges kultúrája.) És

természetesen akkor sem (ami ugyanennek a helyzetnek a másik oldala), hogyha túlságosan nagy a gazdaságilag nyomorban élő, társadalmilag veszélyeztetett, kulturálisan pedig kirekesztett rétegek aránya. Ez minden eszmélkedésünk, minden jövőbe mutató program sine qua nonja.

A feladat

A lecke ezek után világosan látszik. Igaz, hogy a szociokulturális fejlődés szempontjából a fejlett euroatlanti országok is nullponton és egyben holtpontra vannak, de mi még egyenesen a nullpont alatt – mivel a kreatív közép létszáma és aránya nálunk sokkal kisebb és a kultúrából kiesettek aránya pedig sokkal nagyobb az ottaninál. Tennünk ezek szerint azt kell, hogy elérjük legalább az ő nullpontjukat, vagy ha úgy tetszik, holtpontjukat, utána majd velük együtt kell azon elgondolkoznunk, hogyan lépünk tovább.

A helyzet azonban mégsem ilyen egyszerű, mivel természetesen van alternatíva.

Az egyik az, amit az autoriter vagy az arra hajló hatalom mindig is kezdeményezett. (Horthy, majd Kádár kultúrpolitikája után ezt követték az elmúlt években is.) Ezt a kulturális politikát a következő vonások jellemzik. Óvakodjunk az eredeti funkciójának teljességét kitöltő robbanásveszélyes magaskultúrától. Helyette erősítsük meg, vagy ha kell, hozunk létre egy új reprezentációs, *udvari kultúrát*, állami fényben. Mellette engedjük szabadon – legfeljebb szavakban szidjuk – a kultúrténment rosszabb változatait is, és populista módon használjuk ki a magunk javára. Felejtjük el a közművelődést, és ne törődjünk a kirekesztettekkel. Ezt az autoritárius stratégiát nevezem az „udvari kultúra – görögtűzzel” kultúrpolitikájának.

Ezzel szemben nem elegendő az, hogy a reprezentatív kultúrát fenntartjuk, csak éppen aulikus vonásait nyesegetjük le, változatlanul hagyva a köz-kultúrát és az alsó kultúra lápvilágát. Ha csak ezt tenné az új kormányzat, azt nevezhetnénk az „udvari kultúra – görögtűz nélkül” gyakorlatának. Ez következik be, ha a köz-kultúra, a közművelődés – mint jósolják – elesik forrásaitól.

Az tehát az igazság, hogy nekünk most már nem elégséges program az, hogy „utolérjük a fejlett világot”. Nem elégséges, mert némely szempontból másképpen kell csinálnunk. Az udvari kultúra újraélesztett hagyományával szemben mindenben vissza kell adni a primátust a valódi autonóm kultúrának, és nem korlátozni, hanem élesíteni kell lázadó szellemét. Meg kell erősíteni a köz-kultúra-közművelődés vonalát, szembe kell nézni és megoldást (megoldásokat) kell találni a kulturális kirekesztettség ellenében. Mindehhez pedig nem volna szabad belenyugodnunk a McCulture és a ténmentokrácia szükségszerűségébe.

Embertelenül nehéz feladat. A civil társadalom és a civil kultúra segítsége kell hozzá, hogy megvalósulhasson.

DICZFALUSY EGON

FOGAMZÁSGÁTLÁS ÉS TÁRSADALOM

„Ha egy eszme találkozik egy korszak szükségszerűségeivel, akkor erősebbé válik a politikai hatalomnál; az emberiség közös tulajdonává válik, és sokáig ellenállhat a történelem megsemmisítő erőinek.” (Jean Monnet.) Ezt a gondolatot választotta a Föld népességének várható alakulása és a fogamzásgátlás összefüggéseiről tartott előadása mottójául Diczfalusy Egon, az MTA külső tagja, a 2002. április 10-én, Genovában rendezett 7. Európai Fogamzásgátlási Kongresszus megnyitóján. Az előadás magyar fordítását tesszük közzé.

A mint John R. Seeley egy évtizeddel ezelőtti előadásában (*A brit politika növekedése*) megjegyezte, „a történelem politika múlt időben, a politika pedig történelem jelen időben”. Ez a szemlélet érthetőbbé teszi, miért osztja Elias Canetti két csoportra az emberiséget: „azokra, akik elfogadják a történelmet, és azokra, akik szégyellik”. A kijelentés igazsága attól függ, hogyan határozzuk meg a történelem fogalmát.

„Mindenki életében ott a történelem” – mondja Shakespeare (*IV. Henrik*), és körülbelül 15 évvel Canetti *magnum opus*ának megjelenése előtt Karl Popper hangsúlyozza: „az emberiségnek nincs történelme, csupán az emberi élet számtalan aspektusának történetei léteznek”. És ezek közül egy a politikai hatalom története. Ezt emeltük világtörténelemmé. Töprengjünk csak el egy pillanatra például a gondolkodás történelméről. Nem fontosabbak-e az eszmék az emberi sors alakításában, mint a kaleidoszkópszerűen változó politikai hatalom? Jean Monnet helyesen véli az eme írás mottójául választott idézetben: amikor egy eszme találkozik egy korszak szükségszerűségeivel, akkor erősebbé válik a politikai hatalomnál; az emberiség közös tulajdonává válik, és sokáig ellenállhat a történelem megsemmisítő erőinek. Meggyőződésem, hogy a fogamzásgátlás eszméje efféle gondolat volt.

Egy 1898-ban kiadott tanulmányában Sigmund Freud megjegyezte: „Elméletileg az emberiség legnagyobb győzelmeinek egyike lenne... ha a fajfenntartásra teremtett aktus az önkéntes és szándékos cselekvés szintjére emelkedne, elválasztva a természetes ösztön kielégítésének parancsától.” Naiv álmodozó? 1898-ban természetesen igen, de 1959-ben már nem! Az amerikai Élelmiszer- és Gyógyszerhatóság (FDA) ebben az évben fogadta el az első, szájon át bevehető fogamzásgátlót, az Enovidot. Két évvel később, 1961-ben a berlini Bundesgesundheitsamt egy másik, szájon át bevehető fogamzásgátlót, az Anovlart, majd 1962-ben az FDA egy újabbat, az Ortho-Novumot fogadta el. A fogamzásgátlás forradalma elkezdődött...

Minden forradalomnak megvannak az ellenzői, és a fogamzásgátlás ügye sem volt kivétel ezalól. 1978-ban Új-Delhiben, a Hormonális Szteroidok 5. Nemzetközi Kongresszusán tartott Gregory Pincus-émlékbeszédemben megpróbáltam ismertetni a „tabletta” korai történetét: „Az első szájon át bevehető fogamzásgátló 1959-ben került piacra, ellenséges légkörben, melyet szigorú, konzervatív, hagyománytisztelő társadalmi erők uraltak, erős tabukkal és állhatatos hittel, hogy a technológiai fejlődés megállítható ideológiákkal és politikai eltökéltséggel. Számos erős hiedelemhez hasonlóan ez a meggyőződés is tévesnek bizonyult, és 1993-ra az ENSZ becslése szerint 550 millió pár használt különféle fogamzásgátló módszereket szerte a világon: egyharmaduk női sterilizálást, 22%-uk méhen belüli eszközt, 17%-uk szájon át bevehető, injekció vagy implantátum formájában a szervezetbe juttatott fogamzásgátló szteroidokat, 8%-uk óvszert, 7%-uk férfi sterilizációt, 6%-uk megszakított közösülést, 5%-uk naptármódszert, 2%-uk hüvelyi akadályt vagy egyéb eljárást.

Véleményem szerint a fogamzásgátlók kifejlesztése éppolyan alapvető esemény az emberiség evolúciójában, mint a kerék feltalálása; hatalmas változásokat idézett elő az egészségügyben, a nemek egyenjogúságának kérdésében, és jelentékenyen hozzájárult az emberiség történetének egy példátlan demográfiai változásához, a 20. század demográfiai forradalmához.”

A demográfiai forradalom és a számok zsarnoksága

Egyes történelmi becslések, jelenlegi számítások és az ENSZ népesedési osztályának 2001-es előrejelzései alapján fogalmat alkothatunk az emberiség történelme utolsó két évezredének demográfiai változásairól általában, és a 20. század idejéről különösen. Kezdetnek vegyük az időszámításunk szerinti 14. esztendő: emlékeztető év volt, főleg a Római Birodalom számára; meghalt Augustus császár, akit

Tiberius követett. Népesedéssel foglalkozó történészek szerint bolygónk lélekszáma körülbelül 256 millióra rúgott ekkoriban, és ez a szám alig vagy egyáltalán nem növekedett a következő ezer év során.

A következő évezred drámai változást hozott az emberiség létszámában; becslések szerint a világ népessége 1500-ra meghaladta a 400 milliót, 1900-ra pedig az 1600 milliót. Ezután a népesség növekedése tovább gyorsult, és a 20. század végére meghaladta a hatmilliárd főt (1. táblázat).

Év	Népesség
14	256
1000	280
1500	427
1900	1668
2000	6057

Forrás: ENSZ, 2001.

A világ népessége 1960-ban érte el a hárommilliárd főt, nemzetközi méretű aggodalmat kiváltva. A végítélet prófétaí kijelentették, hogy hamarosan már csak állóhelyek lesznek a bolygón, amely képtelen ötmilliárd főnél többet ellátni. Számos úgynevezett szakember azt jósolta, hogy (változatlan növekedési ráta esetén) a Föld népessége végül eléri majd a 20-25 milliárd főt. Ezek után érthető, hogy a fejlett államok az 1970-es évektől óriási nyomást gyakoroltak a fejlődő országokra, hogy azok nemzeti családtervező programokat hozzanak létre. India reagált először, 1951-ben, és 1996-ra a fejlett országok 90%-a támogatta az ilyen célokat – jöllehet inkább emberi jogi, egészségügyi szempontok és a nemek egyenjogúságáért folytatott küzdelem miatt, mint demográfiai megfontolásokból.

Hogyan tovább? Az ENSZ előrejelzése szerint ez a gyors népességnövekedés legalább ötven évig eltart még, és 2050-re a világ lakossága több mint 9300 millió fő lesz, miután 50 év alatt 55%-kal növekedik (2. táblázat).

Régió	Év	
	2000	2050
Összes régió	6050	9322
Kevésbé fejlett régió	4865	8141
Fejlettebb régió	1191	1181

Forrás: ENSZ, 2001.

Gyakorlatilag a teljes növekedés a fejletlen régiókat fogja érinteni, amint azt a 2. táblázat is mutatja, a fejlett területek

népességszáma változatlan marad. 2000 és 2050 között Észak-Amerika népessége várhatóan 314 millióról 438 millióra növekszik, Ausztrália és Új-Zéland 23 milliós lakossága pedig 31 millióra, de ezeket a növekedéseket ellensúlyozza az európai (727-ről 603-ra) és a japán (127-ről 109-re) népesség csökkenése.

Akik szeretik a népesedéstörténetet a migrációs nyomás tényezőivel vizsgálni, érdekesnek fogják találni az európai és afrikai lakosság becslést és várható alakulását 1950 és 2050 közötti száz évben (3. táblázat).

Év	Európa	Afrika
1950	548	221
2000	727	794
2050	603	2000

Forrás: ENSZ, 2001.

Az ENSZ becslése szerint az európai népesség 1950 és 2050 közötti növekedése körülbelül 10%, míg Afrikáé 221 millióról kétmilliárdra, kilencszeresére nő.

Öregebben és (remélhetőleg) bölcsebben

A demográfiai változás közös jellemzője, fejlett és fejletlen régiókban egyaránt, a népesség öregedése. A 4. táblázat az idősek (60 felett) arányának becslést és előre jelzett változását mutatja a világon és a kiválasztott régiókban 1975 és 2050 között. Az ENSZ becslése szerint az idősek aránya a világban 8,6%-ról 21,1%-ra fog nőni. 2050-re a kínaiak majdnem 30%-a, az európai népesség 36%-a, Japán népességének pedig több mint 42%-a idős lesz.

Év	Világ	Kína	Európa	Japán
1975	8,6	6,9	16,4	11,7
2000	10,0	10,1	20,3	23,2
2025	15,0	19,5	28,8	35,1
2050	21,1	29,9	36,6	42,3

Forrás: ENSZ, 2001.

A 80 évnél öregebbeket aggnak nevezik; az idős népesség ezen része egyre több figyelmet kap, mivel ez növekszik a leggyorsabban. Manapság körülbelül 22 millió agg él Európában, körülbelül 12 millió Kínában és majdnem 5 millió Japánban. Az ENSZ becslése szerint 2050-re körülbelül 99 millió agg él majd Kínában, 60 millió Európában és 17 millió Japánban. Az aggnak teljes népességben fennálló arányát az 5. táblázat mutatja.

Év	Világ	Kína	Európa	Japán
1975	0,8	0,6	1,8	1,1
2000	1,1	0,9	3,0	3,8
2025	1,9	2,1	5,2	10,0
2050	4,1	6,8	10,0	15,4

Forrás: ENSZ, 2001.

1975 és 2050 között valószínűen ötszörösére nő a világ és Európa aggkorú lakosainak száma, míg Kínában 11-szeresére, Japánban pedig 15-szörösére.

Az idősek drámai mértékben növekvő aránya jelentős hatással lesz a legtöbb ország népességszerkezetére a 21. században. Ez a hatás társul és tovább hangsúlyozódik a gyermekek számának csökkenésével, amit a 6. táblázat mutat.

Év	Világ	Kína	Európa	Japán
1975	36,7	39,5	23,7	24,3
2000	29,9	24,9	17,5	14,7
2025	24,3	18,4	13,6	12,1
2050	21,0	16,3	14,0	12,5

Forrás: ENSZ, 2001.

1975-ben a világ népességének több mint 36%-a, Kína népességének pedig több mint 39%-a gyermekekből (14 éven aluliakból) állt. ENSZ-előrejelzések szerint a gyermekek aránya drasztikusan csökkenni fog 2050-re minden régióban: a világ népességének 21, Kína népességének pedig csupán 16%-át fogják kitenni. Európában és Japánban még kisebb lesz az arányuk: előreláthatólag 14 és 12,5%.

Az 1-6. táblázatok adatai egyaránt tartalmazznak becsléseket és kivetítéseket. Az előrejelzések, különösen a hosszú távúak megbízhatósága mindig megkérdőjelezhető. Természetesen az előrejelzések – melyek összetett, sokváltozós múltbeli és jelenlegi tendenciák kivetítései a jövőre – bizonytalanok. Némelyek közülük azonban biztosabbnak tűnnek, mint a többi, és talán megéri emlékeztetnünk magunkat, hogy az előrejelzések nem csupán jóslatok: a 2050. év idős- és aggkorú népessége nem a képzelet koholmánya; ezek az emberek már közöttünk vannak mint kamaszok és középkorúak. Az is törvényszerű, hogy amennyiben egy népesség idős része növekedni kezd, a gyermekek száma pedig csökkenni, ennek következménye a népesség átlagéletkorának növekedése (7. táblázat). 1975-ben a világ népességének átlagéletkora 22 év volt, Kínáé pedig csupán 20,6 év. ENSZ-becslés szerint 2050-re ez az átlagéletkor túllépi a 36 évet, Kínában pedig a 43 évet. Az európaiak átlagéletkora

Év	Világ	Kína	Európa	Japán
1975	22,0	20,6	32,1	30,4
2000	26,5	30,0	37,7	41,2
2025	32,0	39,0	45,4	50,0
2050	36,2	43,8	49,5	53,1

Forrás: ENSZ, 2001.

50, Japáné 53 év lesz. Eszerint a várhatóan 600 milliós európai népesség fele 50 éves vagy idősebb lesz.

Az emberiség korosodásának hosszú távú perspektíváját legjobban a változó népességszerkezeten láthatjuk. A 8. táblázatban a Föld népességstruktúrájának változásai láthatóak száz év során. 1950-ben az emberiség 34%-a gyermekekből állt. Ez az arány 2050-re 21%-ra változhat. 1950-ben kevesebb mint 13 millió nyolcvan évnél idősebb ember élt bolygónkon; ma több mint 60 millióan vannak, 2050-ben pedig körülbelül 380 millióan lesznek.

Korcsoport (év)	1950	2000	2050
0-14	34,3	29,9	21,0
15-59	57,0	59,0	53,8
60-79	8,2	10,0	21,1
> 80	0,5	1,1	4,1
Népesség (millió)	2519	6057	9322

Forrás: ENSZ, 2001.

Az öregedési folyamat a legfejlettebb országokban a legelőrehaladottabb; a fejlett világ becsült múltbeli, jelenlegi és jövőbeli népességszerkezete a 9. táblázatban látható. Az adatok szerint 1950-ben körülbelül 8 millió nyolcvan év körüli ember élt a világ fejlett régióiban; 2050-re számuk 113 millió körül várható.

Korcsoport (év)	1950	2000	2050
0-14	27,3	18,3	15,6
15-59	60,0	59,2	41,1
60-79	11,7	19,4	33,5
> 80	1,0	3,1	9,6
Népesség (millió)	814	1191	1181

Forrás: ENSZ, 2001.

„Ó, szép új világ, melyben ilyen emberek élnek” – mondja Shakespeare Mirandája (*A vihar*); a mi parafrázisunk erre így hangzana: Ó, szép új világ, melyben ilyen derék öregemberek élnek...

Termékenységünk: mi történt?

A 10. táblázatban feltüntetett adatok azt mutatják, hogy termékenységünk jelentősen és gyorsan csökkent egy váratlanul rövid időszakban, 1965 és 1995 között. A világ termékenységrátája majdnem öt gyermek volt asszonyonként 1965-ben. 1995-re ez a szám 2,8-ra esett vissza. 1975-re a termékenységi arány Európában és Japánban a lakosság számának fenntartására elégséges szint alá csökkent, és ott is maradt a következő 25 évben. Így történhetett, hogy soha ezelőtt az emberiség történetében nem esett vissza a születési arány ilyen gyorsan ilyen mélyre és ilyen hosszú időre a világon. Habár a következmények – jők vagy rosszak – egyelőre tisztázatlanok, egyesek közülük kevésbé bizonytalanok, mint a többi. Ha a termékenység hosszabb időn át az utánpótlási szint alá esne, az idővel a kérdéses populáció csökkenéséhez vezet. Például, az ENSZ becslése szerint, Európa lakossága a jelenlegi 727 milliőről 603 millióra fog csökkenni, Japáné pedig 127-ről 109 millióra, amennyiben a termékenységi mutatók nem fognak drámaian emelkedni a nem túl távoli jövőben.

Év	Világ	Európa	Japán
1965	4,9	2,4	2,0
1975	3,9	2,0	1,8
1985	3,3	1,8	1,7
1995	2,8	1,4	1,4

A népesség pótlásához 2,1 gyermek kell.
Forrás: ENSZ, 2001.

Mi áll a termékenység ilyen mértékű csökkenése mögött? Úgy tűnik, hogy némileg leegyszerűsített és érzelmileg túlfűtött vita alakult ki a közvéleményben a fogamzásgátlás termékenységre gyakorolt hatásáról. A „fogamzásgátlás hívei” időnként hajlamosak kétségbe vonni vagy kisebbnek feltüntetni ezt a hatást, míg ellenzőinek (akik nem kevesen vannak) meggyőződésük, hogy a fogamzásgátlás világméretű elterjedése az emberiség termékenysége csökkenésének elsődleges oka. Valójában egyesek közülük olyannyira aggodnak emiatt, hogy készek lennének a fogamzásgátlás minden formájának betiltását szorgalmazni.

Mindig akadtak naiv álmodozók, akik képtelenek voltak elfogadni, hogy a forradalmak – akárcsak a fogamzásgátlás forradalma – sohasem fordulnak vissza. Tagadhatatlan, hogy egy olyan világban, ahol 550 millió pár használ különféle fogamzásgátló technikákat, ennek a folyamatnak mindenképpen hatása van a termékenységi mutatókra. Igen jelentős összefüggést találtak az egy nőre eső termékenységi mutató és a fogamzásgátlás gyakorisága között több mint 120 fejlődő országban. A fogamzásgátlás azonban csak az

alacsony termékenység elérésének eszköze, és nem a jelenlegi oka. A demográfiai forradalom mélyben rejlő okai sokkal összetettebbek és sokrétűbbek; tulajdonképpen a történelmi méretű társadalmi változások tükörképei.

Az alacsony termékenység legfontosabb előidézői közül érdemes megemlíteni többek között a nők növekvő önállóságát, a női oktatás nagy vívmányait, a női munkavállalók növekvő arányát, a kapcsolatok létrejöttének gyorsan változó mintáit és e kapcsolatok növekvő bizonytalanságát, valamint egyes erős, de meglehetősen szerteágazó gondolkodásbeli változásokat a nők társadalomban és családban betöltött szerepéről a közvéleményben. Komoly aggodalomra ad okot a család hanyatlása és intézményi minőségének csökkenése, különösen Európában.

Van ennek a demográfiai változásnak néhány klasszikus összetevője, például a várható élettartam látványos emelkedése, a fogamzásgátló módszerek széles körű használata, a városiasodás és a lakosság sűrűsödése, az írástudatlanság megszűnése és a társadalom alapvető szerkezeti változása szerte a világon, melynek során a bizonytalanság és instabilitás mindinkább kiszorítja a hagyományokat. Az új összetevők közül Jean-Claude Chesnais megemlíti a társadalom atomizálódását, a feminizmust, a kollektivizált nyugdíjrendszert, a „globális nomadizálást”, az idősödést és a „munka vége” szindrómát.

Mi a globális nomadizálás? Egy (talán nem egészen elméleti) példa: ha a kínai vagy a japán halászflootta túlzott tevékenysége ismét megtizedeli az Írország körüli vizek heringállományát, az a globális nomadizálás klasszikus esete lesz.

Kor (év)	1975	1985	1995
20–24	69	81	96
25–29	21	31	48
30–34	8	10	20
35–39	5	7	10
40–44	5	5	7

Mi a társadalom atomizálódása? Egy példát láthatunk erre a 11. táblázatban. Az adatok azt mutatják, hogy 1975 és 1995 között a japán hajadonok aránya jelentősen nőtt. Egy másik példát szolgáltat a 12. táblázat. Ennek értékei alapján az egyedülálló olasz férfiak és nők aránya jelentősen növekedett az 1966–1970-ben születettek körében az 1946–1950-es születésűekhez képest.

A modern társadalmi atomizálódás „nem fogamzásgátló” korcsoportokat is érint. Egy közelmúltbeli tanulmány az 50 feletti hollandok újraházasodásáról fényt derített arra, hogy míg 1977 előtt a kérdezettek 77%-a újraházasodott és

12. TÁBLÁZAT. 25 ÉVES OLASZ EGYEDÜLÁLLÓ NŐK ÉS 30 ÉVES EGYEDÜLÁLLÓ FÉRFIAK ARÁNYA SZÜLETÉSI IDŐSZAK SZERINT (%), KERÉKITVE

Születési időszak	Nők	Férfiak
1946–50	31	24
1956–60	40	35
1966–70	60	44

csak 3%-uk élt élettársi kapcsolatban házasság nélkül, addig 1985–1992-ben ez az arány 24 és 52%-ra módosult.

Mi lesz tehát közös demográfiai jövőnkkel? Ezt a jövő nincs megírva, és nem is lehet, hiszen az eljövendő nemzedékek elméjében születik majd meg. A bizonytalanság általános elve érvényes demográfiai jövőnkre is, mivel egyes alkotótényezői – különösen a termékenységi mutatók – nem visszafordíthatatlanok. Továbbra is erős igény van számos társadalomban a kétgyermekes családpolitikára. Dekapitalizáló tényezők jelentkeznek a világgazdaságban, számos országban a jóléti rendszer reformja folyik, és jó néhány kultúrában a posztmaterialista értékek lassú erősödése érzékelhető.

A játék neve: intézményi reform

Egyre inkább úgy tűnik, hogy néhány intézményünk többé nem szolgál megfelelően minket; sokat több mint egy évszázada terveztek egy olyan népeségstruktúrára (sok gyerek és kevés idős ember), mely már a múlté. Ilyenek a szociális biztonság, az egészségügy, a lakásügy, az oktatás, és ami a legszentebb: nemzetállamaink, melyek mára túl kicsik a „nagy dolgok” véghezviteléhez, és túl nagyok, hogy a fontos „kis dolgokkal” törődjenek. Intézményi reformra van szükség számos területen. Mi lesz eme hön áhított reformok fő akadály? A szokásos béklyó: a politika tehetetlensége.

Mi a helyzet a tiszteletre méltó alapvető intézményeinkkel? Nincsenek-e kellemes távolságban a valóságtól kormányaink, amikor úgy vélik, hogy a lakosság egészét tekintve ritka az alapvető intézményeinkbe vetett bizalom gyengülése?

13. TÁBLÁZAT. A MEGKÉRDEZETTEK KÖZÜL „NEM VAGY ALIG” HISZNEK AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSBAN, 1990

Ország	Százalékos arány
Olaszország	68
Portugália	59
Spanyolország	53
Nagy-Britannia	46
USA	44
Svédország	44
Franciaország	42
Németország	35

Több, az elmúlt évtizedekben lezajlott kutatás azt bizonyítja, hogy ez már nem így van. Ezek egyikét 1990-ben végezték, húsz országból összeválogatott ezer személy megkérdezése alapján.

Azok aránya, akik rossz véleménnyel voltak az igazságszolgáltatásról néhány ki-

választott – főleg európai – országban 68 (Olaszország) és 35% (Németország) között váltakozott (13. táblázat).

A 14. táblázatban látható azok aránya, akiknek a kérdezettek közül nem vagy alig volt bizalmuk az egyházban. Ebben az összefüggésben az alanyok valószínűleg tisztában voltak azzal,

hogy a kutatások az egyház mint intézmény elismertségével, és nem a vallásos hittel kapcsolatban folytak. Habár valószínű, hogy a kérdezettek különböző jelentéseket kapcsoltak az „egyház” szóhoz, az adatok azt mutatják, hogy a legtöbb országban az emberek többsége nem vagy alig bízik bármiféle vallási intézményben. Amint arra Dogan is rámutatott, ez az eredmény az értékekről folytatott nemzetközi kutatás legmegdöbbentőbb felfedezése, mivel felveti a zavarba ejtő kérdést: kik alkotják ma az egyház valódi közösségét Nyugat-Európában?

Végezetül a parlamentekben nem vagy alig bízó emberek arányát láthatjuk, a 15. táblázatban feltüntetve. A táblázat értékei talán furcsának tűnnek, hiszen számos felmérés bizonyítja, hogy az európaiak döntő többsége mélysegesen kötődik a demokráciához mint egyetlen elfogadható politikai rendszerhez országaik számára. A demokrácia egy ennyire alapvető intézményébe vetett bizalom hiánya bizonyára a képvisleti demokrácia működése körüli bizalmatlanságot tükrözi. Talán nincs is probléma intézményeinkkel, csupán az ezeket képviselő emberekkel?

Kétségből bizalmatlanságba hajózva

Nem szükségszerűen káros, ha az emberek kritikusak és kétségeiknek adnak hangot egyes alapvető intézményeink működésével kapcsolatban: ez inkább az egészséges gondolkodás jele. Ahogy Louis Mencken rámutatott: „Az ember civilizáltságának mértékadója nem a hitre való vágya, ha-

14. TÁBLÁZAT. A MEGKÉRDEZETTEK KÖZÜL „NEM VAGY ALIG” HISZNEK AZ EGYHÁZBAN, 1990

Ország	Százalékos arány
Japán	89
Hollandia	69
Svédország	63
Németország	60
Nagy-Britannia	57
Spanyolország	51
Franciaország	50
Olaszország	40
USA	33

15. TÁBLÁZAT. A MEGKÉRDEZETTEK KÖZÜL „NEM VAGY ALIG” HISZNEK A PARLAMENTBEN, 1990

Ország	Százalékos arány
Japán	71
Olaszország	68
Spanyolország	63
Belgium	57
USA	55
Nagy-Britannia	54
Franciaország	52
Németország	49

nem a kételkedésre való készsége." Igazából nem sok kutatót kell meggyőzni arról, mennyire fontos a kételkedés ahhoz, hogy vizsgálódnunk kezdjünk és fejlődést érzünk el. Utunk azonban veszélyesebbé válhat, ha a kétségből a bizalmatlanságba jutunk, hiszen a bizalmatlanság több kárt okozhat az elvesztegetett lehetőségek frontján, mint amennyit a megtévesztett bizalom okozhatna.

A 13-15. táblázatokban kifejtett, intézményekkel szembeni bizalmatlanságot a társadalom nagy részében megjelent magas fokú gyanakvás összefüggésében érdemes vizsgálni, az általános, mások iránti bizalmatlanságban és a morális hanyatlásban. Korunk gondolkodói egyetértenek abban, hogy a három kanti szféra (tudomány, művészet, erkölcs) közül kettőben, a tudományban és a művészetben látványos fejlődést értünk el az elmúlt évszázadokban; az Immanuel Kant ideje óta lezajlott erkölcsi fejlődéssel kapcsolatban azonban igen rossz véleménnyel van mindenki. Korunk – melyet gyakran neveznek „késői modern kornak” – vívmányai óriásiak, és óriási az ár is, melyet ezekért fizetünk.

Piotr Sztompka, az elméleti szociológia nagy úttörője rámutat, hogy az egyik legjelentősebb tétel a mérleg sötét oldalán az erkölcsi hanyatlás. Az empirikus tények három területet emeli ki, ahol ez a hanyatlás vitathatatlanul tűnik: a *bűnözést, a bizalom összeomlását és a kimerült társadalmi tőkét*.

A közönséges bűnözésen kívül nagyarányú növekedés tapasztalható az ideológiai bűnözés, a terrorizmus és a „tisztá”, minden különösebb ok nélkül elkövetett erőszak terén. A bizalom összeomlása az egyre gyakoribb pereskedésekben, az üzleti tárgyalások növekvő formalizmusában, az éberség, elővigyázatosság eszméjének gyors terjedésében és a gyanakvás általános kultúrájában figyelhető meg.

Kimerülő társadalmi tőke címszó alatt a következő tényezőket szokás emlegetni: a családok bomlása, a társaságok-szövetségek hálózatának eltűnése, a szabályok megsértésében való együttműködés, egyfajta „betyárbeccsület” terjedése, a korrupció globalizációja és az összetartó közösségek széthullása („az emberek ma már egyedül járnak tekézni az Egyesült Államokban” – mondja Robert Putnam). Mindezek végső eredménye az egoizmus, a féktelen individualizmus, a magány és a bizalmatlanság térhódítása.

Reménytelen a helyzet? Nem igazán. Még egy technológiailag egyre inkább fejlődő emberiségnek is szüksége van valamiféle eredeti, univerzális és teljes körű erkölcsi rendszerre, és a késői modernitásnak akadnak olyan vonásai, melyek reményt adnak az erkölcs légkörének újjáéledésére. A világ népességének egy gyorsan bővülő része mindinkább elfogadja a világméretű sorsközösség eszméjét, és az „emberiség” gondolata sem tankönyvszagú okoskodás többé. Napjaink fiataljainak erkölcsi érzéke javul, körükben növekvő küzdelem tapasztalható a morális úr ellenében, egyre erősebb a nyilvános ügyek átláthatóságára való igény.

Fontos megjegyezni, hogy új társadalmi kötelékek is sorra létesülnek, és egyre fontosabbá válnak különféle világméretű közösségek. Ezeknek az új közösségeknek legalább öt típusát különítették el: szakmai közösségek, értékközösségek, új vallási mozgalmak, integratív politikai mozgalmak és az úgynevezett virtuális közösségek, melyek tagjait az új technikai médium köti össze.

Ebben az új világban valóban fényesebb jövő várhat a nemzetközi szakmai közösségekre, amilyen a Fogamzásgátlás Európai Társasága. Az efféle közösségek számos szakterületet, több nemzedéket és politikai irányzatot felölelhetnek. Mind fontosabb szerepet fognak játszani az egészségügyi politika formálásában, mivel elkötelezetten hisznek abban, hogy az emberiség életviszonyait az új tudományos felfedezések igazságos használatával javítanunk kell.

Új helyzet, de régi értékrend

Az új realitások világában élünk, és nem nehéz belátni, hogy a különféle társadalmak történelmi tradíciókon, egyházi identitáson vagy vallási hittételeken alapuló értékrendjei egy olyan világban, ahol az új tudományos információ mennyisége minden évben megduplázódik, egyre inkább összeütközésbe kerülnek a valósággal. Nem csoda, hogy jelenkori történelmünk a viharos tenger benyomását kelti, ahol a racionalizmus törékeny hajóját állandóan fenyegetik a szenvedély, a fanatikus hit és az érzelmek hatalmas hullámai. Óriási kihívás embertársainkat meggyőzni arról, hogy a maradiság és a fundamentalizmus nem javíthatják az emberiség helyzetét, és bizonyítottan csak a tudomány képes erre.

Segítene, ha emlékeztetnénk embertársainkat, hogy évmillióikig a természet formálta az emberiséget, de ma a *Homo sapiens* formálja a természetet és húzza meg a határvonalat biológiailag lehetséges és lehetetlen között? A fogamzásgátlás, az irányított reprodukció és a génsebészet csupán néhány ezen új lehetőségek közül. Még a tudósoknak is szinte felfoghatatlan az a potenciál, amit a géntechnika jelent az egészségügy számára; hogyan várhatnánk el, hogy az utca embere számára egyértelmű legyen?

Ami az érem másik oldalát illeti, sokan mindenhatónak gondolják a tudományt, és úgy képzelik, nem ismer határokat. A tudomány természetesen nem mindenható. Az emberi tudás tökéletlen, és örökké az marad. Azonban rendkívüli mértékben tökéletesíthető. A kutatás határtalanul tökéletesíti az emberi tudást és folyamatosan fejleszti az egészségügyet és az emberi életminőséget általában. Olyan időkben, amikor a bolygó 6 milliárd lakosából 1,2 milliárd él napi kevesebb mint 1 dollárból, 2,8 milliárd pedig kevesebb mint 2 dollárból, óriási szükségünk van arra, hogy javítsuk a szegénység sújtotta milliárdok helyzetét.

Mi lehet az üzenetünk a Fogamzásgátlás Európai Társasága minden tagja számára? Az üzenet dr. Gro Harlem Brudtland, a WHO főigazgatója egy 1998-as beszédéből származik: „Harcolhatunk a betegség ellen. Kivehetjük a részünket a szegénység és szenvedés elleni küzdelemből. Szerintem semmi sem jelent ennél többet az életben.” Szerintem pedig semmi sem jelent többet az életben e társaság tagjainak szakmai erőfeszítéseinél, melyek az emberi életminőség állandó javítását célozzák.

A bevezetésen már túl vagyunk

A londoni Királyi Orvosi Egyetemen 1944-ben tartott beszédében Winston Churchill megjegyezte: „Minél régebbre nézel vissza, annál messzebbre látsz előre.” Úgy tűnik, hús évvel később két amerikai atomfizikus, Leshner és Howick, hallgattak a tanácsra, és visszatekintettek mintegy 50 ezer évvel ezelőtre történelmünkben.

„Nyolcszáz emberi életciklus mintegy 50 ezer évet ölel fel. De ebből a 800 emberből 650 barlangokban, vagy rosszabb helyeken töltötte az életét; csak az utolsó 70 birtokolt igazán hatékony eszközöket arra, hogy másokkal kommunikáljon, és csak az utolsó hat látott életében nyomtatott szót, vagy mérhette a hideget és a meleget. Csak az utolsó négy volt képes mérni a pontos időt; csak az utolsó kettő használt elektromos motort; és az anyagi világunkat alkotó dolgok óriási többségét a nyolcszázadik ember élete során hozták létre.”

Hadd tegyem ehhez hozzá – meglehetősen személyes megjegyzés –, hogy életemben nagyobb tudományos és technológiai fejlődésnek voltam tanúja, mint a korábbi idők minden tudósa együttvéve a történelem hajnala óta. Ezt nem nehéz belátni, ha az új tudományos információk megszerzését geometriai mértékkel próbáljuk elképzelni. Amikor 1944-ben orvosi fokozatot szereztem, az orvostudomány „durván számított mérete” a mai 5%-a volt, vagy kevesebb.

Shakespeare összegzése (ismét) helyes volt: „A bevezetésen már túl vagyunk” (*A vihar*).

Megérkezés nélküli utazás

A *szikla* című versében (1934) T. S. Eliot három meglehetősen zavarba ejtő kérdést tesz fel:

„Hol van az élet,
amit elvesztettünk életünkben?
Hol a bölcsesség,
amit elvesztettünk a tudásban?
Hol a tudás,
Amit elvesztettünk az információkban?”

Világunkat előzönlí az információ. Az információból persze nem lesz tudás, ha nem mérlegeljük kritikusan és nem építjük be korábbi tudásunkba. Mélységesen hiszem, hogy a tudásból nem lesz bölcsesség, ha nem az emberi élet jobbítására fordítjuk. Az atombomba feltalálása minden volt, csak bölcsesség nem, a fogamzásgátló piruláé azonban mindenképpen az volt, hisz világszerte alapvető javulást hozott nők millióinak életében. A „tabletta” hatalmas társadalmi jelentősége magától értetődik; ezt nem sokkal engedélyezése után felismerték. D. Cameron 1960-ban ezt írta egy levélben, melyet a *New York Times*-nak küldött: „Az egészségügynek kevés vívmánya tett ennyit a nők méltóságáért és öntudatáért.”

A gyógyszeripar egyes képviselői néha azt mondják nekem, hogy manapság csupán korlátozott érdekeik fűződnek új fogamzásgátlók kifejlesztéséhez, mert ez egy *telített piac*. Valóban az volna? A WHO hangsúlyozza, hogy 1990-ben legalább 100 millió párnak akadtak családtervezési problémái, és körülbelül 300 millió pár alkalmazott olyan fogamzásgátlási eljárásokat, melyekkel elégedetlenek voltak, vagy amelyeket megbízhatatlannak tartottak. Telített piac? A WHO szerint a terhességek körülbelül 40%-a – 210 millió évente – szándékolatlan, és évente mintegy 45 millió abortuszt hajtanak végre.

Úgy 25 évvel ezelőtt azt írtam: „a szteroidokkal történő fogamzásgátlás nem bevezetődött fejzete a történelemnek, hanem éppen lejátszódó jelenete a technológiai, kulturális és társadalmi változás nagy drámájának, melyet evolúciónak nevezünk”. Néha nehéz különbséget tenni evolúció és forradalom között. Számomra a fogamzásgátló módszerek sokféleségének fejlődése forradalom volt, ugyanakkor a 20. század társadalmi evolúciójának erőteljes katalizátora is.

Visszatekintve könnyű belátni, hogy a „pirula” feltalálása és Gregory Pincus hozzájárulása tudományunkhoz hatalmas vívmány volt. Csakhogy, ahogyan Albert Camus több mint fél évszázada megjegyezte: „Az eredmény kötelék is. Újabb eredményre kötelezi az embert.” Befejezetlen kutatási célkitűzéseinkkel most a tudósok új generációja szembe-sül: nagy szükség volna férfiaknak szánt fogamzásgátlók kifejlesztésére, hatékonyabb alkalmi fogamzásgátlókra, új hüvelyi fogamzásgátló anyagokra és megfelelőbb női és férfi óvszerekre.

Egy hosszú élet során megtanultam, hogy az utazás fontosabb, mint a célba érés, és ha az ember egy-két pillanatig eltűnődik, ráébred, hogy szakmai tevékenységünkben, legyen az beteggondozás, laboratóriumi vagy klinikai kutatás, soha nincs végső úti cél, csupán utazás és még több utazás. Ennek az utazásnak örömtelienek kell lennie, mert kevesebb szenvedést, jobb egészséget és életminőséget eredményez nők és férfiak százmilliói számára.

Fordította: Péterfi András

GLATZ FERENC

HOMOK-HÁTSÁG, 2004

Szembesítés, lehetőségek, teendők

„Homok-hátság 2004. Szembesítés, lehetőségek, teendők” – ezzel a címmel rendez tudományos és társadalmi fórumot Kecskeméten 2004. november 18-án a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat, valamint a Földhasználati és Vízgazdálkodási Nemzeti Stratégiai Bizottság. A fórumon Balogh László, a megyei közgyűlés elnökének üdvözlő szavai és Glatz Ferenc, a Stratégiai Bizottság elnöke bevezetője után felszólalt Németh Imre földművelési és vidékfejlesztési miniszter, Kolber István tárca nélküli miniszter, Gombos András államtitkár, Benedek Fülöp államtitkár és Váradi József, az Árvízvédelmi és Belvízvédelmi Központi Szervezet Kht. igazgatója. Alábbiakban Glatz Ferenc előadásának szövegét tesszük közzé.

Szembesítés

Az alcímadással jelezni kívántuk: *szembesültünk* a Duna-Tisza köze legnagyobb természeti és immáron gazdasági-társadalmi konfliktusával. A talajvízszint – először fokozatosan, majd az 1990-es években drasztikusan – süllyed, nem is beszélve a korábbi lecsapolások következtében előállott szikesedésről, annak előrehaladásáról. Mindez csökkenti a terület eltartóképességét, évszázados termelési kultúrák mennek tönkre. A népesség úgy érzi, magára maradt: a „segíts magadon, az Isten is megsegít”-elvé alapján engedély nélküli kutakat fúrnak, szétengedik a vizet a homokon. A köz- és szakigazgatás hallgatólagosan tudomásul veszi mindezt: a vízhiányra pazarlással válaszolnak az emberek, az igazgatás tehetetlenségérte pedig őszintétlenséggel és hamis „elnézéssel” párosul.

Ezt a magatartást meg kell változtatni, mert rossz a természetnek és rossz nekünk, az embereknek. Mind a gazdálkodóknak, mind a közösség sorsáért – és a természet karbantartásáért – felelős vezetőknek. Pontos helyzetfelmérést és határozott helyzetelemzést kell készíteni, megfogalmazni a lehetőségeket, a teendőket és azokat a döntéshozó testületek elé terjeszteni. Mulasztás volna ezt nem megtenni.

Az okok

Melyek az *okok*? Vajon nem másról, mint természettörténeti folyamatokról van szó? Éghajlatváltozás gyorsult fel, amelynek része a csapadékcsökkenés, és amely együtt mozog a talajvízszint-süllyedéssel? Vagy pedig „emberi tényező” (antropogén tényező) az oka a szavannásodásnak? A korábbi századok vízlecsapolásai, a víz lefolyásának siettetése, azután a növénytermesztési rablógazdálkodás okozza a természeti egyensúly megbomlását? Az, hogy mind nagyobb területen kitalarták a földet, felszántották az ősgyepet, majd ellenőrizetlenül emelték ki a vizet, korszerűtlenül öntöztek-öntöznek? Az Alföldet először Trianon után fedezte

fel a magyar társadalom a volt peremterületek leszakadása után. Majd másodsor az 1960-as években. Mindkét felfedezés élelemtermelési és természetátalakító akciókkal párosult. Lehet, hogy éppen ez volt a rossz irányú folyamatok megindításának oka? Természet- és társadalomkutatók vizsgálják az okokat, de az összegzés hiányzik. Az embereknek nem tudunk biztosat mondani.

Lehetőségek

Melyek a *lehetőségek*? A *gazdálkodási és igazgatási* (politikai) lehetőségek? A *gazdálkodásban* a korszerű természetgazdálkodás normáinak bevezetése hozhat-e eredményt?

Vízvisszatartás – ez az első lehetőség. A víz a 21. században világszerte felértékelődik, az egyik legfontosabb természeti kincs lesz a Földön. (Országos hiányosság! Ide folynak össze Magyarországra a Kárpát-medence vizei, és mi nem hasznosítjuk azokat, hanem a jogosan félt árvizek miatt siettetjük ki a vizet az országból. Hiányosság egyéni szinten: a csapadékot nem tartjuk meg – mert technikailag felkészületlenek vagyunk, a kis műtárgyak-ciszternák drágák, nincs ösztönzési program, és hiányzik a környezetgondos egyéni magatartás. Restek és rendetlenek vagyunk?)

Tudomásul venni a *természeti folyamatokat* és *igazodni* azokhoz! A szárazodás következményeit a gazdálkodásban érvényesíteni. Ösztönözni a váltást a növénytermesztésben, állattartásban, ősgyep-, erdő-, vízgazdálkodásban segíteni az ökoturizmus terjedését. Vagyis a hátrányból előnyt formálni?

A természeti folyamatokhoz igazodó térségszintű *tájrehabilitációt* végrehajtani. A Tisza-program árvízvédelmi és környezetrehabilitációs programjának részeként az itt tartott vízre épülő gazdálkodás újra kifejlesztése? A 18–19. század aktív ártéri gazdálkodásának rehabilitációja modern körülmények között? A hal, kagyló, teknős, vadvízi állatok, az ártéri baromfi-, juh-, birkatenyésztés ösztönzése? Amely párosul az új európai piacok felkutatásával és kihasználásával?

Van-e egyáltalán az államnak vagy az önkormányzatoknak mindehhez ereje? Anyagi és szellemi ereje? Van-e az egyes egyének mindehhez felkészültsége és kedve? (Mert ez is tényező!) A lehetőségeket reálisan számba kell venni.

Az állami költségvetés az Alföldön aktív legyen az *infrastruktúra-fejlesztésben* (autóutak, település, iskola és internethálózat), illetve az *árvízvédelem* terén. Ez egész Kelet-Magyarország versenyképességének feltétele. Óriási pénzüsszegek és hatalmas szellemi tartalékok mozgósítását kívánja mindez, ráadásul évtizedes program keretében. Marad-e pénz és energia mindemellát a Homok-hátságra, a Dél-Alföld ivóvízgyöndjainak megoldására, a Jászság és Hajdúság, Nyírség problémáira vagy a különböző ösztönző rendszerek finanszírozására? Egyáltalán: milyen legyen az arány a költségvetés-felhasználásban a közvetlen (központi) építkezések és az egyéni ösztönzések között? És milyen eszközöket vehetünk igénybe? Ami biztos: a közvetlen és ellenőrizhetetlen támogatási rendszer, a kijárási politika elvtelen gyakorlata nem folytatható. Kevés és nem hatékony...

Mi legyen az állam, az önkormányzatok és az egyén gondja? Kinek mire van lehetősége? Vajon lehet-e folytatni a „mindent felülről várás” évszázados politikáját? Aligha. Ahol túl nagy hatalma van a kormánynak, ott visszafejlődnek az önkormányzatok, az emberek városi-egyéni szinten passzívak lesznek – nagy tanulsága ez a világtörténelemnek. Magyarország európai felzárkózásának ügye az önkormányzatok és a helyi értelmiség kezében van. Aktívabb helyi politizálásra, a helyi érdekek pontosabb megfogalmazására, helyi cselekvési programok kialakítására van szükség, s ezeket a programokat a pártpolitikai érdekek fölé helyezni – ez az egyik következtetésünk az Akadémia Nemzeti Stratégiai Programjaiból, amelyeket Magyarország földjeinek, vizeinek, kulturális állapotának feltárásáról és a jövő lehetőségeiről folytatunk 1996 óta. Milyen lehetőségek vannak a Homok-hátság önkormányzatainak kezében? Mennyire felkészültek a helyi értelmiségiek, a helyi szak- és államigazgatási adminisztráció? Mennyi elszántság van a helyi emberekben?

Cselekvési program

Kutatók, politikusok, önkormányzati vezetők és civil szervezetek, egyének közös programja lehet csak a Homok-hátság-program. Nem biztos, hogy pontosan megállapíthatjuk a jelenkori konfliktus okait – de összegezni kell az eddigi kutatásokat. Nem biztos, hogy pontos „recepteket” tudunk adni a következő évtizedekre – de meg kell kísérelni reálisan szembenézni a rövid távon sürgető teendőkkal és a hosszú távú tervekkel. Nem biztos, nem biztos – de meg kell kísérelni...

Egy bizonyos: *őszintén kell beszélni, nem lehet az embereket bizonytalanságban hagyni, nem lehet a természetet karbantartás nélkül hagyni.* A helyi politika képviselői évtized óta hozzák a közvélemény elé a részkonfliktusokat (ön-

tözés, Duna-Tisza-csatorna, lakossági elvándorlás stb.). A központi adminisztráció is megtette az első lépéseket (kormányhatározat a Homok-hátságról, miniszteri biztos kiküldése). Most a helyi vezetők, gazdálkodók, az országos politika és az akadémiai kutatók együttes fórumán az *összegzés megindítását* kezdeményezzük. Hogy jelezzük: a szembesítés megtörténik, amit tudunk, azt őszintén megmondjuk, javasolni csak realitásokat fogunk, s ezzel a döntéshozók helyzetét – s reméljük mindenekelőtt a helyi népesség tisztánlátását – segítjük.

HAMAROSAN MEGJELNIK

MAGYAR tudománytár

Minden, amit hazánkról tudni érdemes
KIADJA: AZ MTA TÁRSADALOMKUTATÓ KÖZPONTJA ÉS A KOSSUTH KIADÓ

az MTA Társadalomkutató Központ és a Kossuth Kiadó közös gondozásában a Magyar Tudománytár sorozat ötödik kötete

GAZDASÁG

címmel

A Magyar Tudománytár legújabb kötetében a tudományos élet kiemelkedő egyéniségei adnak áttekintést hazánk gazdaságának ezredfordulós arculatáról.

Főszerkesztő: Glatz Ferenc

Szerkesztő: Palánkai Tibor

Szerzők: Bácskai Tamás, Berend T. Iván, Ehrlich Éva, Hetényi István, Hoffmann Istvánné, Losonczi Miklós, Mihályi Péter, Palánkai Tibor, Polónyi István, Sikos T. Tamás, Szamuely László, Székely Gáborné, Török Ádám, Varga Gyula, Várhegyi Éva.

A TARTALOMBÓL: Gazdaságtörténet, reformelméletek és gazdaságpolitika • Ipar és mezőgazdaság • Infrastruktúra és szolgáltatás • A KGST-től az Európai Unióig

A sorozat kötetei, témakörei:

1. kötet: Föld, víz, levegő • 2. kötet: Táj, település, régió • 3. kötet: Növény, állat, élőhely • 4. kötet: Társadalom, politika, jogrend • 5. kötet: Gazdaság • 6. kötet: Tudomány, oktatás, művészet – megjelenik 2005 végén • 7. kötet: Hagyomány – megjelenik 2006 végén

A kötetek megrendelhetők, ill. előjegyezhetők:

Kossuth Kiadó Rt. 1327 Budapest, Pf. 55, tel./fax: 328-0616, 328-0618; e-mail: kossuthvevoszolg@axelero.hu